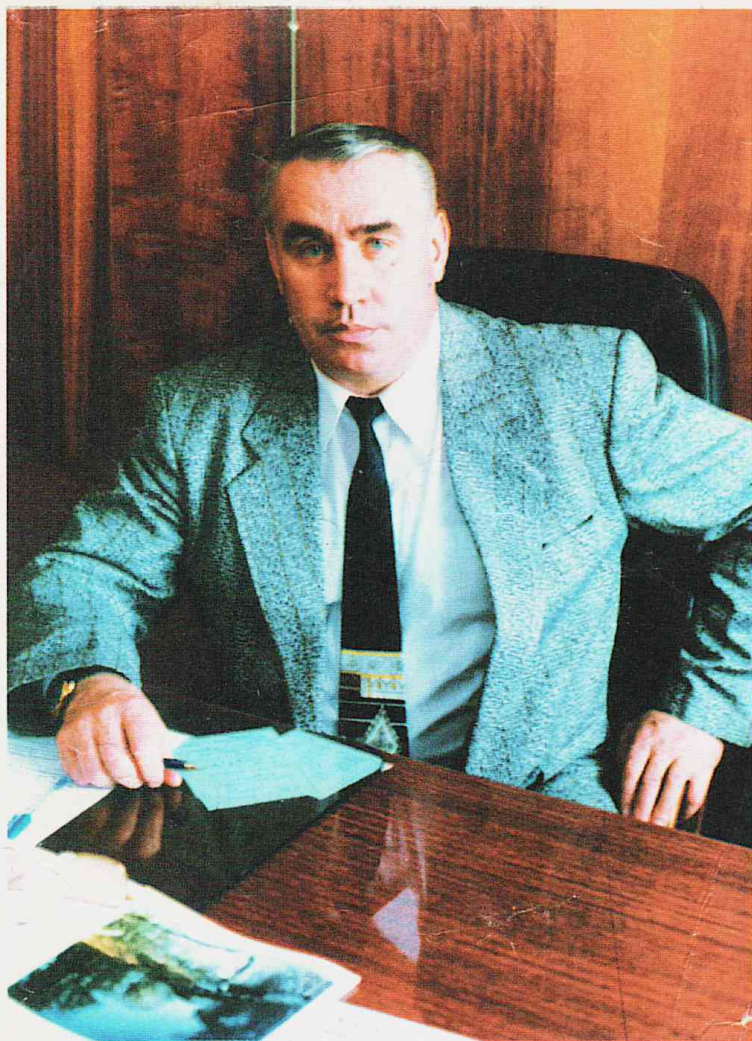

яшьләр журналы

ugeti

4 / 99

Апас районы хакимият башлыгы
Азат Сафа улы Хәнифәтуллин:

*«Мин вәгъдәләр бирергә
яратмыйм. Гадәтем шундый —
вәгъдә биргәнче күбрәк эшләргә
тырышам. Ватып-жимереп бер
нәрсәне дә үзгәртەرгә жыенмыйм,
элеккеге традицияләрне сакларга
кирәк дип саныйм. Гади халык
белән безнең уйлар тәңгәл килә:
барыбыз да әйбәт яшәргә
телибез».*

ТАТАР ЯШЛАР ЖУРНАЛЫ

1989 елның июленнән бирле
татар һәм урыс телләрендә

чыга
Баш мөхәррир
РАШАТ НИЗАМИ

Идарә

Дамир ИСХАКОВ

Ислам ӘХМӘТҖАНОВ

Роза ШӘРӘФИЕВА,

жаваплы сәркәтип

Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА,

бүлек мөхәррире

Ринат МӨХӘММӘДИЕВ

Роза КОЖЕВНИКОВА,

баш мөхәррир урынбасары

Рәфикә ЮНЫС,

баш мөхәррирнең беренче
урынбасары

Фәридә ХӘСЬЯНОВА,

баш рәссам

Солтан ШӘМСИ,

бүлек мөхәррире

Мөхәррирләр

Гөлсирә ГАЙНАНОВА

Диләрә НӘУРУЗОВА

Ләйс ХАРРАСОВ

Марат ЗАКИР

Ркаил ЗӘЙДУЛЛА

Сергей МАЛЫШЕВ

Гамәли хезмәткәрләр

Альберт СӨЛӘЙМАНОВ

Гәүһәрия КӘРИМУЛЛИНА

Гөлсинә ШӘРИФУЛЛИНА

Гөлфия ХӘЙРУЛЛИНА

Мәнирә КУЗИЕВА

Нәгыйм ШАҖИ

Рушания ХАРИСОВА

Резидә ӘХМӘТҖАНОВА

Ринат НӘСЫЙБУЛЛИН

Светлана ЛАТЫЙПОВА

Журналны редакциянең компьютер
төркеме җыйды һәм битләргә салды.

Журналны гамәлгә куйды:

Татарстан Республикасының

Мәгълүмат һәм матбугат

министрлыгы, Татарстан язучылар

берлеге һәм редакциянең

журналистлар коллективы.

«Идел»дәге язма, фото яки рәсемнәрне
тулысынча йә өлешчә күчереп басу редакция
рөхсәте белән генә башкарыла.

Журнал Татарстан республикасының Мәгълү
һәм матбугат министрлыгында 222 сан белән
төркөлгән.

Журналга Татарстанның көндәлек басмалар
каталогы һәм Русия үзәк каталогы буенча яз
була.

Индекслар: татарчасыныкы — 73951,
урысчасыныкы — 73952.

Редакциянең адресы:

420012, Казан, Мөштәри ур., 14. «Ид

Белешмәләр телефоны: 36-97-32.

*Сөй гомерне, сөй халыкны,
сөй халыкның доньясын!*

Тигет

№4(116)

БУ САНДА УКЫГЫЗ:

2

ЭСЕР
АФАИЛ ГАЗИЗ
ИЧЕР, КИЧЕРӨ АЛСАҢ...
аян

Була шундый
кешеләр,
күңелләре гел
яхшылыкта, ө
үзләре меңге
бәхетсез...

6

ВАКЫТ ТӨРӨЗӨСЕ
ШАЯН ПӘЙГАМБӨР

Фаил
Шәфигул-
линны
сагынып
Кызык өчен
туган
кешеләр,
шаян
жылдай
очып узалар
да, кызык яшәп, кызык калдырып
күтеп баралар...

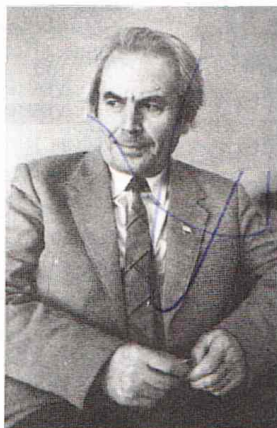
24

ВАКЫТ ТӨРӨЗӨСЕ
НӘБИРӘ ГЫЙМАТДИНОВА
ЯЗМЫШЛАРДАН УЗМЫШ
БАРМЫ?

"Кайбер кешеләр, Мусаның өч
хатыны булган, дип гайбәт сат-
тылар... Булса ни! Ул беребездән дә
баш тартмады..." — ди легендар
шагыйрьнең хатыннарыннан берсе.

34

ӘДӘБИ МИРАС
МӨХӘММӨТ МӨНДИЕВ
ТАТАР ПРОВОКАТОРЛАРЫ

Сүз бүгенгеләр турында түгел, ә XX
йөз башы татар зыялылары арасында
патша охранкасы агентлары турында
бара.

74

ХАК ЮЛ
СОЛТАН ШӘМСИ
КОРЬӨН ХИКМӨТЛӨРЕ: БЕР
АЯТЬНЕҢ СЕРЕ...

Реинкарнация (кабат гәүдәләнү)
нәрсә ул? Корьөн Керим моны кире-
кага түгелме соң? Әллә какмыймы?

79

ТЕСТ

Яратам дип кенә эш
бетми әле, нинди
хайван булуыңда
бөтен хикмәт...

Кичер, кичерә алсаң...

(Бәян)

Көн гажәеп матур. Басу юлында уфалла арбалары келтери. Берсен ике малай тарта, икенчесен — жиңелчә аксаклап баручы ир кеше. Ир-атның аягында солдат итеге, өстендә солдат гимнастеркасы, башында солдат фуражкасы. Ике малайда да кулдан теккән күлмәк-чалбар, башларында түбөтөй. Әйе, мин аларны беләм. Ир-ат дигәне — күршебез Барый абый, ө малайлары — энем Илсур белән мин. Малайларның әтиләре үлгәнгә күптән түгел. “Ничекләр куллары өзелеп китми микән боларның?” — дип гажәпләнәм мин, малайларның нечкә беләкләренә карап. Олы баш, нечкә муен, тар жылкы. Бу бигрәк тә кечкенә малайда күзгә ташлана. Өнә абыйсы аны күтөреп арбага утыртты, әллә арыды инде, әллә абыйсы аны артык яратамы? Кулына, кесәсеннән алып, ак оннан пешерелгән төш тоттырды.

Уфалла арбасы тартуның авырлыгын да сизмим мин. Барый абыйны тыңлау гажәп кызык бит.

— Минем абый Шаяхмәт, — ди ул, — Чапаев дивизиясендә сугышкан.

Мин шаккаттым.

— Чапаев киносын карадык бит, танымадыңмы?

— Юк, танымадым, анда артистлар уйный. Киноны сугыш вакытында төшермәгәннәр, ул чакта кино кайгысы буламени? Безнең абый да Урал елгасы буенда үлгән, хәбәре шуннан килгән, истәлегә итеп авылга сумкасын, кылычын жибергәннәр. Ө менә Чапаев нәкъ минем абыйга охшаган инде, аны күргәч, абыйны күргәндәй булдым. Мин абыйны карточкасыннан гына беләм, әле сиңа да күрсәтермен, ярыймы?

Ат юлында күн итек, минем ристан чүек һәм дүрт төгәрмәч эзе кала.

Барый абыйның уфалла арбасы гел тимердән ясалган, төгәрмәчә дә, төртәсә дә, үрчәсә дә, билгеле инде, күчәре дә. Ө төбенә калай жәелгән. Үзеннән бер тавыш та чыкмый, күчәре әйбәтлөп майланган, үзеннән-үзе бара кебек, әле Барый абыйны да этеп бармый микән? Кечкенә балтасын да үзе ясаган, шулкадәр дә үткен, чапсаң тимерне дә өзәр.

Ө Барый абый сөйли дә сөйли.

Чикерткәләр сайрый, кукуруз чәкәннәренә чәчләре асылынып төшкән. Берсен алып энемә тоттырдым,

Н. Хажиәхмәт рәсеме

ашасын — баллы бит ул. Кукуруз араларында пырхылдап кошлар оча, бал кортлары безелди, күк йөзе зәп-зәңгәр. “Анда тургайлар сайрый, — ди Барый абый, — тавышы ишетелә, кошы күренми”.

Мин күзләрем яшыләнгәнче зәңгәр күккә карыйм, юк шул, күренмиләр. Ярар, йә кайтканда күрермен әле дигән өмет белән уфалланы ныграк тартам, артта кала башлаганмын бит.

Имәнлеккә — буй урманга килеп кердек. Мондагы юлның матурлыгына исем китте. Япъ-яшь имәннәр безне каршы ала, күрешергә теләгәндәй, нәни ботакларын суза, урманга кадәр озата барырлар дисәм, тиздән каен теземнәре башланды, алар биегрәк. “Тиздән үсәрләр, — ди Барый абый. — Безнең каеннар бигрәк ак. Ни Мәскәү янында, ни Балтыйк буенда мондый каеннар очратмадым. Туган як каеннары булганга актыр инде ул. Ә нимесне куып күп юл үтәргә туры килде”.

Әйе шул, Барый абыйның сугышта катнашканын мин беләм. Күкрәге тулы медаль. Безнең урамда фронтовиклар унау алар, беркөнне малайлар белән бәхәсләшәп тә утырдык.

Урманга килеп кердек.

— Өнә авызын ачкан каз, — дип күрсәтә Барый абый.

Чыннан да өрәңге ботагы каз авызына шулкадәр охшаган, минем авыз да ачылган килеш кала. Агачтан агачка сикергән тиенне дә, имән ботагы куышындагы кош оясын да, бер генә агачны да күрсәтми калмый Барый абый. Әнигә сөйләрлек әйберләр күбәя. Энемнең урманга беренче менүе, аңа гажәп тә кызык, бер сүз эндәшмәсә дә, күренеп тора, үтә бер житезлек белән чалбарын күтәрәп куюу да шул турыда сөйли.

Сандугач аланына туктыйбыз гына — Барый абый жиләк ашарга куша. Үзенә дә жыеп бирдем. Ул уфалларны йөк төяргә жайлап куйды да, себерке жыярга керештек. Энем һаман жиләк ашый, чәчәк жыя, әнигәдер инде. Мин юкә ботакларын пәке белән кисәм, ә Барый абыйның балтасы кулында уйный гына, себеркеләр коелып тора, жиргә өеләп тора. Ә мин очын-очка, төбен-төпкә китереп тәртипкә салам.

Менеп китә Барый абый өрәңге башына. “Менә нишләтәбез аны, Рафаил көкә”, — ди, чабып төшерелгән ботак саен аның яңгыравык көлү тавышы ишетелә, әйтерсәң лә, безнең белән урманга Кече Кирмәннең бер чишмәсе дә ияреп менгән һәм өрәңге агачы очыннан — зәңгәр күктән ботакларга бергәләнә-бергәләнә челтерәп агып ята.

— Маймыл кебек, — ди Барый абый, үзенә бер агачтан икенчесенә житез күчкәнә сөенеп. Төшкән ботакларны бергәләп бутыйбыз, тәртипкә салабыз. Арбаларга Барый абый тәйи. һәр эшне аңлатып бара, — өйрән, егет кешегә житмеш төрле һөнәр дә аз диләр бит, көкә.

Арбалар тулды, бәйләнде, мин гомердә дә болай жыя алмас идем. Энемне алма исләре килеп торган себерке өстенә утыртам, аның кулында чәчәкләр, түбәтәендә жиләкләр.

— Киттекме? — ди Барый абый, ул көне буе минем белән киңәшә. Әйгә уфалла арбалары да тизрәк кайта икән. Авыл урамына килеп кердек.

Очраган әбиләр:

— Менә, ичмасам, — дип баш селкәп калалар. — Күрегең, авылдашлар, Хәснурый малайлары да эшкә ярый башлады, аларның әле гәүдәләре генә бөләкәй. Үсәрләр. Аның каравы бозауга, көжә бәтиләренә кыш көне ашатырга алма исе аңкып торган себеркеләр кайта.

Ач киереп капкаларны, әни! Безнең сабый чакның иң беренче себеркеләре кайта. Без дә үсәрбез, эшкә дә ярарбыз.

Ач киереп капкаларны, әни!

Сезнең Барый абый белән Яке каенлыгына печәнгә менгәнәгез бармы? Юк, билгеле. Ул теләсә кемне ияртми шул. Беләсезме, ул каяндыр бер чалгы тапты, аны кечерәйтте дә, миңа шундый шөп чалгы ясап бирде, саплады, аяк очыннан кендегемә кадәр араны үлчәде дә тамгалаган жиренә тотка куйды. Аннан чалгыны чүкеде, янады. Мин дә хәзер чалгы яный беләм, әле аны безнең авылда бер генә малай да белми. Әйе, аларга кирәк тә түгел, аларга печәнне әтиләре чаба...

Чалгы белән урам чатындагы, ишегалдыбыздагы мәче борчакларын, бөпкә үленен, Казан гөләнең бер корган ботагын да чаптым. Белми дә, кыя да төшерә. Ә Барый абый миңа кушылып көлә генә:

— Булдымы, Рафаил көкә, булдымы, энекәш?

— Барый абый, мин сиңа шомырт жәямне бирәм, тимер очлы уклары белән.

Көлә генә.

— Мин сиңа әтинең солдат каешын бирәм.

Барый абый алмый.

— Мин сиңа менә бу тимерне бирәм, — дип мин аңа яссы тимер кисәге сузам.

— Менә монысын алам, рәхмәт. Мин бу тимердән сиңа бөләкәй балта ясап бирермен.

Шундук алачыгына китәбез, учак кабызабыз, тимерне жылытырга куябыз. Ул ап-ак булып кыза. Барый абый аны келәшчә белән эләктереп ала да, сандалга куя, яратып кына кыйный башлый. Миңа да бер бөләкәй чүкәч табыла, ул күрсәтеп тора, мин сугам, без балта ясыйбыз. Суынган тимерне тагын кыздырабыз, тагын кыйныйбыз. Энекәй генәм! Сөйкемле генә балта килеп чыга. Үзем, юк, Барый абый белән бергә, ясаган балта!

Могҗиза бит бу! Урамда аунап яткан гади тимер кисәгеннән Барый абый миңа үзенекә төсле балта ясады. Агач сап куйды. Мин кайрак әйләндерәм, ул балта кайрый. Ялтырый балта, кулга елыша. Түтәсенә “Г.Барый” дип тамга салынган балтаны тантаналы рәвештә минем кулга тапшыра. Мин бүләкне тотып күккә сикерәм! Ул минем баштан сыйпый. Их, аның да минем кебек малае булса икән, бергә уйнап идек, дип уйлыйм мин. Әни аңа утыз яшь ди бит, өнә чегән Хәмисе уналтыда әйләнгән.

Кич белән мин юрган астына әти каешын алып ятам, кул белән тотып карыйм. Чыннан да, ул жылы, әти тәнненең жылысын саклый икән. Әтине сагындан мин әкрән генә елыйм, энем аркага төрткәнгә дә борылып карамыйм, юкса, елаганны күрәп, әнигә өлөкләр. Ә әни, әтине искә төшергәндә, йөрәк авазы кычкыртып егылып китә. Әйе, мин тавышсыз гына елыйм, әти дә Барый абый кебек әйбәт булгандыр, дигән уйлар белән онытылам, ераклашам, югалам.

Бүгөн Барый абый мине Яке елгасына печөнгө алып менә. Шуңа иртәрәк кузгалам, энем йоклап кала. Мин кайткач, ияртмөнгө үпкөләр инде. Әле кулыннан эш килми шул.

— Барый абый! — дип кычкырам мин.

Ишегалдыннан:

— Хәзер, — дигән тавыш ишетелә.

— Йә, нихәлләр соң, энекәш, кәефләр ничек? — дип Барый абый килеп чыга.

Капка келәсен элә дә, Исхак абыйлар чатыннан урманга менеп китәбез.

Кала сулда Банутти исәнләшеп, кала уңда Бибитти баш селкеп, кала уңда Васыйл абый ым кагып.

Басу юлына чыгабыз. Клевер шау чөчөктә. Менә бу печән ичмасам! Клевер башларын өзеп алам да, чөчөкләрен тартып чыгарып, балын суырам. Менә бу печән ичмасам! Ләкин бу печән безнең малларга эләм шул, бу — колхозныкы.

Бәрәңгә басуына житәбез.

— Авылда беренче тапкыр бәрәңгә утыртканда сабактагы яшел алмасын ашап үлгән кешеләр дә булган, ашый күрмөгез, агулы нәрсә, — ди Барый абый. — Мин дә бәрәңгемне күмдем, шифалы яңгырлар да яуды. Алла боерса, булыр, әни дә шулай ди.

Әйе, Камәр әбине беләм, бик тырыш кеше, гел эшләп кенә тора.

— Камәр — ай дигән сүз. Шәп бит, энекәш, ай. — Барый абый көлеп жибәрә. — Куша белгәннәр элек, чын исемә Шәмсекамәр бит — кояш һәм ай дигән сүз.

Бу Барый абый белән йөрсәң, әллә нәрсәләр белерсең. Ул күктәге карганың да, урманның, балтаның, хәтта кулның да нимесчә исемен әйтеп бара. Кинода нимесләрне күрүгә, сөйләшүләрен ишетүгә, минем ачу кабара, ө Барый абыйга ачу килми, әйдә, сөйләшсен, көлсен.

Яке елгасына килеп життек, каеннар арасына кереп югалдык, салкын чишмә күзләренә карадык, жиләкләрнең йөзләреннән үптек. Куку, кузгалагы, баллы көпшәсе белән сыйландык.

Бүгөн мине Барый абый печән чабарга өйрәтте, азапланып бетте, ләкин тырышты, һәр хәрәкәткә сөенде, мине кочаклап алгалады. Бары әти кеше генә малаен шулай яратадыр, шундый сабырлык белән өйрәтәдер.

— Өстән бәрәп чапма, — ди ул, — көче житмөнгө хатын-кыз шулай чаба. Чабылмаган печән кырыенда камылны биек калдырма, икенче чапканда үзең кыен була. Чалгыңны астан йөрт, күтәрмә, печәнең күп чыкмаячак бит. Тезмә астың чабылмый калмасын. Әйдә, сынап карыйк өле.

Минем тезмә астында чабылмыйча калган үләннәр житәрлек икән. Өйрәнәм шулай әкрәнләп. Инде күлмәк тө, майка да печән өстенә очты. Тир ага да ага. Ө шулай да өйрәнергә кирәк, минем Дөлкәфилнеке кебек әтием юк шул.

Ничек кайткан да сизелмәде дисәм, дөрөс булмас. Тауларда Барый абый арбамны тартышып менә. Бераз баргач, арыдым дигән булып, ял итә, сизеп торам, минем өчен инде. Кесәсеннән алма алып бирә, алманы арыш ипие белән сыптырам гына. Аның тәмлекләре!

Кайтып та життек. Барый абый ишегалдына кереп кала, мин тагын өч өйне узып үзөбезгә борылуга, мине

көтеп утырган энем, йөгереп барып, капка ача. Үпкә-лисән оныткан.

Ай-яй печәне! Үзе күп, үзе жиләк кенә. Бүгөн әни дә себерке алып кайткан көндәге шикелле еламады. Ияләнә ахры, елмаеп кына тора. Әнигә чөчөк, энекәшкә жиләк сузам, куян күчтәнәче.

Печәнне аралаш тезгән колгаларга таратабыз, бездә бүгөн чөчөк исе, жиләк исе. Чалгыны чоланга, арбан күлөгә куям, бүкәнә кибеп кигиләре бушамасын, кара торган бер уфалла бит. Шунда гына бик нык арыганлыгым тоям. Ө үзем сөенәм, әни миңа “туйдыручы” диде.

Кайнар бәрәңгә белән салкын катык ашыйбыз. Сыер асрамасак, каян алыр идең сөтен, маен, ө энем сорап йөдәтер иде... Ул аны-моны белми, аңа китер генә.

Яке елгасын да күрсәтте, печән чабарга да өйрәтте. Яшәсен Барый абый!

* * *

Өнидән ун ат йөгә утынга акча алып, биш юлын гына китергән Хәллә Шәфыйгын нишләтергә микән? Без бүгөн ул китергән утынны кисәбез, ярабыз, өябез. Туры агачлар келт-келт итеп кенә тора. Ө ботаклары мине дә, әнине дә санламый. Шулай да ул тумраннарны без чыгарып ташлый алмыйбыз, юк, ташлавын ташлыйбыз да, кыш чыгарга утыныбыз житмәячөк. Моңа күрә торган Барый абый өеннән калун балта, кувалда, тимер чөйләр алып керде. Мин азапланган тумраннарны тетеп кенә ата. Ө каралып беткән ямьсез бүкәннәрне ярганда:

— Фашистлар да чыдамады безгә, сез генәме соң! — дип көлеп жибәрә.

Мин ул ярган утыннарны өеп барам. Барый абыйның көченә, осталыгына сокланам, мөзәкләреннән шаркылдап көләм.

— Менә бу тумраннарны су буена төшереп атсам, кемгәдер комачауларлар иде. Күмер яндырсаң ярый да, аңа урманнан метрлы тумраннар ташыйлар, моңа калмаган. Ө миңа физзарядка. Рас! — ди ул тәпән зурлыгындагы тумранны бүкөнгә бәрәп. Тумран икәгә аерылып, өч-дүрт адым читкә барып төшә, мин йөгереп барып, алып килеп бирәм.

Кичкә таба утын ярылып та бетте. Болай булган, яшөргә була.

— Ачуланмасаң, бетердек без моңа, Хөснурый, — ди Барый абый.

— Ничекләр рәхмәт әйтим инде сиңа, Барый? — ди әни.

Бик кыстагач кына Барый абый өйгә узды. Мин беләм: авылда берничә кешедә генә шикләнмичә ашый ул. Шуңа өйләрнең берсе — безнеке.

— Ул пычрак төреләргә ашарга кермәдем әле, — дип сөйләнгәннен үзем ишеттем.

“Ул яманлаган кешеләр дә чиста бит инде”, — дип уйлыйм мин. Ул чагында чисталыкның йөз төрле булганын белми идем шул. Моңа Барый абыйның өендә була башлагач кына төшендем.

— Икенче сыныкны да ашасам инде? — ди ул.

— Нишләп санап утырасың, Барый? Үпкәләтәсен.

(Ахыры 56 нчы биттә)

Руфия минем авылдашым. Шул ук Арбор үрләрәнә сибелгән артышлар арасында яланаяк уйнап, шул артыш куакларына оя корган былбыллар моңын тыңлап, шул артыш төпләрәнә сыенган жир жиләкләрән ашап үскән. Хисләр сафлыгы, ихласлыгы шуннандыр.

Руфия әле яшь, ул студент — белем эстәү юлында. Эзләнә, яна, битәрләнә... Дөньяга, яшәешкә битараф түгел ул. Аның жаны һәрнәрсәгә үзе аша үткәрә. Шулай булмыйни — ул бит шагыйрь жаны!

Гарифжан Мөхәммәтшин

Руфия ЗАКНОВА

* * *

Тауларга менәм дә — түбәнгә тартылам,
Түбәннән ашкынам тауларга,
Үземә насыпны куам да янымнан,
Ымсынам тиңсезне яуларга.

Суларга керәм дә — ут эзлим,
Утларда янганда су кирәк.
Нигә соң тиңнәрне үз итми,
Тиңсезгә өметчел бу йөрәк?

Жәйләргә керәм дә — кышларны юксынам,
Көзләрдә моңаям язларсыз,
Әйтегез, бармы ул тиң сөю,
Буламы мөхәббәт ярасыз?

Насыпбын читләргә этәрәп,
Шашынып тиңсезне яратам,
Йолдыздай күкләргә ашам да
Ташланам жиргә мин кабаттан.

* * *

Синең хыялыңда диңгез иде,
Жирдән ерак иде күңеләң,
Акчарлаклар сыман очып китеп,
Зәңгәр дулкыннарда күмелдең.

Син һәрвакыт диңгез дия идең,
Ярата идең бик тө диңгезне,
Бик ярата идең...
Жанда сорау:
Ә яраттың микән син мине?

Син һәрвакыт диңгез дия идең,
Хәзер дәме шулай диясең?

Син диңгезгә киттең,
Ә мин калдым,
Туган жирдән ничек китәсең!

Хыялыңда синең диңгез иде...
Аерылуга
Диңгез генә микән гаепле —
Туган жирдә калды синең бәхет,
Диңгез алды минем бәхетне.

Соңлаган очрашу

Яшьлек синсез үтте,
Күз яшьләрем кипте,
Чөчәм ак кырауга уралды,
Күпме таңнар атты,
Талгын сулар акты,
Көннәр-төннәр саны югалды.

Киттең дә, кайтмадың,
Эзләдем — тапмадым,
Белмәдем кайларда икәнең.
Очраттым мин сине —
Тик соң иде инде,
Көттеңмени хисләр сүнгәнән?

Гафу итче, дидең,
Мин кичерә белмим,
Кит син кире кайткан юлыңнан,
Йөрәк инде күнгән,
Ярсулары сүнгән,
Күз яшьләрем белән юылган.

Шаян пәйгамбәр

(Фаил Шәфиуллинны сагынып)

Фажигадән берәз тын алгач ук,
Яшь сурыга төшкәч күзләрдә,
Таң калабыз

дәһшәт җилән тоеп
Хәтта уйнап әйткән сүзләрдә.

Бик ашыккан соңгы шаян язү
Өстәлендә калган Фаилнең:
“Бик көтмәгез. Булмам. Берничәләп
Космик елга киттем әле мин!”

Кызык өчен туган кешеләр бар,
Гомер итми алар каңгырып,
Шаян җилдәй исеп уза алар
Кызык яшәп,
кызык калдырып.

Яши-яши синең талантыңның
Хикмәтенә, Фаил, төшендем:
Син, гүяки, шаян бер пәйгамбәр —
Чын урынын тоеп кешенең,

Шул урыннан аны таба идең,
Асыл сүзне тапкан төсләрәк,
Әйткән кебек:
— Үзеңнән зур булма
һәм үзеңнән булма кечерәк!

Аһ, синле ул дуамал, шөп еллар!
Фантазия безнең бер кызса,
Һәрбер ымны без вакыйга иттек,
Һәр вакыйга булды
бер кыйсса!

Фаил каләменә лаек затлар
Бакыйгамы инде күчтеләр —
Кыланышта —

Уйда —
Хужа Насретдиннар,

Гомер Хәйям төслеләр?

Гомерләре лаек легендага,
Үлемнәре лаек бәеткә! —
Кызык шөхесләрдән мөхрүм калган
Буыннарны алда ни көтә?

Ил картлары, юкса, бүгенгенең
Ниләр генә сөйләр яшьләргә?
Кайда, кайчан алар дан тоткан соң?
Кайда, кайчан алар яшнәгән?

Болар —
сәрхүш илнең ил картлары,
Сәрхүш заман кичкән өлкәннәр —
Гомер
километр белән түгел,
Эчкән литр белән үлчәнгән...

Узганына —
шыр бушлыкка карап,
Исе китеп әйтә ил карты:
— Сөйләр истәлек юк...
Узган гомер —
Өч борынга салган бер ярты...

...Китеп барды, ахры, Фаил дускай
Кызык итәр кызык беткәнгә,
Сискәнәп чор
Иртәгәсә көннән
Кара давил шавын көткөндә...

Җинаятьле, хыянәтле чордан
Табар иде микән ул кызык? —
Көтәр иде

безнең бүгенгедә
Шаян пәйгамбәрне
Ялгызлык.

Сагындыра кызык җанлы кеше
Тагын шомлы таңнар кабынса:
— Ул бит болай итәр иде, — дибез,
Болай әйтер иде ул булса...

...һаман аңлый алмыйм:
Уенымы,
Әллә чынымы бу Фаилнең:
“Бик көтмәгез. Булмам. Берничәләп
Космик елга киттем әле мин”.

24 сентябрь, 1998 ел.

МИЛЛӘТ АНЫ САКЛАП КАЛАЛМАДЫ

Фаил Шәфигуллин турында сүз башлагач, Фаил Шәфигуллинча шаяртып та жиберик әле: “Мин үзем нидән башладым? Кәгазь жыюдан. Язучы кәгазьдән башка беркайчан да чын язучы була алмый./.../

Баштарак, әлбәттә, бөек шәхесләрнең һәркайсы кебек үк кәгазь диңгезендә югалып калдым. Ашыктым. Май төрә торган кәгазьләр жыю белән шөгыльләнеп вакыт уздырдым. Әмма монда кәгазьнең һәр талантка да житәрлек булуына ышангач, кыю рәвештә үз сукмагымнан атлап киттем.

Бу вакытта минем алтмыш еллык юбилеем якынлашып килә иде.”

Быел, чыннан да, Фаил Шәфигуллинга алтмыш яшь тулыр иде. Гадәттә юбилейлар шатлыклы вакыйга. Әмма һәр очракта да түгел. Фаил Шәфигуллинның юбилее төрле уйлар уйлата. Күңелдә каршылыклы хисләр күзгә: горурлык та, өрнү дә, сагыну да, сагыш та.

Ел саен язлар килә. Дөнья кояш нурына күмелә. Табигать уяна. Эфирда тагын Фаил Шәфигуллинның жыры яңгырый.

*Ничәнче мәртәбә
Нурланып яз килде,
Тугайлар яшәрдә, ямьләнде.
...Күзләрең сагышлы,
Дип әйтте бер тургай,
Нишлим соң,
тургаем, сагындым...*

Ел саен язлар килә. Дөнья яшәрә,

ямьләнә. Фаил Шәфигуллин һаман язлар турында, шау чөчәклә жәйләр турында, мәхәббәт турында жырлый.

*Мин гармун булыр идем,
Назлы жыр көйләр идем...*

Син, әти, язларда жирнең яшәргән, ямьләнгән чагында дөньяга килдең, көзнең кара, салкын төненә кереп югалдың...

Ижәт кешесендә сиземләү көчә аеруча көчле була. Ул күңелә белән жыр тибешен, галәм тибешен тоя сыман...

*Ерак әле, шундый ерак көзгә /.../
Һаваларга кемдер йолдыз тезә,
Жәйге моңнар үзәкләренә өзә,
Әллә жил сызгыра, әллә бер кош,
Әллә көлә бездән язмыш?..*

Бу авазлар барысы жанга тия...

Сагыш тама бу юллардан. Ямансу уйлар туа. Шау чөчәклә жәйләр уртасында шыксыз көз шөүләсен күрә кебек шагыйрь. Көзнең якынлашуы ко-тылгысыз. Табигатькә дә, табигать сулышына кайтаваз булып типкөн язучы йөрәгенә дә жылләрнең сызгыруы шом сала. Ниндидер бер кошның үзәк өзгеч авазы да, табигатьтөгә башка тавышлар да, әйтерсез, нәрсәдер әйтмәкче. Язмыш көлә, ди шагыйрь.

Шомлы көз. Никтер бик тиз якынлашты ул. 1982 елның караңгы көзендә килгән хәбәр өнсез калдырды: әти юк...

Кешеләргә һәрвакыт елмаю бүләк

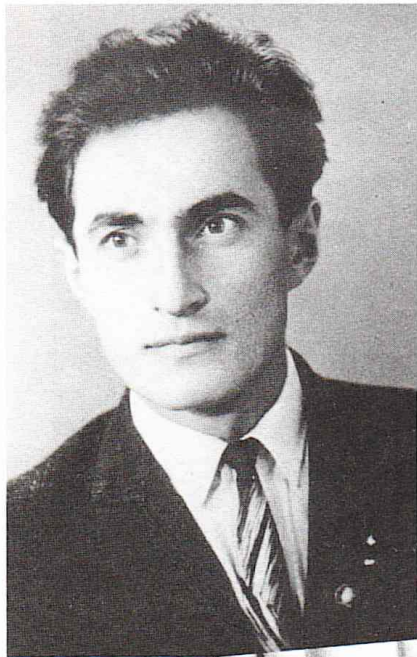
итүче Фаил Шәфигуллин фажигалә рәвештә һәлак була... Жәй уртасында кинәт көз килүен, гөлләрнең кинәт сулуын күз алдына китерүе кыен булган кебек, 43 яшьлек таза ирнең ижаты ташкын булып агып торган чагында, киң танылу килгән вакытта үлүен — уйлау да авыр.

Язучының үтерелүенә 17 ел үтте. Бүгенгә көнгәчә жинаяты ачылмаган. Бу мәсьәлә беркайчан да көн тәртибенә куелмаган һәм куелмас та, күрәсен.

Аурупа илләренең берсендә 13 яшьлек бер укучы кыз иң кыска һәм иң мәгънәле инша яза. Аның эчтәлегә түбәндөгечә: “Сократ борынгы грек фәйләсуфы иде. Ул кешеләр арасында йөрәп аларга акыллы киңәшләр бирә иде, шуның өчен алар аны үтерделәр.”

Фаил Шәфигуллин танылган татар юмористы иде. Ул үзенең бөтен көчкүәтен ижәтка багышлады. Халык тормышын ямьләп жиберерлек көлке, шаян хикәяләр яза иде. Милләт аны саклап кала алмады...

Язучы халык өчен яши. Ул халык өчен ижәт итә һәм бөтен көчен шул ижәтка бирә. Үз балаларына, гомумән, гаиләсенә, үзенә багышлыйсы вакытны да тирән уйларга чумып өстәл артында үткөрә. Чын күңелдән әдәбиятка, фәнгә, сәнгатькә бирелеп эшләгән кеше үзенең иң якын кешеләре белән күңел ачып үткәрәсе вакытын да халык өчен хезмәткә багышлый. Гаиләсен үзәннән, үзен гаиләсеннән мәхрүм итә. Безгә дә менә әти “житми” иде. Аңа үпкәләгән чак-

Татарстан язучыларының VIII съездында.
Сулда — Шәйхи Маннур.

Фаил Шәфигуллинга "Сабантуй" гәзитә премиясе тапшырыла.

лар да булгандыр. Ә шулай да мин хәзер өтине бик яхшы аңлыйм. Кырыкка ярылырдай булып яшәгән, эшләгән ул. Үз балаларымның ялварулы күз карашыннан күрдем мин ул хакыйкәтне. "Әни-и, бүген урамга чыгабызмы? Ә кайчан әкият була, кичә дә сөйләмәдең..." Ни дип җавап бирим сабылларга? Ни дип... Халкыбызның, әдәбиятыбызның, әдипләрбезнең нинди аяныч хәлдә икәннен сөйләймә? Өстемә зур бурыч алганымны: өле алда тау хәтле эш торганын, язасы да язасы — диңгез кеби тирән вә киң Фаил бабалары иҗатын көн-төн өйрәнергә тиешлегемне, бу хәзинәне фәнни нигезгә салып, түкми-чәчми халыкка кайтарырга вакыт җиткәннен аңлатыйммы? Улкайларым, эшем башымнан ашкан бит, дигән җавап аларга яхшы таныш, әниләре "остарып" беткән. Тик аңлашылып җитми: ни өчен яраткан әниләре, аларга күңелле, матур мизгелләрне бүлүк итәргә теләмичә, гел язып утыра?.. /Хатынкыз өлешенә тигән бүтән вазифаларны искә алган да юк, әлбәттә./

Фаил бабалары булса, бербер хәйлә тапмыйча калмас иде, мөгаен. Гажәп нечкә психолог та иде бит ул. Әдәбият белгече Равил Рахмани (Равил Кукушкин) сүзләрен искә алайык: "А.Алиштан соң прозада нәниләр күңелен шул дәрәҗәдә

тирән һәм нечкә аңлап, бу өлкәдә шулкадәр рухланып эшләүче һәм әдәбиятыбызны югары эстетик эшләнешләр хикәяләр белән баета алган икенчеге бер башка язучыны (...) белмибез." ("Казан утлары", 1985, №3.)

Өллә инде өти әсәрләрененчә тәсире, өллә башка сәбәп — беркатлы малайларыма да матур гына җаваптаптым. "Беләсезме нәрсә?.. — дидем мин аларны кочагыма алып. — Бүген бөтен әкиятләр качып беткән, әйе. Койрыкларын гына күрәп калдым, тотмакчы идем, өлгәреп булмады. Шулай да кая киткәннәрен белдем. Алар, кем тизрәк йоклай, шуның төшенә керәбез, диделәр. Ятыйк тизрәк".

Фаил Шәфигуллинның балалар өчен язган әсәрләрен укып, укучылар тәрбия җәһәттеннән дә, нәниләр белән аралашу өчен дә, һичшиксез, күп акыл җыйрлар. Бу өлкәдә зур мирас калдырды ул: ике повесть, утызлап хикәя. Алар бер яктан — тормышчан, икенче яктан — әкияти. Бер яктан шаян, икенче яктан моңсу. Һәрбер хикәя ниндидер бер эчке чисталыгы, матурлыгы белән күңелне җәлеп итә. Балалык сафлыгын шигърият кечкисе били.

Өтиненчә эше никадәр тыгыз, күп булмасын, ул безне кайгыртырга да, безнең белән аралашырга да вакыт табарга тырышты. Хәзер аңлыйм менә: рухи үсешемне төшкү итүдә аның йогынтысы бик зур булган икән. Әдәбият дөньясына алып кергән, кулыма беренче китап тоттырган кешем — ул иде. Бер көнне танылган рәссамнарның картина-репродукцияләре ябыштырылган олы ватман кагазга алып кайтканы хәтердә. Без кич бу рәссамнарны һәм аларның әсәрләрен танырга өйрәндек. Икенче бер тапкыр минем җыр дәфтәрәне көлө-көлә төрле каламбурлар язып утырдык. Истәлекләр күп...

Иҗат иткәндә дә ул безне онытмады. Өч кызың өчәсенә берәр хикәя багышлады. Хикәяләрдә, берсеннән кала, кызларының исемнәре дә үзгәртелмәгән.

Менә берсе. Анда автор безне Фирүзә исемле кар бөртегә беләтәништыра. (Кечкенә кызын, нәни Фирүзәне, шундый матур кар бөртегә итеп күрә сыман язучы. Ул да шулай балкып, дөньяны куандырырга дип килеп кергән иде бит...)

"Кар дөньясында Фирүзә исемле

кар бөртеге оча иде. Ни өчен Фирузәне? Асылташтай жемелдәгәндер бәлки. Әйе, көмеш керфекле, ефәк чәчле, ачык йөзле кар бөртеге Фирузә шул иде. (...) Аксыл болытлар арасынан күз сирпегән кояш яктысында йөзек кашыдай ялтырап алды да үзе шикелле үк шаян, житез кар бөртекләре арасына кереп югалды.

Өллә күрми дә калдыгызмы? Фирузә шул иде бит инде. Сабый өчен дөньяның матурлыгы өнә шундый икәннә кар бөртегенә матурлыгын күрүдә башлана. Бу — язучының дөньяга күңел күзә белән карарга чыгуы. Күзәтүчән булырга да, өйләнә-тирәбезне жанлы итеп күрергә дә ярдам итә хикәя.

Кечкенә кар бөртеге яшәүнең мөгънәсен эзли, ул үзе белән бергә очкан кар бөртекләрен аптыратып бетерә: "... кая очабыз без? ... нигә очабыз?" Ләкин Фирузәне аларның җаваплары канәгатьләндерми. Аның, шәхсән үзенә генә, башка кар бөртекләреннән аерылып, берәр нәни сөендерәсе, үзен танытасы килә. Кар бөртеге Фирузә нәни генә бер кызыкның үкереп елаганын күрә: Фирузәнең аны елмайтасы килә. Ул нәни кызың жылы учына килеп куна. Кар бөртеге эреп югала, ләкин шул мизгелдә кызының йөзендә елмаю балкып итә. Елау онытыла, кыз кар бөртегенә матурлыгын күрергә өлгерә. Бу матурлык аның елмаюына күчә!

Язучы, балаларны кар дөньясына алып кереп, шул әкияти мисалда "яшәү" һәм "үлем", "шәхес" һәм "җәмгыять" кебек катлаулы фәлсәфи категорияләргә бик гади, бик матур итеп аңлата. Фирузә түземсезләнә: "Нигә жиргә төшмибез?" — ди.

"— Жирдә һәркайсыбызның үз урыны бар. Шул урынга барып житкәч тө тәшәрбез. Берәм-берәм төшмәсәк, жиргә кар тигез ятмый. Кар тигез ятмагач, жир жылынмый. Жир жылынмагач, игеннәр уңмый. (...) "Һәр кар бөртегенә үз максаты, үз урыны булган кебек, һәр кешенә үз урыны, үз максаты бар бу дөньяда. Җәмгыять белән шәхес каршылыгы да ачыла биредә. Фирузә сорау артыннан сорау яудыра.

"— Анда бик күп бит кар бөртекләре, мине ничек танырлар соң балалар?

Кар бөртекләре Фирузәнең беркатлы соравын җавапсыз калдыралар. Чөнки балаларны бергәләп шат-

ландырырга күнеккәннәр ич алар. Ә Фирузә — кар дөньясында гомер булмаган хәл — башкалардан аерылып торырга уйлый". Күргәнәбезчә, Фирузә үз максатына ирешә, әйе, ул эреп югала, ләкин кызының йөзендә елмаю булып яшәвен давам итә.

Кызының да жаны жем-жем балкып, кемнәдер сөендереп, кайдадыр шул ап-ак карлар дөньясында очып йөридер, яшәвен давам итәдер дип уйлыйсы килгәндер бәлки язучының...

"Исемен Ләйсән булыр" хикәясенә героинясы да кар бөртеге Фирузә кебек матурлыкка омтыла, ул да кемнәдер куандыру, шатландыру уе белән яши. Хикәянең үзенә күрә тарихы да бар.

Бервакыт, ниндидер мөгъжиза булып, әти минем өчен Евпатория санаториенә путевка тапты. Шулай итеп татар язучысы баласына да Кара диңгез буенда ял итү бәхете төтеде (тик коену вакыты гына түгел иде). Әти үзе дә шул ук айда Ялтага ижәт йортына барды. Ялтадан Евпаторияга атнасына ким дигәндә ике-өч тапкыр килеп йөрдә ул яныма. Нинди авырлыктар белән юл йөрүен көндәлеген ачып карагач кына белдем:

"30 март. Сәгать 2 дә Евпаторийга килеп төштем. Коточкыч бардак. Беркем бернәрсә белми. Урамнар буталчык. Гостиницаның Алла Молмиловасы кертмәдә кунарга.

П.лагерьның кайда икәннән беркем белми. Таксистлар 3 адым жир илткән өчен коточкыч каерырга торалар. Житмәсә баш әйләнә башлады (әти гипертония белән интегә иде — Р.Ш.).

31 март. Исән-имин әле мин. Ун кешелек бер бүлмәдә йоклап чыктым.

Раушания белән күрештек. Кичне тагын Евпаторийда кундым. Төнлә кычкырганмын. Кап-караңгы ишек алды. Кемдер караеп килә. Өллә аю, өллә жән.

Иртән Ялтага".

Евпатория. Тышта яңгыр сибәли. Без кулга-кул тотынышып йөрибез. Әти, дим, беләсеңме, шундый җыр бар. Һәм мин бер елак җыр шыңшый башладым. Аның кушымтасында "әти, курчак бүлек ит", дигән сүзләр бар иде. Син дә миңа курчак турында әкият яз әле, дидем мин. Әти язды... "Кызым Раушаниягә" дип багышланган хикәя дөньяга килде.

Бу моңсу хикәя. Ландыш исемле кызык белән курчак язмышы турында ул. Хикәя курчакның эчке кичерешләре белән, уй-хыяллары белән үрелеп бара. Очрашканчы алар төрле күңелсез хәлләр кичерәләр. Кызының без аяклары авыртканын, шуңа күрә башка балалар кебек урамда йөгереп уйный алмаганын күрәбез. Ул, бик теләсә дә, башка балаларның уйнаганын бары төрәздән карап утырырга мәҗбүр. Курчакның исә үз "бәхетсезлеге" бар. Аның сандаллары бик ямьсез тегелгән, шуңа күрә аны беркем дә сатып алмый. Кибеттә дә бер киштәдән икенче киштәгә күчеп йөри ул. Ахыр чиктә аны прилавка астына тыгып куялар. Курчак бик ямансулый. Аның кем белән булса да уйныйсы килә. Көннәрдән бер көнне җыештыручы апаның йөнтәс маэмае курчакны күлмәк итәгеннән эләктереп ала да урамга чыгып китә. Ул беренче тапкыр зәңгәр күңгә күрә, чиксез куана. Маэмай аны сирень куаклары арасында калдырып китә. Курчакны Ландышның бабасы күрәп ала, ул аны Ландышка суза. Ландыш, билгеле, курчакны күрәп бик шатлана. Ләкин... "Ашыкма, бәбкәм, — диде чал сакаллы карт, дерелдекле тавыш белән. — Мин аны менә синең каршыңа, төрәзә төбенә утыртып куям. Югалткан булсалар, шуннан күрәп алырлар. Эзләп килүче булмаса, үзгә уйнарың". Автор шулай җайлы гына итеп төрбия дә бирә. Хәрәм белән хәлелне аеру бала вакыттан башлана. Төрбия мәсьәләсенә килгәндә, галимә Ф.Газизова "Фаил Шәфигуллин хикәяләренә тасвирлау стили" дигән хезмәттендә түбәндәгә фикерләргә өйтте: "Язучы тормышның кайсы гына вакыйгасын алса да, әсәр нигезенә бернинди үгет-нәсыйхәтсез, мораль укымыйча гына, тирән төрбияви идеяләргә салды, сәнгатьле сурәтләргә омтыла, укучының күңеленә кереп, озаң вакытлар хәтердә сакланырлык тәэсир көчә булган чын сәнгать әсәрләре ижәт итә". (Татар теленең лексикасы һәм стилистикасы, КФАН, 1981, 95 б.)

Әлеге хикәядә Фаил Шәфигуллин янә бик катлаулы фәлсәфи категорияне балаларга гади, җайлы итеп аңлатып бирә. "Бәхет", "бәхетсезлек" — кемгә ничек күренә. Курчак та, Ландыш та бер-берсә белән очрашканчы үзгә бәхетсезләр иде. Ләкин иң зур бәхетсезлек ул ялгызлык икән. Алар

бер-берсендә чын дус күрәләр, бу аларга чиксез бәхет китерә. Ландыш монологында бу “ике бәхетсез”нең күңел чагылышын шул кадәр нечкә итеп биргән язучы. Аяклары сау булмаса да, шундый якты хыяллар белән яши кыз. Аның беркатлы уйлары сәнгать әсәренең югары эстетик көченә ия. Бу өзекне дулкынланмыйча укып булмый. *“Ландыш курчакка сузылды. Ләкин бабай курчакны аның кулы җитәрлек урынга куймаган иде.*

— *Исеменчә ничек синең? — диде Ландыш һәм, башын һәни куллары өстенә салып, курчакка текәлдә, елмая биреп давам итте. — Исеменчә дә юкмыни әле? Синең исемең Ләйсән булыр, яме. Син минем янда кал, эзләр килсәләр дә минем янда кал, яме, Ләйсән. Бабай сиңа тәти сандаллар тегеп бирер. Минем аякларым төзәлгәч, без икәү бергә бакчада уйнабыз, су буйларында йөгереп йөрербез. Кал, яме, Ләйсән...*” Билгеле инде, курчак Ландышка җавап бирми, ул бит бары тик курчак, ә чынбарлыкта курчаклар сөйләшми. Мөгәр язучы кеше гади кеше күрмәгән нәрсәләрне дә күрә, балаларга әллә нинди серләрне ачып бирә ул. Аңа курчакның уйлары да мәгълүм. *“Шундый килешле исемең, шундый әйбәт дузың булганда, ялантәпи дә яшәргә мөмкин ич дөньяда”.* Курчакның әлеге сүзләрендә хикәянең орлыгы ята. Чын дуслыкның, чын бәхетнең асылы табыла.

“Исеменчә Ләйсән булыр” — саф лирик әсәр булса, “Әти тәти” әсәре — саф юмористик әсәр. Сюжет нигезенә яткан хәлләр барысы да тормыштан алынган. Әсәрнең һәни героинясының исеме дә тормыштагыча калган: Резеда — Фаил Шәфигуллинның уртанчы кызы. Гаилә, бала тәрбияләү мәсьәләләре турында көлеп, шаярып сүз алып бара автор. Юмор хисе белән язылган булуына карамастан, җитди фикерләр уята. Бала тәрбияләү ни дәрәжәдә кыен һәм катлаулы икәннән күрсәтә ала ул, һәм шушы эшнән күп өлешен үз өстенә алган хатын-кызга хөрмәт уята. Көлкә — ирнең, хатын-кызлар балаларны бозалар, рәтле-башлы тәрбия бирә алмыйлар, дигән демагогиясеннән башлана. Һәм бала карауны бик җайлы, ансат дип күз алдына китергән ир эшкә алына. *“Тукмак чаклы баланы тәрбияләмәскә теге! Тәрбиялим! Рәхәтләнеп тәрбиялим! — дип гайрәт*

чәчтем мин, җиңнәремне сызгана-сызгана. — Сары май кебек эри ул назлы гөл минем куенымда”. Әмма бер заман йөгән кулдан ычкына башлый. Башта әти баланы төрлечә юмалый: әкият дисеңме, тәмле мәмиләр дисеңме... Алай да булмагач, ир кеше тупас ысулларга күчәргә мәҗбүр була. *“— Ах, син алаймы әле! — дип сабырлыгымны җуйдым мин, ниһаять. — Әле син тәти өтиңне тыңламыйсыңмы? Алайса, менә сиңа, мә сиңа!..*

Йомшак жиренә берне чәпелдәтеп алгач ук, ходалың рәхмәте, керфекләре йомылды кызың, сулышы тигезләнде. “Шулай менә, ата кулы шифалы була, — дип уйлады мин, эчменнән генә сөенеп. — Баланы гелгел иркәләп-сөеп кенә торырга ярамый шул, берәз катырак торырга кирәк”. Хикәя башында хатынының баланы ачулануы белән катгый рәвештә килешмәгән герой хатыныннан да арттырып җибәрә.

Автор ана кешенең чыннан да күпкә уңган, булдыклы икәннән күрсәтә. Хатын-кыз, ана кеше Фаил Шәфигуллин әсәрәндә үзенең иң ягымлы ягы белән ачыла укучыга. Хикәянең финалын карап үтик: *“Аяк очларыма гына басып булмадан чыктым. Әмма ишекне ябып та җиткермәдем... Резидәнең ярсу катыш нәфрәт белән тәтелдәгәнә ишетелде:*

— Әти жүлә... жүлә әти...

Әнисе ишетмәсә ярар иде, дигән идем, ишеткән икән. Килеп җиткән тизрәк. Үзе авызын ерып көлә, үзе кыз белән сөйләшкән була. Нишләп алай әйтсәң, кызым, өтиңең алай әйтмә, янәсә. Әти тәти була ул...” Әсәр геройның җиңелүе белән төмамлана. Ләкин, шул ук вакытта, ул җиңүче дә — герой (автор) үзеннән көлә белә.

Балаларга багышланган әсәрләр турында сүз алып барганда Фаил Шәфигуллин болай дип язды: “Чит кеше баласын үз баласын яраткандай яратып язган тәкъдирдә генә язучының әсәрләре балалар арасында да, өлкәннәр арасында да бертигез уңыш казана”. Әти безне өзелеп ярата иде. Шуңа күрәдер, башка балаларга багышланган әсәрләре дә чын ярату, чын кайгырту хисе белән тулы. Аларда язучы лирик буларак та, юморист буларак та ачыла. Биредә юмор ниндидер җылы нурланыш биреп тора. Язучы йомшак табигате

белән ачыла.

Балаларга багышланган әсәрләр Фаил Шәфигуллин прозасының бары бер өлешен генә тәшкил итә.

Кыска юмористик новеллаларда Фаил Шәфигуллинның таланты үзенең бөтен зурлыгы белән ачылды. Кыскалыкта — осталык, ди халык. Әлеге мөкальнә Фаил Шәфигуллинның юмористикасына карата бик хаклы рәвештә кулланып булыр иде. Гомумән, иң җитди мәсьәләләр турында шаярып, көлеп әйтеп бирә алу гына да үзе бер осталык түгелме соң?

Аның ижатында без, беренче чиратта, милли, халыкчан юмор белән очрашабыз. Ул татар теленең бай мөмкинлекләрен иркен куллана: махсус идиоматик сүзтөзмәләр, сүз уйнатулар, тапкыр гыйбарәләр һ.б. Юморескаларның новеллистик формада язылуы да аларны халык мәзәкләренә якынайта, халыкчанлыгын арттыра. Шул ук вакытта без оригиналь, үзенчәлекле, бары Фаил Шәфигуллинга гына хас юмор стили белән очрашабыз. Аның хәтта юмористикасының гына да искиткеч киң коллалчы булуы — үзе бер аермалы сыйфат. Халык тормышын андый киң масштабта күрсәтә алган юмористлар сирәк. Бу очракта Ф.Шәфигуллинның ижатын М.Зощенко ижаты белән чагыштырып булыр иде. Язучы яшәешнең төрле өлкәләренә үтеп кереп, замандашын, аны борчыган мәсьәләләренә, уңай һәм тискәре характерларны, аерым социаль типларны әдәби аренага алып чыга.

Фаил Шәфигуллинның юмористик әсәрләре гаять дәрәжәдә табигый, тормышчан булуы белән аерылып тора.

Гамәлдәге урта мәктәп программасы, кызганычка каршы, Фаил Шәфигуллин ижатын тыйнак кына урап уза. Бу — татар әдәбиятында 70-80 еллардагы юмор-сатираны күрмәү, яки күрергә теләмәүнең бер чагылышы булса кирәк. Язучының исеме бер жөмлә белән генә дә түгел, ә киң планда искә алып, Фаил Шәфигуллин ижаты турында яшә буынга мәгълүмат бирү программаны да, дәрәсләкләрне дә баетыр гына иде югыйсә.

Юмор-сатира — Фаил Шәфигуллин ижатының бер тармагы. Аның прозасы турында сүз алып барганда без җитди рухта язылган лирик хикәяләренә, повестьларны да искә

Фаил ШӘФИГУЛЛИН

Хикәяләр

Абитуриентлар

Әй, жаныкаем, хәзер институтка керүләре! Аны бер алла да үзөбез генә беләбез инде. Узган ел керәлмәдек без. Галимжан Сабинович белән дә сөйләшеп куйган идея канә. Имтихан вакытында чирләп китте, гәһәш шомлыгы. Күрәләтә тарихтан икеле алдык.

Кызым Индирә үзе ник бер бөртек яшь чыгарсын! Ә мин, тинтәк, юл буге акырып елап кайттым. Гарьлек бит, жәй буге әзерләнәп йөрөп...

Син тагын болар институтка блат белән керергә йөреләр икән дип уйлый күрмә. Аллам сакласын. Безнең кадәр күп укучы, безнең кадәр тырышучы, безнең кадәр әзерләнүче булса, юләр... Безнең белем белән бер кыюрагы институтка түгел, академиягә барып керер иде. Юаш шул без. Белгәнне дә чатнатып әйтеп бирә алмыйбыз. Тик торабыз шунда авыз эченнән боламык болгатып.

Быел ныгытып, бик ныгытып әзерләндек инде анысы. Сөйләп бирә алмасак, кәгазьгә язып бирербез. Тарихны су урынына эчәбез быел. Кызым Индирә, хәер, программадан әллә ни читкә чыкмады. СССР тарихын гына укыды. Ә мин борынгы заман тарихын да, урта гасырын да кырып-себереп бардым. Белмәсәң, сорадылар-куйдылар. Имтихан бит ул. Әйткән бер сүзең гамәл дәфтәренә теркәлеп бара.

Имтиханга икебезне дә кертсәләр, иллә мәгәр яхшы булып иде дә ул, малайкачым. Юк шул, узган ел да Индирәне генә керттеләр. Үзем коридорда ут йотып йөрдем. И, андагы галәмәтне, андагы мәхшәрне күрсәң! Чәчләре агарып беткән генераллар килгән, жаныкаем. Һәркайсы бала кайгысын кайгырта, һәркайсы баласын югары белемле итәсе килә...

Узган ел тарихтан януыбызның сәбәбе шул: әдәбият белән артыграк мавыгып киткәнбез. Кызым төн йокыларын калдырып Толстой, Тургенев романнарын укыды. Ябыкты мекенем, суырылып керде. Мин, ана кеше буларак, Белинский, Добролюбов, Чернышевский, Герцен кебек корырак талканлы әдипләргә ябышып яттым. Ми тартмалары яктырганчы укыйм-укыйм да, соңыннан эчтәлеген Индирәгә сөйлим. Ә ул: "Бигрәк кызык икән, әни", — дип исе китеп, сөйләгән бер китабымны хәтеренә бикләп бара. Әнә шулай тырыша торгач, тарихны бөтенләй онытып жибергәнбез, жаныкаем...

Быел алдатмадык, шөкер. Укыдык, бик ныгытып укыдык тарихны. Кызым үзе дә күп укыды. Мин дә

алырга тиеш. Алар 60-80 елларда формалашкан "яшьләр повесте" агымына карый (С.Хафизов әлеге агымыны "кала алучы яшьләр" термины белән белдерә, рус әдәбиятында исә бу — "авыл прозасы").

"Кагыйдә буларак, мондый повестьларның үзгәрткән тормышта үз урынын эзләүче яшь кеше образы килә. Төп игътибар аның кырыс чынбарлык белән беренче тапкыр очрашуын, шул чактагы эчке кичерешләр, каршылыклы уйларын сурәтләүгә юнәлтә". (Ф.Миңнуллин. Прозаның граждандык йөзә. Казан, 41 бит.)

Фаил Шәфигуллин әсәрләрендә яшь герой алгы планга чыга. Ул гажәп көчле, шул ук вакытта көчсез кеше дә. Язучының геройлары "матурлык, кешелеклелек" төшенчәләрен ачыкларга тиеш булалар. "Кәен яктысы", "Көз", "Кыз күңеле", "Ислемай", "Бәхет йолдызы астында", "Өй салуның ние бар?", "Әлфинур", "Сыерчык бураны" һ.б. әсәрләренә бу уңайдан санап китәргә мөмкин.

Ул геройлар үзләренең күңел сафлыгы белән, көчле рухлы кеше булулары белән сокландыралар. Әмма алар ниндидер чарасызлык кичерә, ни өчендер үз бәхетләрен таба алмыйлар. Хикәяләр һәм повестьлар нигезендә һәрвакыт ниндидер моңсулык ята. Менә "Ислемай" хикәясе героеның кичерешләре:

"Вагон төгәрмәчләре жырлай, Себер далалары жырлай, елый-елый йөрөгем жырлай.

Менә инде мин тагын еракларга китеп барам, Алда мине бөек төзелешләр, зур эшләр көтә. Әле яшьлек узмаган сыман. Йөрәк тә дөртләнеп тибә, беләкләрдә көч тә бар. Тик нигәдер ямансу, шул-кадәр ямансу — поезддан сикереп төшөп, артта калган елларга таба, Әхлимә яшьлегенә таба, беренче мәхәббәт язларына таба йөгәрәсе килә". Ни өчен геройның күңеле килчәккә, бөек төзелешләр ягына тартмый? Әллә герой ул килчәккә ышанмыймы? Камиллек, матурлыкны үзенә сыйдырган төшенчәләр — сөйгән яр, туган авыл артта калган. Ә күңел матурлыкка омтыла. Нигә яшь кеше өчен килчәк өметсез булып күренә? Фаил Шәфигуллин уйлана, һәм бу уйланулар аның прозасында төп урын алып тора.

Гомумән, Фаил Шәфигуллинның бөтен ижаты — шигърияте, юмор-сатирасы, лирик прозасы, балалар өчен язылган әсәрләре, публицистикасы — аның шәхси язмышын, замандашлары язмышын үз эченә алган. Заман турында уйлану да, рухи матурлыкны эзләү процессы да ул. Шуңа күрә, беренче карашка гади булып күренсә дә — ул катлаулы, күпкырлы ижат. Әйтерсәң, нәни генә өлеше күренеп торган айсберг!

Бүгенге көн Ф.Шәфигуллин ижатын икенче күзлектән карарга форсат ачты. Язучының ижаты турында кабат-кабат утырып уйланыр вакыт житте.

Раушания ШӘФИГУЛЛИНА,
КДУ аспиранты

уыганымны бөйнө-бөйнө сөйлөп бардым. Тарих дигән фән бик әкәмәт нәрсә икән ул, малайкачым. Без уыган чагында бер дә алай кызык түгел иде, чын әгәр. Әй анда Ганнибалның туганы Гасдрубалның, жиңелә башлагач, дошман гаскәрләре арасына берүзе атылып керүен уысаң, юләр... Ул чагында филләр белән сугышканнар, малайкачым. Ганнибал чак кына Римны алмый калган... Аннары безнең эрага кадәр бишенче гасырларда галлар чынлап торып Римны ала. Шөһәрнең бөтен затлы кешеләре Капитолий дигән кирмәнгә кереп бикләнә. Менә шунда инде төннөрдән бер төнне галлар яшерен юл белән Капитолий стенасына менә башлыйлар. Ә Юнон храмында йорт казлары яши икән.

Менә бер заманны төн уртасында тавыш купталар, мин сиңа әйтим, казлар, түзеп кенә тор. Марк Манлий дигән бик гаярь бер кеше эшне сизеп ала да, римлылар галларны стенадан мөтәлдереп төшерәләр...

Әллә ниләр сөйләр идем дә мин сиңа, жаныкаем, ашыгам. Имтихан бирәбез бүген. Уникедә башлана. Кызым шундадыр инде. Әле эштән дә рөхсәт сорап кына киттем. Бөтен эчем яна, башым әйләнә. Көнә дә эссе бит аның. Чаптым мин, чаптым... Цезарь әйтмешли, жирәбә салынды, уңышлар телә...

Автобус кәтсәң инде... Әй, жәяү лутчы тизрәк барам ла мин... Фемистокл Саламин сугышында Ксеркстың мең караблы флотын тар-мар итә... Сципионга, Ганнибалны жиңгәч, "Африканский" дигән титул бирелә...

Әллә, ходаем, башланган да инде?! Галия, Галия дим, кара, ишетми дә... Башы-күзе тонган. Кая безнеке, Галия?.. Индирә кайда? Икеле алды?! Ничек икеле алды? Кайчан? Исәнме үзе?.. Галимжан Сабирович, туктале, ходай өчен. Безнең кыз ничек?.. Без тагын керәлмибез булып чыгамыни инде?..

Булмас, булмас, Галимжан Сабирович. Кызым көнә-төнә тарих укыды. Әллә теге... Наполеонны Бөек Карл белән бутарга! Ничек, ничек? Кит аннан! Нишләп Гай Грах Колчак генералы, ди? Борынгы Римда халык трибуны булган ич ул. Рус-япон сугышы егерме өч ел буге дәвам иткән диме? И, жаныкаем, беренче Пуни сугышы белән бутаган инде ул алайса, и, жаныкаем!..

Кайда соң әле үзе? Брут хатыны кебек, утлы күмер йотып кына үлмәсә ярар иде...

Индирә, кызым, бәгырькәчем, тагын керәлмәдекмени соң, ә? Нигә авызыңны ерасың? Еларга кирәк, еларга! Күпме укып,

күпме төн йокыларын калдырып. Малайлары үтерелгәч, Корнелия дә бу кадәр хәсрәт кичермәгәндер...

Индирә, кая киттең әле? Кинога? Соң, акылсыз кинога йөрер вакытмы хәзер. Кайтып укырга утырыйк. Бер ел үтә дә китә ул. Өченчесе көч дигәндәй, киләсе елга барыбер керәбез шушы институт дигәннәренә!..

Сыбызгы

Урам якта: "Чүпрәк бармы, чүпрәк?!" — дигән сагышлы тавыш ишетелде. Без — әни, абый һәм мин — өчезгә дә тәрәзгә ябырылдык. Әкмал!!! Тезгене бушатылган ябык аты, борын тиешкеләрен ыржайтып, юл тузанын туздырып тора. Әкмал үзе арба янына төшөп баскан. Башында ямьшәеп беткән эшләпә, арбасында — агач сандык. Тирә-юнендә хатын-кыз.

Әкмал кайсыдыр бабай ягыннан безгә чыбык очы туган тиешле кеше. Килгән саен кереп чөй эчеп чыга. Теге юлы, сугышта хәбәрсез югалган әтиңең иске тунын алып, бер пар оек, ике сыбызгы калдырган иде. Бу юлы да буш кул белән кермәде. Бусагадан атлауга: "Әссәламегаләйкем, исән-сау гына тора-сыңмы?!" — дип, әниңең кулына ике кәтүк тоттырды. Әле теге сыбызгылар да гамәлгә ярарлык иде — иш янына куш — безгә бу юлы тагын берәр балчык сыбызгы эләкте.

Өбәт вакытына дип пешереп куелган алты күкәйне, тозга мана-мана, валчыгын да калдырмыйча сары мыек астына озаткач, Әкмал, әни исәбенчә, әле тагын дүрт-биш көнгә житәрлек шикәрне бер стакан чөйгә салып болгатты. Ашыкмый гына сүз башлады:

— Складта кәтүккә чират. Шактый олак тарткалашырга туры килде, Гөлзәйнәп. Берәүнең дә тиз генә ычкындырасы килми затлы тауарны. Синәң өчен генә. Югыйсә, йөз суын түгеп, бит ертып йөрмәс идем...

Әни оялып кына рәхмәт әйтте.

— Карале, Гөлзәйнәп, — диде Әкмал, йөзен учлары белән сыпырып аяк өстенә баскач, — син теге чакта кәжә тиресе турында сүз каткан иең... Кая, бир әле, ничегрәк сакланган икән ул...

Әни чоланнан кәжә тиресен күтәрәп керде. Әкмал тирене иснәп карады, күзенә якын ук китерде, аннары саксыз гына урындыкка ташлады.

— Көя ертмачлап бетергән икән шул. Складтан тагын бер-ике кәтүк алып булмасмы дигән идем: булмый инде болай булгач...

Әкмал ишеккә таба китте. Яңадан әйләнәп килде. Кәжә тиресен төрөп култыгына кыстырды.

— Шулай да алым әле мин аны, һич булмаса, бу сабылларны сөендерергә. — Әкмал очлы ияге белән безгә ымлап алды, — берәр сыбызгы алып килермен... Әле кая барырга жыендыгыз болай таң тишегеннән?

— Эшкә инде, эшкә, — диде әни, Әкмал кулындагы кәжә тиресенә күзләрен мөлдерәтеп карап. — Ичитен дә инде әтисез балалар үстерүе. Менә аларны да үзем белән ияртим дигән идем. Урамда трай тибеп йөргәнче, берәз трудадин эшләрләр.

— Трутдингә сыңар уч икмәк бирмиләр, ачуым бер килмәгәе. Киңәш итмәс идем, Гөлзәйнәп. Сәүдә эшенә үрәт син малайларны. Жиләк жыеп сатсыннар. Менә чикләвек өлгәрә. Чикләвек жыеп сатсыннар. Вәсилә малайлары, әнә, жиләк сатып, мунча салырлык акча жыйганнар.

Әнинен боек йөзе берәз яктыргандай булды.

— Менә шул, Гөлзәйнәп. Чикләвек жыйсыннар. Саранча базарында мин еш буламын. Үзем сатышырмын.

Әкмал китте.

Әкмал әйтсә, хак әйтә. Бу — авылдагы барлык тол хатыннар тарафыннан ышанып, яратып әйтелә торган сүз...

Кыскасы, атна-ун көн буге урманнан чикләвек жыйдык та, август азаларында аркаларыбызга капчыклар асып, Саранча базарына сәфәр чыктык.

Безне базар гөрләп каршы алды. Капчыкларыбызны чишеп, сатучылар рәтенә бастык. Юан гына бер апа килеп урын өчен акча сорады. Акча юк иде — биш стакан чикләвек бирдек.

Кояш авылдагы кебек түгел икән монда. Миләргә үтәп керә. Борын очларын утлы тимердәй көйдерә. Абый, эчәсе килә, дип, тирәсенә халык жыелган сары мичкә янына барган иде — бик тиз әйләнәп килде. Саранча базарында акчасыз су эчермиләр, имеш.

Көтмәгәндә генә, күңелләребездә өмет чаткысы уятып, халык арасында таныш эшләпә жемелдәп китте. Озакламый Әкмал күренде.

— Килдегезме?! — диде ул, бездән дә битәр шатланып. — Дөрәс эшләгәнсез. Трутдингә ышаныч юк хәзер. Сәүдә итәргә үрәнергә кирәк... Нәрсә, алмыйлармыни?

— Алмыйлар шул, — диде абый, еларга житешеп.

Әкмал: “Сез шунда гына торып торыгыз”, — дип, капчыкларыбызны алып каядыр китте һәм берәздән култыгына буш капчык һәм бер бөтен ап-ак калач кыстырып, кулына ике сыбызгы, бер уч мендәр конфет тотып безнең янга килде.

— Бәхетегез бар икән әле, нарасыйлар, — дип, култыгындагы һәм кулындагы әйберләрнең барысын да безгә бирде, аркаларыбыздан сөйде.

— Кайтканда карап кына йөри күрегез, машина астына эләкмәгез, әниегезгә күп итеп сәлам әйтегез, узышлый чәй эчәргә кереп чыгармын әле, — диде.

Без аякларны көч-хәл белән сөйрәп Шәүлегән тавына килеп житкәндә инде көн кичкә авышкан, авыл урамында сыерлар, сарыклар күренә иде. Әйгә

караңгы төшкәч кенә кайтырга булдык. Буш капчыкларыбызны чирәмгә жәйдек тә янәшә утырдык. Кесәләребездән яңа сыбызгыларыбызны чыгарып, баеп барган кояшка караштыргалый-караштыргалый, икебез дә бер үк моңлы көйгә сызгыртырга керештек.

Сафура, Бәкер һәм трактор

Фронтка китүчеләр урман борылышында күздән югалдылар. Алар киткән якта тузан болыты гына бөтереләп калды. Озатучы карчык-корчыклар, хатын-кызлар, яулык читләре белән күзләрен сөртә-сөртә, моңаеп калган урамнарда, тыкрыкларга сибелделәр. Шул чагында авыл читендәгә зәңгәр капкалы өйдән яшь кенә бер ир белән яшь кенә бер хатын гөрләшәп чыкты.

— Бәкер дим, соңга каласың, чукынчык, йөгәр тизрәк...

— Ашыктырма, Сафура... Уйнарга китмим, фронтка китәм. Ишетсен колагың, карап кына йөрт тракторны.

— Ишеттем ләбаса. Йөгәр тизрәк, поездга соңга каласың, Бәкер!

— Калмыйм. Алай-болай ватыла-нитә калса, карбюратор белән магнетога тыгылма. Аларына синең баш житмәс. Бригадирга күрсәтерсең.

— Бар инде, бар... Берәр жиргә китә башласаң, “карбюратор”, “магнето”, дип теңкәмә тиясең чистый...

— Телеңә салынма, жән хатыны. Алай-болай булса, кайткач, кара аны...

— Курыктым ди бик! Котым очты...

Бәкер кулындагы капчыгын култыгына кыстырып авыл башына кадәр йөгәрде дә, артына борылып, хатынына йодрык күрсәтте:

— Подшипникларны эретмә!..

Китүчеләр китеп атна-ун көн узды микән, юк микән — авыл белән фронт арасында өчпочмаклы хатлар йөри башлады. Авыл кешеләре фронттан килгән хатлар аша Гайфи Исхагының медаль алуын, тимерче

Маратның кулы яралануын, Вәлиулланың командир булуын, Шәмси Мохтарының хәбәрсез югалуын белделәр. Көннәрдән бер көнне тракторчы Бәкердән дә хат килеп төште.

“Уйлап-уйлап тордым да әле туп янында, Сафура, — дип сәламсез-нисез илаһи уптым башланган һәм шулай ук илаһи уптым тәмамланган иде бу хат, — узган ел мин Хөрмәтша биргән свичәләргә Кодрәт басында калдырганмын ахры. Әле иртән генә туры наводка белән немецларның унбер танкысын яндырдык. Соңгы танкка ут капкач, кылт итеп исемә төште. Хәтерәңдәме, син миңа ашарга китергән идең. Елга буенда учак ягып чәй кайнаттың. Ә мин свичәләргә чистартып утырдым. Шунда син сихерчә кебек муеныма килеп асылындың. Зәңгәр бәбәк-ләрең белән күзләремне борауладың. Свичәләргә кулдан ничек төшеп киткәнән үзем дә сизми калганмын... Бу хатны алгач ук барып эзлә. Ишетсәң колагың. Эш вакытында сырпалана торган гадәт-теңнән биздерәм әле мин сине кайткач. Шабаш... Немец тагын кузгала...”

Сафура жиделе лампа яктысында, шәмәхә карандаш кисәген иренендә чылата-чылата, Бәкеренә җавап хатын язып ташлады:

“Кодрәт басын сөрәп бетердек. Свичәләргә таптым, тутыкканнар, бензинга салып куйдым. Әйберне кая очрады шунда ташлыйсың да, аннары кешене гаеплисез. Окопта мылтыгыңны онытып калдыр тагын!.. Ул танкларны яндырмыйча гына плен алып булмый идеме соң?.. Машиналар җитешми... Оекбашлар җибәрәм, катырып бетермә. Аягыңны юып йөр...”

Бәкердән ике елга якин хат килмичә торды. Сафура бу вакыт эчендә ни уйлагандыр, үзе сөйләмәгәч, әйтүе читен. Әмма, һич көтмәгәндә, язгы матур көннәргә берсендә, аңа (бу юлы дүрт почмаклы) хат китереп бирделәр. Хатны шактый озын сырлаган иде Бәкер.

“Сагынганга чыдый алмыйча яза икән дип уйлама, җен хатыны, әле берникадәр вакыт чолганышта калып, немецлар белән кети-кети уйнап йөрдек. Үзәбезнең якка чыкканда бер аягым снаряд кыйпылчыгына бәрелде. Госпитальдә ятып чыктым. Соңгы көннәрдә борчу басты. Трактор ни хәлдә? Кичә төшемдә бригадир Хөрмәтшаны күрдем. “Трактор хәтлө тракторны хатын-кызга ышанып тапшыралармы соң?! Чәч озын, акыл кыска бит аларның”, — ди. Ну, кара аны, Сафура, тракторны алай-болай эшләтсәң, кайткач рәхим-шәфкать көтмә миннән! Рәтлө генә йөрт. Ремонтлаганда карбюратор белән магнетонына бригадирдан башка орынма. Немец Сталинград яныннан шыр җибәрәп качты. Оекбашыңны ертылганчы киеп булмады — тегеннән бер немец майорын урлап чыккан идек. Кырда катып үлө башлады да... Киерттөк инде шуңа, бигайбә. Көлшәриф басыу ташлы. Плугарыңны кисәтеп куй, үзең дә авыз ачып йөрмә...”

Сафура көне-сәгәте белән Бәкергә җавап язып

җибәрде.

“Сугышуыңны бел! Юк акылың белән кешегә акылың өйрәтеп маташма. “Трактор начар тарта, трактор керосинны күп бетерә”, дип зарлануларың исендәме? Карбюратор белән магнетоны көйли белмәгәнсез икән шул, җанкисәгем. Трактор сәгать кебә эшли хәзер. Берьюлы ике сабан тагып йөрим!..”

Бәкер тагын озак кына дәшми торды. Инде аны турында “хәбәрсез югалган икән” дип тә сөйләп тергәләделәр. Мондый хәбәрне ишеткәч Сафура “Югалыр, югалтырсың аны... — дип кулын гына селкеде. — Исегездәме, Чачкап канюшние яна башлаган ут эченнән биш колынны алып чыкканые, ә үзәң бер генә чәч бөртегә дә көймәгәние, чегән арбасыннан төшеп калган нәрсә бит ул, югалтырсың аны!..”

Чыннан да, югалмаган икән Бәкер. Аның соңгы хаты Берлиннан килде.

“Сафура, тракторның тузаннарын сөрткәли тор. Җиңелүе турында Гитлердан белешмә яздырып ал да кайтырга чыгам”, — дип, өч-дүрт көн авыз суы язган иде ул.

Сугыш бетеп кырык-иллә көн узган иде. Сафура тракторы белән дөбер-шатыр авылны чыгып барганда, чак кына бер солдатны бөрәп екмый калды. Селкенми дә, хәерсез. Аякларын аерып юл уртасына баскан да тик авызын ерып тора. Түшендә орден-медальләр ялтырый.

Сафура, тракторын туктатып, кулларын йодрыклап, җиргә сикереп төште.

— Нәрсә трактор астына керәсез? Монда кайтып үләргәме?! Әнекәчәем!.. Бәкер, син ич, чукынчык.

— Сафура, җен хатыны!..

— Әбәү, мык үстәрәп кайткан булган берәү. Җибәр, чукынчык, билемне өзәсез. Кара, кара, үпкән була, оялмый да.

— Кемнән оялыйм, Сафурам, — дип, як-ягына карап алды Бәкер. Тирә-юньдә берәү дә юк, тик биш-алты адым читтәрәк, ир белән хатынның кавышуына шатлангандай, тигез тавыш белән трактор гына тыкылдап тора иде.

Д. Нәүрузова рәсәмнә

Рашат САФИН

КАЛАСЫЗ ВАТАН

ЯКИ ТАТАР ПСИХОЛОГИЯСЕ

Шулай беркөн өйгә кайткач оны-гымнан сорыйм, иртәгеге дәрәсләрең әзерләндеңме, дим. Ул, әле генә мәктәптән килдем, ди. Мин аны, үз өеңгә килмиләр, ө кайталар, дип төзәтәм дә, татар телендә “килдем” белән “кайттым”ның кайчан кулланылганын аңлатырға маташам. Шөкер, хәзерге балалар без үскәндәге кебек йомыкый түгел, олылар сүзен аңламыйча гына кабул итәргә ашыкмыйлар, асылына төшенергә тырышалар. Ул өнә төпченә: нишләп, алайса, авылга кайтабыз, дип сөйләшәбез, без бит авылда тормыйбыз, ди.

Әйе, ни өчен татарның хәтта шәһәрдә туып-үскәне дә “авылга кайтып киләсе бар әле”, “авылга кайтып килдем” (“барып кайттым” түгел) дип сөйләшә? Шулай итеп, оныгым күңел күзен моңарчы үзем игътибар итмәгән проблемага юнәлтте. Дәрәс, аның проблема икәннен мин уйлана-әзләнә торгач кына аңладым. Чынлап та, бу татарның милли психологиясе чагылышы икән бит. Татарда авыл психологиясе — хикмәт менә нәрсәдә! Харрас Әюп әйтмешли, авыл — безнең кендек каны тамган жир. Шуңа күрә татарның иң моңлы, иң сагышлы, шөһәрдә яшәү-

челәрнең йөрәген уеп ала торган жырлары — авыл турында.

Хуш, проблема бар икән, аны аңларга тырышып карыйк. Әүвәл кыскача гына милли психологиянең нидән гыйбарәт икәннен ачыклап үтик. Без бит “совет халкы” дигән милләт булып яшәгәндә андый нәрсәләргә өйрәнмәдек. Кызыксынуучыларны, “милләтче” ярлыгы тагып, НКВД подвалларына, КГБ психушкаларына озаттылар.

Политологиядә милли психологиягә карата, “ул — катлаулы һәм үзара шартлы бәйләнештә булган хискә (милли холык-фигыльгә) һәм акылга (милли аңга) нигезләнгән элементлар жыелмасы” дигән гыйльми билгеләмә урнашкан. Ягъни, милли психологияне шартлы рәвештә ике кисәктән: милли холык-фигыльдән һәм милли аңнан тора, дип әйтә алабыз. Милли холык-фигыль яшәү жирлегендәгә шартларда гасырлар буена формалаша һәм беренче нәүбәттә милли темпераментта һәм милләтнең үзенә генә хас сыйфатларында чагыла (мәсәлән, чөчәннәргә кыюлык, горурлык һәм кайнарканлык хас; татарларны тырыш, сабыр һәм беркатлы диләр; урысны нимесләр “давай-давай, цап-царап” дип атый; яһүдләрне бөтен

дөнья хәйләкәрләр, акыллылар, һәрдаим өстенлеккә омтылучылар буларак белә). Милли аң исә — милләтнең жәмгыяви (*социаль*), сәяси, икътисади, әхлакый, эстетик, фәлсәфи, дини һ.б. карашлар тупланмасы. Ул милләтнең жәмгыяттәгә төрле кыйммәтләргә мөнәсәбәтен билгели (әйтик, хөрлеккә, дәүләтчелеккә, бердәмлеккә, иманлыкка мөнәсәбәт һәм аларга ирешү юлларына караш). Гадирәк итеп әйтсәк, милли аң — милләтнең үз мәнфәгатьләре күзлегеннән дөньяга карашы, дияргә була. Ул ике кисәктән тора: милләтнең гадәти (көндәлек тормышта формалашкан субъектив өлеше) һәм төгълимат (объективлыкка нигезләнеп теорияләштерелгән өлеше) аңыннан. Аларның нисбәте милли аңның югарылыгын билгели: ул, милләтнең үзенә һәм кешелек цивилизациянең казанышларын истә тотып, теоретик яктан никадәр күбрәк нигезләнгән булса, шул кадәр югарырак һәм заман таләпләренә тәңгәлрәк була. Милләтнең шундый теорияләштерелгән, фәнни яктан формалашып житкән, максатчан жәмгыяви (*социаль*), милли вә сәяси караштан чыгып гомумиләштерелгән гавәми аңы милли идеология дип атала.

Кызганыч ки, ул нәрсә бездә өле юк. Шулай итеп, татарның бүгенге психологиясен күп гасырлар дәвамында формалашкан милли холык-фигыл һәм көндәлек тормышта формалашкан шактый зәгыйфь милли аң төшкил итә.

Татарның милли психологиясе авылда (элгәрерәк далада) формалашып эмоциональ дәрәжәдә калган. Аның акыл дәрәжәсендә (теоретик яктан формалашкан) өлеше өлегә түбән кимәлдә. Татарның милли аңын өле үз мәнфәгатен тиешенчә яклаучы сәяси аң дип булмый. Милләтнең гавәми милли аңы жәмгыяви, мәдәни, хокукий һәм дини ирек өчен көрәшкән дәүләти бәйсезлек байрагы астында барырга тиешлеген, юкса аның бөтен тырышлыгы Сизиф хезмәтенә өвереләчәк бүгенгә кадәр үзләштерә алмый.

Сәяси аңны тиешле дәрәжәгә үстерү өчен татарга шөһәр культурасы житми. Моңа гажәпләнеп тә булмый, бу — империянең татарны сәясәттән читләштерү тырышлыгы нәтижәсе бит. Үз дәүләтебез жимерелгәннән соң безгә шөһәрдә яшәү рөхсәт ителмәгән, Казан тирәсендә кырык чакрымга кадәр татарның хәтта авыллары да юк ителгән. Рәсәйдә капитализм урнаша башлагач, шөһәрләрдә татар бистәләре барлыкка килеп, XX гасыр башына күпмедер дәрәжәдә милләтебезнең шөһәр культурасы формалаша алган алуын. Ләкин, совет власте урнашканнан соң, татарның шөһәр культурасы һәм, гомумән, аңа шөһәрдә татар булып яшәү мөмкинлегә бетерелгән. Милли аң төрбияләүче яш буын интеллигенция вәкилләре тулысынча авылныкы булып, шөһәр шартларында икенче буында алар да урыслаган торган, шөһәр культурасы формалаштырылгык зыялылар катламы оеша алмаган. Шөһәр империягә урыс булмаган милләтләрне интенсив рәвештә ассимиляцияләү хезмәтен үтөгән. Шуңа күрә, татар милли аңы шөһәрне дошман күрә, аның психологиясе авылныкы булып кала. Моңы татарның кимчелеге дип карарга ярамый. Бу — милләтнең зур казанышы, чөнки өлегә шартларда ул үзенең татарлыгын авылда гына саклый алган. Халкыбызның “шөһәрне макта, авылда тор” дигән әйтемендә, күрәсез, үзенең татарлыгын саклауга юнәлтелгән милли аңы чагыла, юкса шөһәрдә жәмгыяви (социаль) шартлар яшәү өчен уңайрак бит.

Элек менә шулай иде. Хәзер ничек соң? Жавапны Әхмәт Гадел шигырендә таба алабыз (халыкчан шагыйрьләрнең ижаты — милли психологияне чагылдыручы факторларның берсе). Ул Ватанны болай күзаллы: “Ил, Авыл, Урман, Сандугач, Яз, Мәхәббәт, Кичвә Таң

(һәм) Хис, Йөрәк, Сылу, Сандугач, Урман, Авыл, Ил (-) Ватан”. Күрәбез, калашөһәргә монда урын юк. Сәбәбе нидә, диярсез. Сәбәбен икенче шагыйрь — Газинур Морат ижатында табабыз.

Ул: “Шагыйрьләр авылда туа — Ник шөһәрдә үләр соң?” — дип сыкрала.

Нишләп без Декларациядән соң 8 ел, Конституция кабул ителгәннән соң 6 ел үткәч тә Ватанны шөһәрсез күзаллыбыз? Моңы ничек бәяләргә? Милләт язмышына битараф булмаганнарны бу сораулар борчырга тиештер, дип уйлыйм. Жавап эзләгәндә тарихи сабакларга игътибар итик. Иң әүвәл, бездә авыл психологиясенең тынычлыкка омтылучан икәннән искәртеп үтү кирәк булып. Аның тамыры бик ерак тарихи тирәнлектә китә. Без дала кавеме нәселеннән. Күчмә тормышлы бабаларыбыз һәрдаим шөһәр (Кытай, Византия, Персия) талавына каршы көрәшеп яшәгән. Уртақ яши башлагач тә алар борынгыдан бирле тыныч хезмәт белән көн күргәннәр: мал асраганнар, иген иккәннәр, сөүдә иткәннәр. Күршеләрендә урысларның бабалары тир түгеп эшләүгә караганда күңел ачып яшәүне кулайрак күргәннәр. Үзләренең холыкларына-хирислыкларына (хәзергечә әйтсәк, милли психологиясенең) күрә, бу ике күрше халыкның сәяси системасы да урнаша: урысларда башта талау отрядлары (мәселән, ушкунниклар), соңрак хәрби көчкә таянган һәм күршеләре хисабына яшәүче империя, болгар-татарларда авыл хужалыгына һәм сөүдәгә нигезләнгән тынычлык сөюче дәүләт оеша. Әлбәттә, хәрби оешма бердәмрәк һәм көчлерәк, авыл хужалыгы сәяси-дәүләти яктан таркаурак була. Һәм без бәйсезлек өчен көрәштә җиңелгән без (Мөхәммәдъяр ижатында һәм тарихи фактларда чагылганча, XIV йөздә безнең милли психология дәүләт иминлеген саклауны тәэмин итә алмый).

XX гасыр башында ике милли психологиягә яңадан тиң булып көрәшү мөмкинлегә туа. Ни кызганыч, татар ижтимагый фикерләве бәйсезлек көрәше офыкларын мәдәни мохтариет белән чикли, чөнки милли хәрәкәтнең башында торган милли буржуазия һәм зыялыларда бу чорда да авыл психологиясә өстенлек итә. Милли рух шактый көчле булса да, сәяси аң зәгыйфь була. Көрәштә сугышчанлык җитми. Бу Дәрдемәнд ижатында калку чагыла:

Зәгыйфь кырымскымын

мин юлда яткан,

Түгел бал корты мин — чагып елаткан.

Ни зур бу дәүләт, кем,

шөкер итәм чук —

Минем беркемгә жәбер итәр

көчем юк.

Ниһаять, гасыр азагында татарга тагын баш калкытырга мөмкинлек туды. Хөрлек юлында кыю гына адымнар да ясалды. Әмма тиз арыдык, адымнарбыз вакланды. Моңың объектив сәбәпләре дә бар, үзбездә бәйләләр дә җитәрлек. Хәлиткәч сәбәпләрнең берсе, минемчә, ул — шөһәр культурасы булмавында һәм шуңа бәйлә сәяси аңның зәгыйфьлегендә. Чөнки милли сәяси аңның нигезе булган милли идеология шөһәрдә әзәрләнә, милләткүләм сәясәтчеләр шөһәрдә төрбияләнә, сәясәт, авылда түгел, шөһәрдә үткәрелә.

Империя хакимиятенә авылга каршы сәясәттеннән татар һәрвакыт урыска караганда зуррак зыян күрдә. Мәселән, Ленин керткән продразверстка вакытында крәстиәндәгә икмәкне кырып-себереп жыйдылар, ә яшелчә калды. Татар иген иккән, яшелчә үстөрмәгән. Ә урыс үстөргән, һәм татар ачлыктан кырылганда аның ачтан үлмәслек яшелчәсе булган. Күрәп торабыз, шөһәр авылны талавын дәвам итә (техниканың, сәнәгать тауарларының чамасыз кыйммәтлеге, авыл хужалыгы продукциясенең кертелгән хезмәткә туры килми торган арзанлыгы — моңың дөлиле). Хәзер Татарстан авылларында, башлыча, татарлар яши, урыслар шөһәргә күчеп бетте диярлек. Шунлыктан шөһәр-авыл каршылыгы милләтара каршылыкка өверелә. Табигый ки, мондый шартларда татар милли аңы һаман да шөһәргә урын бирә алмый. Аның психологиясе авылныкы булып кала бирә. Һәм, әйтергә кирәк, бу — милли хәрәкәтнең колачын тарайтучы факторларның берсенә өверелдә.

Милләт язмышында авыл психологиясенең бүгенге роле турындагы югарыда куелган сорауга шушындый кыска жавап белән дә ыңлауларга булып иде. Ләкин бүгенге хәл-әһүәлгә тулырак аңлау өчен проблемага төфсилләбрәк туктау кирәк булып.

Татарның сәясәткә битарафлыгын милли хәрәкәтнең сүлпәнәюен лидерларның үзара тарткалашуыннан, аларда бердәмлек булмаудан күрәргә теләүчеләр бар. Бу алай да, алай түгел дә. Чөнки халыкның таркаулыгы лидерларның бердәм булмавына китерә һәм киресенчә. Төп сәбәп исә менә нәрсәдә: халыкта сәяси аң түбән. Шуның аркасында кемнеке дәрәс, кемнеке ялган яки ялгыш икәннән аңламый, теләсә кемгә (беренче чиратта катырак кычкыручыга) иярергә әзәр. Лидерларның күпләгә ул — лидер юк дигән сүз. Ул булсын өчен милләтнең актив өлешендә сәяси аң төрбияләнгән булып тиеш. Шуңа чакта халык теләсә кайсы лидерлык дөгъвалаучыга иярмәс, кайсының

программасы уртақ сәяси аңга төңгәл килсә, шуны ғына яклар.

Милли хәрәкәттә күтөрелешнәң беренче көннәрәннән бездә Чаллы-Казан каршылыгы күзәтелде. 1993 елда ул Тиффнәң ике канатка бүленүенә китерде. Бу каршылык өле дә саклана. Монның да сәбәбе — уртақ милли сәяси аң булмауда. Татарның элитасы Казанда ашк. Ул, беренче буында ғына булса да, шәһәр культурасын күпмедер дәрежәдә үзләштергән. Аның актив өлесе милләтнең гавәми сәяси аңын ана-милләт гомумиләштергән, дөнья сәясәтенә бәйләп теорияләштергән. Милли хәрәкәтнең Казандагы идеологлары шуңа нигезләнеп милли азатлык көрәшенәң сәясәтен билгеләде. Чаллыда иксе — башлыча КамАЗ төзелешенә килгән күчеге авыл халкы. Ул өле шәһәр культурасын үзләштермәгән, ә шәһәрнең “дошман”лыгын инде үз жылкысында татыган (фатирсызлык, тел белмәү, жинаятьчелек, бөтен Союздан жыытган “өлкән агай”лар тарафыннан кимсетелүләр һ.б.). Жәмгыяви (социаль) һәм милли гадесезлектән ризасызлык, шуңа бәйлә ачу һәм үч алу теләге зур һәм, гомумән, милли рух көчле, сәяси аң, сәяси культура түбән. Шуннан киләчәккә бирелү, вәзгыятькә төңгәл булмаган кыюлык, максимализм, акылга нигезләнгән казанлылар сәясәтен курчаклыкта, сүлпәнлектә, хәтта хыянәттә тапплау. Бу, әлбәттә, милли хәрәкәткә уңай этәргеч булмады, таркаулыкка китерде. Инициатива хакимияткә күчте. Аның кул-аягы бөлгән, ул, ижтимагыи хәрәкәт кебек, теләгән сурәттә дә үзгәргән әйтә дә, эшли дә алмый. Нәтижәдә милли хәрәкәт сүлпәнәйдә, татарның элитасы да төшенкелеккә бирелде.

Халыкта сәяси аңның тиешле дәрежәдә булмавы империядәге кризисны да дәрәс аңламауга китерде. Аңа өвәнергә кирәк иде югысә, чөнки ансыз империя жимерелми. Юк, империя таркалганга күңелбелә яралана. Хәтта заманында татар дәүләте тоткасы булган морзалар нәселәннән чыккан язучы — мөхтәрәм Әмирхан ага Еники дә СССР таркалганга көнә. Ә менә милли хәрәкәттә актив катнашкан милләтпәрвәр шагыйрь Кави Латып Рәсәй таркалуыннан курка:

*“Россия менә-менә бетә,
Россия — “Титаник”*

*менә-менә су астына
китә,*

Жал! Бик жал!” — дип яза ул.

Милли азатлык көрәше юлына баскан халык өчен гайре табигый булган мондый күренешне ничек аңлатырга соң? Сәяси аң түбәнлегә белән генәме? Алай ғына түгелдер, могаен.

Монда инде рухи төшенкелек тә чагыла. Миңа калса, өлегә мисаллар татар элитасының, авыл психологиясеннән (анда милли рух көчлерәк) ерагая төшүен, ә шәһәр психологиясен (монда милли сәяси аң югарырак) өле үзләштереп житкөрмәвен күрсәтә. Моннан шундый нәтижә ясарга кирәктер, дип уйлыйм. Без үзбездәң тамырларыбыз — авылдан да аерылмыйк, шәһәрне дә үзләштерик, бүгенге авыл культурасы өстенә шәһәр культурасын да булдырыйк. Аңлайык, каласыз Ватан синеке булмый. Үз башкалаң булмаса, синең мөстәкыйль сәясәтең дә юк, авылың да талана. Димәк, милләтнең бүгенге куышы да жимерелә. Ялгышмыйк, татар аңын да Ватан саналган, жимерелеп баручы империя безнеке түгел. Хәтта урысның да аңлысы аны үз итми, аның жимерелүен тели. Чөнки белә: шул чакта ғына кешечә яшәү мөмкинлегә туа.

СССР, Рәсәй киңлегә сибелгән милләтнең бердәмлеген саклау өчен кирәк, дигән, беренче карашка изге тоелган фикер белән дә килешеп булмый. Тарихи тәҗрибә күрсәткәнчә, әгәр татарның Идел-Урал эргәсендәге укмашкан өлешен сакламасаң, (ә бу — дәүләти бәйсезлек шартларында ғына мөмкин), чөчелгәнә үзеннән-үзе бетәчөк.

Милли хәрәкәтнең сүлпәнәюен күпчелек милли рух сафлыгы чамалы булуда күрә. Бу да дәрәс. Тик эш анда ғына түгел. Сәяси аң да сай. Рухи бәйсезлек үзеннән-үзе дәүләти һәм милли бәйсезлеккә китерми. Аларның икесе дә кирәк. Берсе генә житмәсә дә, яуланган ирегеңне дә якый алмыйсың. Әнә чөчөннәрнең милли рухы бик көчле. Шуның белән канлы сугышта жиңеп чыктылар, ә сәяси аңнарының түбәнлегә аркасында үзара сугышу дәрәжәсенә життеләр. Шулай девам итсәләр, бәйсезлекләрен дә жуярлар.

Заманча сәясәт алып бару өчен югары шәһәр культурасы кирәк. Хәлбуки, татар моны бәяләп бетерми, аны төрбияләү өчен тиешле чарасын күрми. Мөстәкыйль мәгариф һәм мәдәният системасын булдыру өчен житәрлек дәрәжәдә тырышмый. Бүгенге татар мәктәпләре, гимназияләре шәһәр культурасы әзерләми. Аларда инде 5 сыйныфтан татар теле һәм әдәбияты дәрәсләре генә чын татарча алып барыла. Югары уку йортларында татарча укуы системасы кертелмәгән. Дәүләт структураларында, эштә, ижтимагыи торышта — тулысынча урыс теле өстенлегә.

Бүгенге информатсион шартлау заманында югары мәдәният ана телендә укый-яза белү һәм әдәбиятны белү белән генә бирелә алмый. Эштә дә, өйдә

дә, урамда да хәзерге техника, технология, фәлсәфә, сәясәт, икътисад, юриспруденция (*хокук гыйлемә*) терминологиясе булмаган тел югары культура теле була алмый. Билгеле инде, аңсыз югары мәдәниятлә милләт тә булмый. Чөнки бу очракта кешелек цивилизациясе казанышлары турында фикерләү башка телдә (безнең шартларда урыс телендә) була. һәм сәяси аң да ятлар мөнфәгатен чагылдыра (без моны, хосусан, хәтта кайбер Тукай бүлгә лауреатларының да латин графикасына кайтуга каршы булуында күрәбез). Югары милли сәяси аңы булмаган халыктан бәйсез дәүләт кору сәясәтен көтеп булмый әлбәттә.

Сәяси аң турында сүз чыкканда минем оппонентлар, бер милләттә дә халык тулаем югары сәяси аң белән яшәми, элитасында ул булса, халык аңа иярәп бара, диләр. Әйе, анысы дәрәс. Тик, татарның элитасында да ул ташып тора дип булмый бит. Әгәр сәяси аңнары югары булса, алар, халык эшләгән акчасын ала алмый, ничек көнне көнгә ялгарга белми (аң үлемнән куркып) яшәгән бер чакта, котырынып коттедж өстенә коттедж салып, гладиаторлар заманындагы сымак мәгънәсезлек күрсәтеп, машина ватудан кызык табып, иномаркаларда жил белән куышып яшәрләр идемени?

Мохтажлык татарда ғына түгел, ул дөнья капиталын кулларында тоткан яһүдләрдә дә бар. Әмма алар — акыллы халык. Шуңа күрә аларда мохтажларга ярдәм системасы да бар. Шуңа күрә алар, үзләренәң байлары һәм элитасы белән горурланып, бер-берсен яклап яши. Шуңа күрә, эчке каршылыклары минимумлаштырылган, аларда — бердәмлек.

Йомгаклап шуны әйтә алабыз. Авыл психологиясе татарга көрәш мөмкинлегә булмаган чорларда татарлыгын саклап калырга ярдәм иткән, тик көрәш мөмкинлегә булган елларда аның сәяси аңын чикләгән. Бүген без көрәш мөмкинлегә туган чорда яшибез. Максатыбызга ирешү өчен хәзергәчә татарлыгыбызны саклай торган авыл мәдәниятен ныгытырга һәм милли шәһри мәдәният булдырырга тиешбез.

Милли вә дәүләти бәйсезлеккә ирешү өчен милләтнең рухи бәйсезлегә янына тагын хәлиткеч шарт зарурлыгын өстәргә кирәк. Ул — югары дәрәжәле сәяси аң, ягъни милләтнең идеологиясе. Рухи бәйсезлек — милләт йортының нигезе, милли идеология — дивары, милли сәясәт — түбәсе. Йорт иминлегә өчен алар барысы да, бер үк вакытта һәм һәрдаим кирәк.

Илдус ГЫЙЛӘЖЕВ

Кем соң мин?

Милләтем бар, дәүләтем юк,
Уйлап карыйм, төшенмим.
Кол да түгел, хөр дә түгел,
Кем соң мин?
Билне бөгеп, көн үтсәңгә
Яшәп ятам, кимсенмим.
Бер маңкортмы, йә куркакмы,
Кем соң мин?
Ниләр уйлап йөргәнемне
Ачып салдым, көрсенмим.
Жаным татар, илем урыс...
Кем соң мин?

Безнең башкала

Татарстан башкаласы
Казан икәннен беләм.
Татарларның башкаласы
Кайда соң, бәгырьгенәм?
Исән лә ул, күрә белсәң
Күңелең күзе белән:
Хөр башкала — йөрәкләрдә,
Татарның үзе белән...

Нәрсә кызыктыра?

Ул илләрне нигә күрсәттегез,
Нигә жибәрдегез үгетләп?
Анда яшәү матур икәнлеген
Белә идем бит мин, егетләр.
Кешеләргә лаек тормыш күрү
Житә калды гарьчел кешегә.
Безнең чынбарлыкны вата-сүтә,
Шул бай илләр керә төшемә.
Соклануым түгел чамадан тыш,
Табыну да түгел аларга.
...Мин кызыктым бугай түрәләрсез
Жәмгыятьтә яшәп карарга...

Дөнья көтә

Дөнья көтә урыс түрәсенен
Өлгергәннен, үсеп житкәннен.
Аңлар өчен Ходай каршысында
Халыкларның тигез икәннен.
Килер ул көн, коллык жимерелер,
Безнең гамәл — Ирек хакына.
Бер адашып киткән юлыбыздан
Кайта алсак Хо́да катына.

Иң авыры

Шагыйрь булып туу жиңел лә ул,
Тиз төзәлә тәндә ярабыз.
Халык маңкортлаша, шуны күреп
Шагыйрь булып яшәп карагыз!..

Гашыйклар

Мин китмәскә карар кылдым инде,
Басу-кырлар, сезне калдырып.
Үз иркеңнән ничек йөрмәк кирәк,
Зимагурлар кебек қаңгырып.
Сезгә дә бит сезне яратучы,
Эштән курыкмаучы кирәктер.
Язларымда сезне кабат күрү
Гел яшәртеп ала йөрәкне.
Без — гашыйклар, безнең кебекләргә
Берсен-берсе ташлау тыела.
Жирдән китсәм, жирдә йөрер өчен
Хакым калмас кебек тоела.

Шикләнү

Ничек кайтып күреним соң
Ык бие талларына.
Танымаслар инде хәзер
Барсам да яннарына.
Каз оясы үрәп үскән
Малай да малайлыкка.
Үзгәртте бит үткән еллар,
Чик куйды шаянлыкка.
Нәзек таллар — сөйгән ярлар
Төшмәс юл өйрәтергә.
Тетрәнермен “талга” диеп,
Юлыксам “өянкегә”...

Күңелә хуш килгәнә

Санап киттең үз холкыңның
Житешмәгән якларын.
Мунча ташы кебек кызу,
Чыжлап торган чакларын.
Юкка-барга сер бирмисең,
Бик тө горур икәнсең.
Миңа кадәр бик күпләргә
“Килеп йөрмә!” — дигәнсең.
Бөтен ягы наяты кызны
Кайдан эзләп табасың.
...“Кимчелегең” арткан саен,
Ошый гына барасың...

“Син” түгел

Яраттым бер кызны,
Керә гел төшемә.
Син түгел, син түгел,
— Кем ул? — дип төпченмә.
Уйларым, хыялым
Артыннан сөйрәлә.
Син түгел, син түгел,
Исемен сорама.
Нишлим соң әйтмичә,
Аңлашу язмагач?
Син түгел... үзеңне
Таный да алмагач...

Сәбәп калдыр

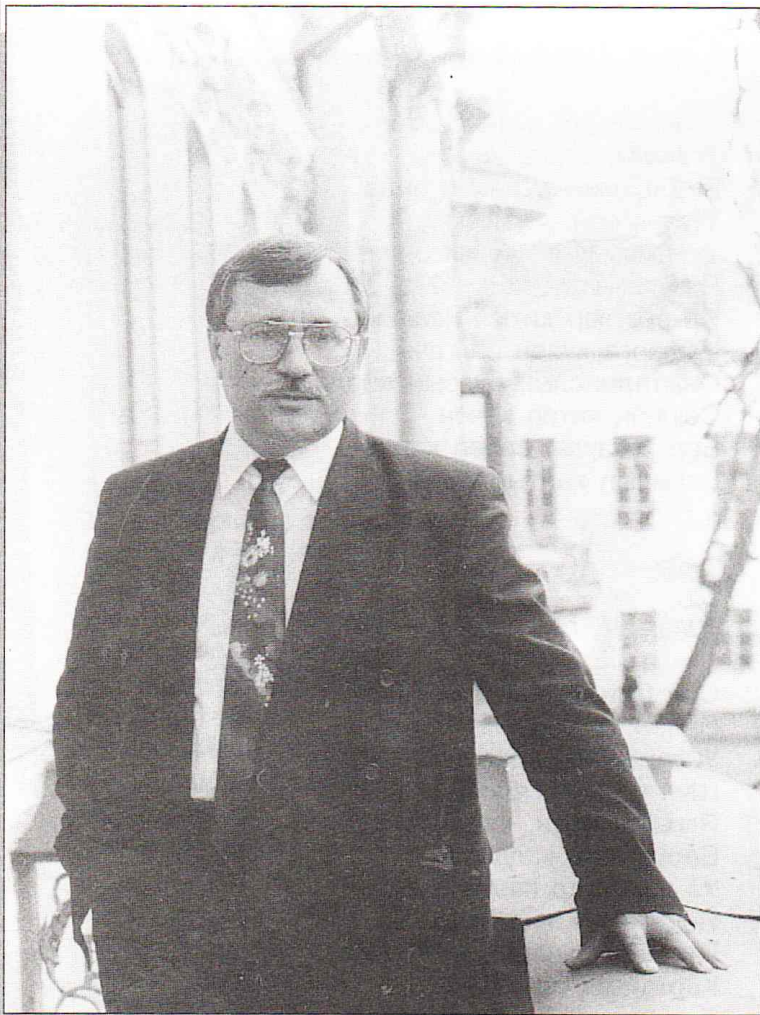
Юкмыни соң миңа дигән
Ягымлы, жылы хисең?
Бу бит минем синең янда
Үтәчәк соңгы кичем.
Үкенмәм дип уйлайсыңмы,
Япа-ялгызың калгач?
Ир-егетләр китми калмый,
Юлларга күзен салгач.
Оныталмаслык булсын әйдә,
Сөюнең хәтәр көчен.
Бер кочакла, сәбәп калдыр,
Сагынып кайтыр өчен.

Безнең ялмыш

Син бит минем яшьлектәге
Әрнеп торган ялгышым.
Уйларымны, искә төшеп,
Шул елларга ялгыйсың.
Ялгыйсың да, югаласың,
Берүземне калдырып.
Ул вакытлар һаман тора
Йөрәгемне яндырып.
Гашыйклар яши бер-берсен
Картайгач та юатып.
Без ялгыштык, мөхәббәтне
Табу белән югалтып...

Ерак өй

Ертык болыт аша карый да ай,
Бакчагызны нурга тутыра.
Кура жиләкләре арасында,
Поскан песи — куркып утырам.
Үтеп чыга алмас киңлек миңа
Койма белән өең арасы.
Бурыч гади — ятак төрәзәңнең
Бер өлгесен барып кагасы.
Чыккан булыр идең ишетүгә,
Ният булса, хәйлә туачак.
Абыең бит өйдә... ә ул сизсә,
Эт өстереп арттан куачак.
Күтәрелгән килеш калды кулым,
Язмыш куды, читкә кителде.
Бүген барсам, усал абыеңнан
Курыкмас та идем шикелле.
Бакчагызда калды жаны, моңы
Без жырлайсы уртақ көемнең.
...Гомрем бие чиертәм төрәзәсен
Барып житалмаган өеңнең...

Разил ВӘЛИЕВ:

“Биләчәккә Ышанам...”

Язучы һәм жәмәгать эшлеклесе Разил Вәлиевне “Идел” журналы укучыларына тәкъдим итеп тә торасы юк. Чөнки аны һәркайда яхшы беләләр. Шулай да тормыш һәм ижат юлының кайбер мәғлүматларын искә төшерип әле.

Ул 1947 елны Түбән Кама районының Ташлык авылында туган. Урта мәктәп тәмамлаганнан соң, ике ел Казан Дәүләт университетында укый, аннары Мәскәүгә Әдәбият институтына укырга китә. Институт тәмамлагач, кайларда гына эшләми дә, жир шарының кайсы гына почмакларын гизәргә өлгерми татар егете... Хәзер ул — Татарстанның халык депутаты, Татарстан милли китапханәсе директоры. Дистәләгән китаплар авторы.

Хәер, нигә әле аның биографиясен сөйләп азапланырга? Иң яхшысы — бергәләп әңгәмә корыйк булмаса.

— Әйдә, сүзне балачактан башлыйк әле. Синең “Ялкын” журналында эшләгән чакларыңны хәтерлибез. Балачагыңны сагынасыңмы? Сагынсаң, ничек итеп?

— Ни әйтсәң дә, балачагым бүгенге тормышымнан матуррак, кызыклырак тоела. Без бит күпләребез балачакта гел “зур” кеше булырга хыялланып яшәдек булса кирәк. Ләкин дөнья үзенекен итә, һәркемнең тормыштагы урынын билгеләп куя. “Зур” булгач, балачакны сагына башлайсың. Кеше-

нең гомере гел нәрсәндер сагынудан тора бит ул. Мин, мәсәлән, хәзер төшлөремдә балачагымны бик еш күрәм. Һәм матур төсләрдә. Болар — инеш, елга, чаңгы шуулар, яисә балык тотулар... Гомеремнең иң матур, иң чиста чаклары барыбер балачакка барып тоташа. Минемчә, балачак хисен күңелендә саклый белгән кеше генә язучы була аладыр. Әмма язучы сакаллы сабый түгел, ә “акыллы сабый” булырга тиеш.

— Язучы булу Ходай тәгалә

бүләк иткән бер тәкъдирме, әлһәмдүлилләһ! Һәркем үзенчәрәк тырышкан үзәтлекме?

— Менә хикмәти нәрсә: олыгаган саен Ходай тәгаләгә ныграгырагына барасың. Мин бар нәрсә дә Ходайдан дип уйлыйм... Язучы шундый кеше ул — аның халыкка әйтер сүзе бар. Әйтер сүзе булган кеше, һичшиксез, каләмгә тотынып әйтер сүзен әйтеп калырга ашыгы.

— Трибунадан, дәрәсрәгә, телерадиовизор аша микрофоннан сезнең сүз — үзегезнең хөрмәтле язучылар

ны — Туфан Миңнуллин, Ринат Мөхәммәдиев, Разил Вәлиев, Роберт Миңнуллинны шактый кереп торабыз. Сөз һәм мәгез дә, депутат буларак, бик дәрәс һәм асыллы фикерләре айтасыз. Депутат әдипләренң мөһим сүзләрен, кыйммәтле фикерләрен аңлаучы түреләребез бармы? Алар монда колак сала беләләрме?

— Безнең алдагы парламент масалрак, мөстәкыйльрәк иде. Бу иңдә тарихка кереп калды. Хәзер исә шундыйрак хәл: милли хәрәкәт сүптәнәйдә. Халык исемәннән сөйләү бик рәхәт ул, ләкин шушы эр авырлыкны, җаваплылыкны кысыкмыйча күтәрү, башкарып чыгу өчен эшчән, булдыклы, ватан-первәр шәхесләр кирәк.

Депутатларны, әйе, халык сайлый. Халык исемәннән эш йөртеп, халык мәнфәгатен кайгыртып, әдәбият, сәнгать, мәдәният, әхлак кына бик мөһим эшләргә була. Төрле карашта булуга карамастан, депутатларның күбесе моны яхшы аңлый. Кайчагында мин микрофонга “ялгыз бүре” буларак та чыккалым...

Жәмләдән, мисал. Язучы-депутат Туфан Миңнуллин белән бергә киңәшәп, Татарстан гражданлыгы һәм Республикабыз паспортын булдыру хакында тәкъдим белән чыкты. Чынлап торып аңлатсаң, килешеләр икән. Хәтта урыс милләтле депутатлар да безне хупладылар. Башкортстанда татар теленә дәүләт теле статусы бирү мәсьәләсен күтәргәндә дә шулай булды.

— Разил әфәнде, хакимият башлыкларын “автоматически” рәвештә депутат ясау дәрәсме? Юкса, алар, үз төбәгендә үз эшләргә белән шөгыльләнәп, Татарстанга күбрәк файда китермәсләр иде микән?

— Безгә демократия җитми иңдә, көнишне. Парламент ул — иңгездә, законнар чыгара һәм аларның үтәлешен контрольдә тотатрган урын. Миңа калса, алга табса безнең парламент ике өлештән торырга тиеш.

Беренчәсе — законнар чыгара торган даими эшләүче, профессиональ әзерлекле депутатлардан

торган палата.

Икенчәсе — вәкилләр палатасы, ягъни болар — киңәшчеләр. Район хакимият башлыклары менә шушы статуска тәңгәл килә дә иңдә. Уенын-чынын кушып әйткәндә, алар бит шактый гына алышынып та торалар. Наман саен депутат сайлау исә районга бик кыйммәткә төшә.

— Бу тормышта сине иң нык борчыганы нәрсә?

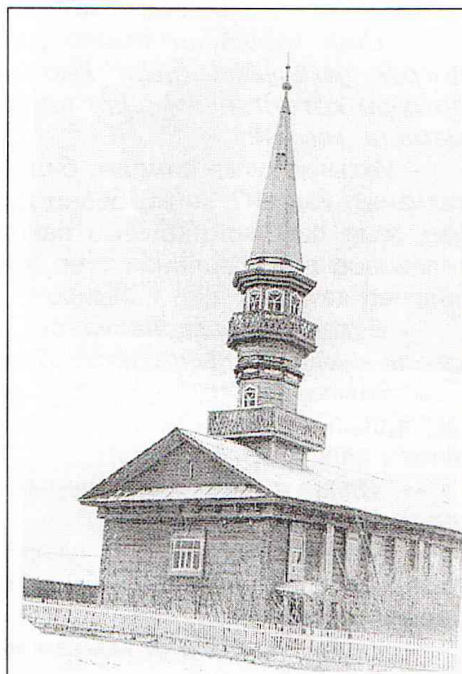
— Кызыклы сорау бу. Миңа калса, безнең илдә кеше кадере булмау — иң зур бәла. Балаларга кадер юк, өлкәннәргә — ягъни пенсионерларга кадер юк. Бездә инвалидларны, гомумән, кешегә санамыйлар. Минем АКШ, Төркия һәм башка чит илләрдә булганым бар. Анда кешегә кадер бар. Шаккаттым: инвалид кешене самолет трабыннан төшерү өчен Нью-Йорк аэропортында махсус автобус килеп туктады.

Икенчәсе. Бездә түрә кешегә — чиновникларга барып керү бик кыен мәсьәлә. Нью-Йоркта яшәп яткан милләттәшем профессор Рифат әфәнде Таби белән без АКШ Конгрессы китапханәсе директорына шалтыраттык. 30-40 минуттан соң безне шәхсән каршы алды ул, оза кына әңгәмәләшәп утырдык. Бездә булса, ул дәрәжәдәгә кеше янына керү өчен атналар-айлар бие көтәргә туры килер иде.

— Элегрәк, СССР таркала дик, моңа берәү дә ышанмас иде.

Хәзер иңдә бу күпмилләтле Россиядә яшәп ятабыз. Фаразың ничек: 5-10 ел эчендә Россия шулай ук таркалып төшмәс микән?

— Дөнья тәҗрибәсе шуны күрсәтә, көннәрнең-елларның берендә империяләр барыбер таркала. Акылына килми һәм милли сәясәттә гадел чигелешләр тапмый икән, Россиягә дә өнә шундый куркыныч янаячак. АКШ һәм Кытайның да көннәрнең берендә “сүтелеп” китүе бар. Төркия өнә көрдләргә кысакысырлыкый. Иманым камил: әгәр аларга автономия бирелми икән,

1979 елда Разил Вәлиев үзенә туган авылындагы җимерек мәчетне аякка бастырды.

Рәсемдә, сулдан уңга: утырганнар — Ә.Кәримуллин, М.Мәһдиев, басканнар — Н.Юзиев, Р.Фәйзуллин, М.Госманов, Р.Вәлиев.

Тосман САД

моның ахыры яхшы булмас.

Дөнъяда таркалмый, бүленми торган нәрсә юк. Хәтта кечкенә генә молекула да таркала. Шулай булгач, империяләрнең таркалуы бер дә гажәп түгел. Тик менә халык кырылмасын, кан чыкмасын иде.

— *Синең өчен шагыйрь булу кызыклыракмы, әллә сәясәтче булуы?*

— Икесе дә кызыклы. Ижатымда да, сәясәттә дә мин милләтем өчен, туган тел өчен борчылам.

— *Әйтик, йөз елдан соң татар кая таба барып житер икән? Туган телебез исән калырмы?*

— Әгәр дә татар исән калмый дип уйласам, мин милләтем өчен янып та тормас идем. Әгәр киләчегенә өметем булмаса, жан атып яшәмәс идем. Татар калачак. Вакыт агышы безне тарихтан берничек тә сызып ташлый алмаячак. Киләчәккә ышанам.

— *Син, милли китапханә директоры буларак, ныграк чамалыйсыңдыр: кыргый базар мөнәсәбәтләре котырган заманда әдәбиятка ихтыяж кимеде микән?*

— Ихтыяж күпкә кимеде, билгеле. Татар ни өчен сакланып калган? Чөнки безне дин, мәдрәсә, туган тел, җыр һәм моңнарыбыз саклап калган. Халык, телевизор әржәләреннән туеп, барыбер әдәбиятка әйләнеп кайтачак дип саныйм.

— *Бүгенге яшьләргә кайсы яктан сүгеп була, кайсы сыйфатларын мактап була?*

— Яшьләргә сүгү — картлар, өлкәннәр эше. Мин бит андый яшкә җитмәгән... (бу урында әңгәмәдәшебез көлемсерәп куйды).

— *Илле яшкә җитү уен-муен түгел. Нинди ачышлар ясап өлгердегез?*

— Алар байтак инде. Ә шулай да иң зурысы — гомер бик кыска икән! Бу ачышка, мөгаен, бик күпләр барып төртеләдер.

— *Үзеңне кай яктан мактар идең дә, кай яктан тәнкыйтьләргә идең?*

— Эш яратам. Бер генә минут та тик тора алмыйм. Әнкәй ягыннан, бабайдан күчкән сыйфат.

Үзеңне тәнкыйтьләү күңелле эш түгел. Теләсәләр, башкалар тәнкыйтьләсен. Ә шулай да... (пауза) кешеләр белән мин шактый авыр аралашам. Күңел нечкә, вәгъдә биреп тә шуны эшли алмыйм икән, бик авыр кичерәм.

— *“Депрессия” сүзе сиңа танышмы? Нәрсә соң ул?*

— Бик таныш. Ижәт кешеләренә хас әйбер инде бу. Көефсезлекне эш һәм хәрәкәт белән җиңәм.

— *Әйтик, көннәрнең берендә милли китапханә директорлыгы кәнафиеннән китеп бардың ди. Алга таба кайда, ниндирәк эштә эшләргә теләр идең?*

— Әллә тагын мине эштән җибәрергә теләүчеләр бармы? (Елмая). Ижәт эше белән шөгыльләнәр идем. Минә милли китапханә директоры вазыйфасына заманында Рәис Кыям улы Беляев кодалаган иде. Чаллы шөһәрә һәм КамАЗны аякка бастырган шөхес. Мин аңа гомер буе рәхмәтлемен. Гомумән, әйдәгез, яхшы, игелекле кешеләргә һәрчак рәхмәт әйтә белик...

Әңгәмәдәш — Рашат НИЗАМИЕВ

Баллада

I

Юка иренле
Кышкы салкын кич.
Урамга чыксаң,
Тими тешкә-теш.

Аркаңны жылыт
Сөялеп мичкә.
Сүтелер йомгак
Кышкы бу кичтә.

Салкынга түзми,
Шартлый бүрәнә.
Урманда улый
Бүрә дә әнә.

Акбай да өрми —
Поскан ояга.
Йодрыклап кемдер
Кага коймага.

Ачыла ишек:
— Синме, Зөбәйдә?
Суытма өйне,
Тизрәк кер әйдә.

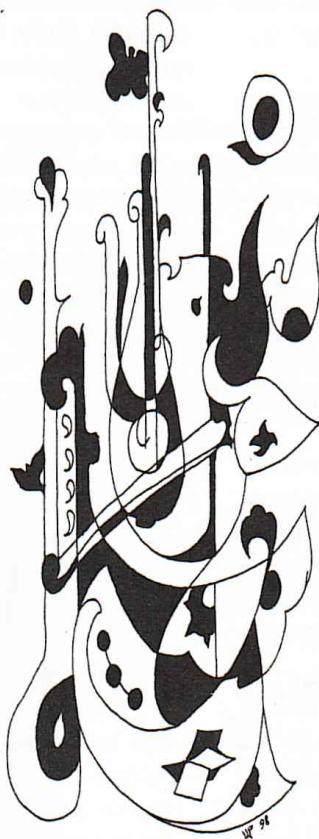
II

Күн тунын күрше
Элде элгечкә.
Иңбашы белән
Сөялде мичкә.

Төнәнә узмый
Мичнең жылысы.
Төгәрәп-шашып
Килә жылысы.

III

Дусты Фирүзә
Пешерә коймак:
— Кайтармыйм бүген,
Син — минем кунак.

Р. Шакиров рәсеме

Фирүзә Һишмәсе

Сагындым сине
Күптән үзем дә,
Буа буарлык
Әйтер сүзем дә...

Көн дә түшкәтә
Тоям Булатны.
Безне да сөю
Утта уйнатты.

Кошлар сайраган
Жырлы бер таңда
Кушылды бергә
Каныбыз канга.

Малай тудырсам —
Сөенер Булат.
Һәр көнем уза
Иремне уйлап.

Өлгерде чәй дә,
Табынга әйдә...
Дәшмисең бер сүз
Нигә, Зөбәйдә?

Юка иренле
Кышкы салкын кич.
Урамга чыксаң,
Тими тешкә-теш.

— Сыйлан, Зөбәйдә,
Суына коймак.
Кышкы бу кичтә
Сүтелер йомгак.

Бер генә сүз дә
Дәшмисең нигә?
Елмайсаң өгәр,
Нур иңәр өйгә!

V
Зөбәйдә уйлай:
“Тиле мин, тиле...”
Әйтергә сүзен
Әйләнми теле.

— Ки-че-ер си-и-ин ми-не,
Ял-гы-шы-ып кер-дем.
Хә-бәр-ем ям-ан!
Чеч-ня-да ирең...

VI
— Югал күземнән!
Ышанмыйм, ялган!
Иблис каныннан
Жаның яралган.

...Фирүзә калды
Сүзсез дә өнсез.
(Моны язарга
Шагыйрь дә көчсез).

Идәнгә ятып
Аннан иңрәде.
Күкме күкрәде,
Жирме тетрәде??

VII
Дусты йөзенә
Кинәт төкереп,
Жылы өеннән
Чыкты йөгереп.

VIII
Юка иренле
Кышкы салкын кич.
Куыра гына...
Тими тешкә-теш.

Салкын ай нуры
Жиргә сузылган.
Йөгере бер кыз
Идел бозыннан.

Тун да кимәгән,
Күлмәкчән үзе
Чәчләре тузган,
Тырналган йөзе.

Кайтаваз кайта
Ярлардан урап:
— Син кайда, Булат?
Кайт! Минә юат!

Кем генә белә
Язмышны алдан?
Йөгере ул кыз,
Йөгере һаман...

Чишмә-бәкегә
Егылды килеп.
Төшеннән куркып
Уанды сөлек.

IX
Уяныр халык,
Уяныр милләт.
Уяну жыры
Һәр чорда кыйммәт.

X
Бәке-чишмәнең
Йомылды күзе.
Атылды йолдыз —
Кайда соң эзе?

XI
Мәхәббәт жыры...
Башы — Чечняда.
Дәвамы аның —
Бозлы чишмәдә.

1998 ел.

Нәбирә

ГҲЙМАТДИНОВА

Язмышлардан узмыш бармы?

Муса Желил

Закля Садыйкова

ГОЛКӘЙ

ШАРЛЬ ПЕРРО
КЫЗЫЛ КАЛФАК

3. Садыйкова таржема иткен
жыенты

“Эйдэ, бэгырем, сөйләшик, дигем...”

1995 нче елның декабрь аенда “Идел” журналында минем “Муса гына гаепле түгел...” дигән язам басылган иде. Сөз беләсез инде, Муса Жәлилнең Зәкия исемле сөйгән кызы булган да, шушы мөхәббәт уртака бала — Люция туган. Жәлилнең юбилейларында да, аңа багышланган кичә-бәйрәмнәрдә да матбугатта да Зәкия белән Люция хакында ләм-мәм сүз булмады шикелле. Сөер һәм гажәп диясе анысы. Бит Муса кебек танылган шөхәсләрдән башкасыз фәрештәләр ясап, курчак уйнаган заманнарда Муса Жәлилнең дә шөхси тормышында моңарчы булып торган битләре, ниһаять, ачыла башлады. Бу битләргә Зәкия — Люция, Рауза — Альберт исемнәре дә тирән яшерелгән иде...

Кемнәрдер “ярамый” дип кулыбызга сукмасын дип, без язманы нәшриятта җыелып яткан чираттагы китап ашыга-ашыга кертәп җибәргән идек. Шулай итеп укучы шагыйрьнең моңарчы мәгълүм булмаган сәхифәсенә юлыкты, ә 60 ел буйы Жәлил тормышынан сызылган Зәкия — Люция исемнәре дөньяга ишетелде.

Әлбәттә, 82 яшьлек Зәкия апаның күңелендә сакланган ул хатирәләре аңа бик кадерле иде. “Вакытны әрәм итеп язып та йөрмә, безнең хакта гәзит-журналларга әйбер бастырмыйлар, — диде миңа Зәкия апа. — Безне тирән яшерделәр”.

Мин барыбер чигенмәдем. Зәкия Садыкованың хатирәләрен дә, шөхси архивын да кузгаттырдым, ул кулларым белән Люциягә кагылышлы документларны, шагыйрьнең хатларын тотып-укуп карадым. Кайбер укучыларыбыз ул язмадан бихәбәрдер, шуңа күрә аның кыскача гына эчтәлеген бәян кылырга өстәләр. Зәкия исемле кыз 13 яшендә әти-әнисе белән Донбасска күчә, Кузнецк шәһәрәндә техникумда укый, шунда шигырь язу белән мавыга, Латыф Жәләй оештырган әдәби түгәрәккә йөри. “Күзгә разведчигы” исемле поэмасын Муса Жәлилгә — “Октябрь баласы”на җибәрә. Шуннан ике арада хатлар йөри башлый. Аннары Зәкияләр гаиләсе Казанга кайта. Муса белән очрашу-күрешүләр өзәлми. 1935 елда шагыйрь, кызга мөхәббәт белгертәп, кушылырга тәкъдим ясый. “Өйләнәшик, дигән көнне ул туғыз мәртәбә яныма килде, ә мин гел качып калдым. Кичен исә Муса бездән китмәде инде. Әни, әйгә бер картны чакырып, безгә никах укуйттырды,” — ди Зәкия апа.

Әмма язмыш бергә кушылгач та икесен ике якка аера. Яшь хатын көмәнле килеш Мусадан китеп бара. Сәбәбен Зәкия апа болай аңлаткан иде: “Муса, Мәскәүгә китәбез, җыен, ди, ә мин кабаланмаска өндим. Ник дигәндә, укып кайтып, телеграфта местком рәисе вазифасын башкара идек. Декрет акчасы шактый гына тиясе. “Син ките тор, — дидем, — мин аннан соң килермен”. “Ярар”, — диде. Ул арада Мәскәүдән төрле сүзләр ишеттерә башладылар. “Өенә бүтән берәү килеп йөри икән”, — диделәр.”

1936 елның май аенда Жәлилнең кызы — Люция туа. Уртака бала, уртака шатлык... “Зәкия! Люцияне бик күрәсем килә! — дип өзгәленеп хатлар яза Муса. — Күп усал сүзләргә карамастан, ул үскәч минем шигырьләрем белән танышыр, үзәндә миңа карата бик тирән якынлыкны сезәр. Ул мине йөрәгендә саклар: ник сакламасын?! Мин әти бит аңа!..”

Икенче бер хатында әти кеше кызын бөтенләйгә үзәнгә алырга тели. (Зәкия апаны бу вакытта — 1939 ел — хатыны үлеп ике баласы белән тол калган иргә ярашкан булалар.)

“...Син бир миңа Люцияне! Сездә болай да өч бала. Сөзгә авырдыр. Мин Люцияне синнән ким тәрбияләмәм”.

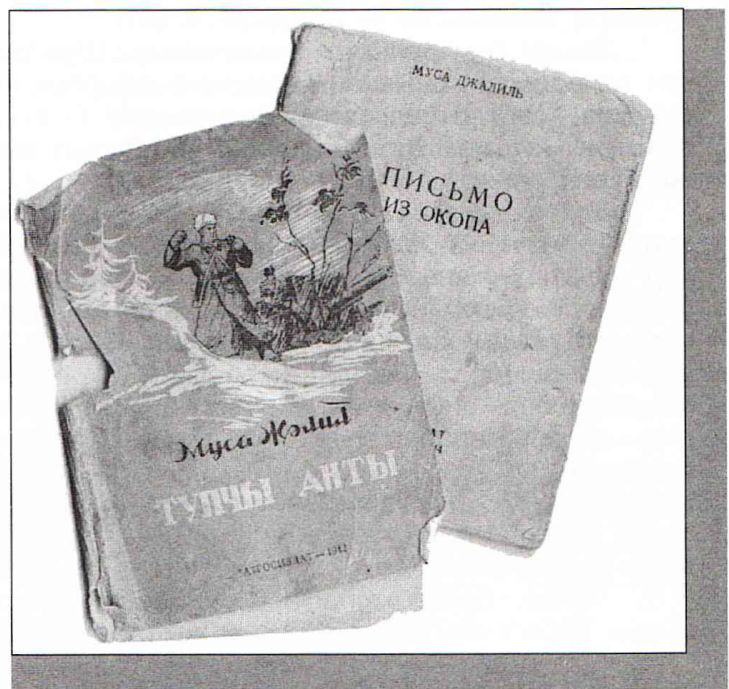
Ул хатларда шагыйрьнең теткәләнгән йөрәк авазы да, өзгәленү-бәргәленүләре дә, кызы өчен янып-көюләре дә бар.

1954 елда СССР Югары Суды Люция белән Альбертның (Муса белән Раузаның улы) М.Жәлил мирасына хаклары бар дигән карар чыгара. Шагыйрьнең “Татарча язу танучы һәм бу дәфтәрне укучы дуска” дип аталган васыятендә (1943 ел, декабрь ае): “Моны язды татарның билгеле шагыйре Муса Жәлил. Аның тарихы болай: ул 1906 елда туган. Гаиләсе Казанда һәм Мәскәүдә”, — дигән юллар бар.

“Кайбер кешеләр, Мусаның өч хатыны булган, дип гайбәт саттылар, — дигән иде Зәкия апа. — Мин аларның авызын тиз ябам. Булса ни! Ул беребездән дә баш тартмады...”

Ул чакта мин Мусаның бөтен хатларын да укый алмадым, Зәкия апа рөхсәт итмәде. “Ачуланма, — диде. — Хатларны сиңа мин үлгәч укырлар”.

Кешенең авызыннан үлем сүзен ишетсәң, сез әле озак яшисез, дип юатасың. Ә Зәкия апа гомер чигенә якынлашканын сизенгән бугай, өч елдан соң менә

гүр иясе булды да куйды. Ике атнадан аңа 85 яшь туласы иде. Ярты елдан соң, кызы Люциягә шылтыратып, хатлар турында исенә төшердем. Ул әле иң кадерле кешесен югалту кайгысыннан арынмаган, шул сәбәпле мәрхүмәнең архивына кул тидермәгән иде. Инде бер хәсрәт өстенә икенчесе өстәлгән: абыйсы — Жәлил улы Альберт вафат...

Алай да Люция ханым, үзәндә көч табып, минем теләгемне тормышка ашырырга булышты. Мәскәүдән әтисенең Зәкия Садыковага юллаган берничә хатын тиз генә латинчадан тәржемә иттереп китерде. Люция ханымның үтенече белән хатлар тулаем бирелми, өзелкәр генә төкәдим ителә.

Безнең өчен шагыйрьнең һәр сүзе — кадерле ядкар. Бу хатларның матбугатта беренче мәртәбә басылуын да искәрсәк — аларга бәя юк! Тик шуны гына әйтергә батырчылык итәм: хатларның үзәгендә — бала. Зәкия белән Муса аерылсалар да, ике йөрәкне бала бөйләгән. Әти кеше кызы туганчы ук аның өчен борчылган, аның киләчәген кайгырткан.

“...Зәкия! Мин бала турында уй-фикеремне әйттем: карармын, тәрбияләргән, дидем. Тусын, дөньяга чыксын. Күрик. Тугач та хәбәр итәрсен. Теләсәң, иптәшләргә аңлашып, бер-беребезгә сүз куеп, балага ай саен күпме жибәрә торуымны билгеләргә. Мин барысы белән дә килештем бит. Аңлашып, дусларча хәл итик. Каты бәрелгән булсам, гафу ит. Мин хәзер температура белән авыр хәлдә язам. Күңеләм бик буталган...”

Муса. 1936”

“Зәкия! ...Мин Казанда тумасам да, татар язучысы булганга күрә, Казан минем өчен туган шәһәр. Ижатымны үстерергә теләсәм, татар социалистик культурасына, аның әдәбиятына һәм театрына хезмәт итәргә теләсәм, мин Казанга килмичә булдыра алмыйм.”

“...Зәкия! Гомерем күп калмагандыр. Шул калган гомеремдә соңыннан мине искә алырлык күренекле әсәрләр тудырып калырга иде! Ә яхшы әсәр бик күп хезмәт куеп, дөньяны онытып озак эшләүдән соң гына туа”.

“...Без иптәшләргә аңлашабыз. Син мине ачы хатам өчен, жинаятем өчен гафу итәсәң. Без дуслар булып килешербез һәм яхшы дуслар булып һәрвакыт бер-беребезгә әдәбият эшендә дә, җәмгыять тормышында да, эчке тормышыбызда да ярдәм итешербез. Безнең икебезнең уртак җимешебез бар, аның өчен икебез дә янабыз һәм аны карап үстерәбез. (Сиңа ул тормыш корырга уңайсызласа, әзәрәк үсә төшкәч, мин аны үземә алам). Мин баланы һичшиксез өзелеп сөячәкмен, карый алачакмын, бу турыда син шикләнмә дә. Без моны Рауза¹ белән дә шулай килештек.

... “Әйдә, бергә хәл итик! Син тирән уйлап, минем йөрәгемне аңлап, миңа карата киң күңел-

лелек күрсәтсәң, мин шат. Һәм сиңең киң күңеллегең каршы чын күңелдән дуслык һәм бирегәнлек белән җавап кайтарырмын. Баланың бәхетле үсүенә дә һәрвакыт әзер торырмын”.

“... Исән-сау булсам, аны һәрвакыт кайгырт торучы ата була алыр идем.

Зәкия, үзең уйла, үзең хәл ит. Сиңең карарың көтәм. Май аеның ахырында студия Казанга кайт (бөтен җәйгә). Мин дә кайтам билгеле. Мин шуңа кайткач, сиңең белән барысын да ачык сөйләшә алырмын һәм мәсьәләне практик ачык куеп хәл итә алырмын дип уйлыйм. Мин әдәбият дөньясына пассивландым. Үзем дә жүнлөп язмыйм, язганнарымны да жүнлөп бастырмыйлар. Шунлыктан акча ягым бик такыр.

Мин хәзер тегеннән-моннан договорлы иш алып, Татгосиздат өчен дә эшләп, май ахырына күбрәк акча җыярга ниятләнем. Балага син өйткән әйберләргә сатып алып барачакмын: юрган, белән һәм башкалар.

Менә шундый хәлләр, Зәкия. Яз! Көтәм.

Муса. 23.04.1936

“Зәкия!

“Без бер баланың ата-анасы, бер-беребезгә хөрмәт белән карыйбыз, безнең өчен дошманлыктан дуслык кыйммәтрәк, без бер фронтта иҗат көчләре, әйдә сөйләшик, икебезгә дә җавап булмасын, аңлашып, уртак килешү табык” димисең?

Мин бит сиңа шулай дидем: “Әйдә, бәгырь сөйләшик”, — дидем. Мин беләм бит, башка кешеләр шулай итәләр. Мин үземнең дуслар арасында аерылган хатыны белән шулай сөйләшкәннән тиздән тыныч килешеп-түлөшеп торучылар күп беләм. Чөнки алар бер-берсен хөрмәт итә торган дуслыкны артыграк күрәләр. Рауза Исхакова белән дигән: бер мин Мусаны кызганам, аңа авыр булган шул икән бит, әгәр аңлашырга теләсә, мин, ә бөттә, аңлашып килешүдән һич баш тартмас икән дигән.

Сезгә дә авыр, беләм. Шуның өчен мин сезгә барырга кыймыйм. Баланы бик күрәсем килә. Ләкин очрашканда озак сөйләшәргә куркам. Шул төшөп, семьягызда күңелсез хәлләр булмасын дигән. Бит минем үз семьямда да шул хәл...

Муса. 1936

2. “*Үгөр-үгөр җиләк җыйды...*”

Зәкия апа турында элек язганнарыма тагы нәрсәләр өсти алам икән соң? Ул бит әле герой-шагыйрьнең яшьлек мәхәббәте генә түгел, ул хатын кыз да, ана да, бергә эшләгән хезмәттәшләре булып, сокланып искә төшергән уңган һәм булдыксыз зат та булган. Зәкия радиокомитетта гына 48 ел якин хезмәт куйган! Аннары 80 яшенә хетле комитетның ял базасында комендант вазифасын ба-

¹ Альберт Жәлиловның әнисе

карган. Уз куллары белән каравылчы йортында мич-
тер чыгарып яткан ул анда. “Кечкенәрәк буйлы, түгә-
рәк гәүдәле, бик хәрәкәтчән Зәкия апа Садыйкова...
Җабарга ярата бит ул. Оештыру сәләте дә бар. Ан-
дыйлар турында “ут борчасы” диләр. Юкка гына
коллективның местком рәисе түгел икән”, — ди бер
сталигендә шагыйрь Әдип Маликов. Шагыйрь Гөл-
шат Зәйнашева да аны мактап телгә ала: “Зәкия апа
Бик җитез, бик уңган апа, радионың хужалык эш-
ләренә булышып, тырышып эшли иде. Мин аны гел
өйгә кереп, гел хәрәкәттә итеп күз алдына китерәм”.

Ләкин без Зәкия Садыйкованың шагыйрь икәннән
һыялланмыйк! 1940 елда ул “Гөлкәй” исемле беренче
күпкөнлеген бастыра. Аның остазы Хәсән Туфан була.
Бәлки, Зәкия әдәбият майданына үтеп кереп бер-
бер артлы китаплар чыгарып һәм чын шагыйрь дәрә-
жәсенә күтәрелеп, дан-шөһрәт яулар иде. “Яз, син
талантлы”, — дия торган булган ич Муса. Ник ул
кәләм ташлый соң? Сәбәпләре күптер әлбәттә.
Көнне ир, гаилә, балалар, эш...

“Әнине бервакыт Язучылар берлеге җыелышына
чыгаралар. “Нигә, Зәкия, язудан туктадың?” — ди-
ләр. Әни: “Муса Казанга кайтса, минем гаиләмдә
тавыш куба, эшләргә мөмкинлек юк”, — дигән. “Шун-
да күрәм, — ди әни, — Мусаның яңагы буйлап эре-
генә яшь тамчысы төгөрәп төште”. Үги әти көнләгән,
әниңең төнлә утырып язган шигырьләрен мичкә як-
кан”, — дип сөйләгән иде кызы Люция.¹

Әрәм узган шул көннәрдәге иҗат бушлыгын ту-
тырырга теләгәндәй, Зәкия апа соңгы елларда гел
шигырь язган. Кулына нинди кәгазь кисәгә элгә —
шуңа уй-хисләрен теркәп куйган. Балаларына хатлар
да, дус-ишләргә тәбрикләү-котлаулар да гел шигырь
тезмәләреннән торган. Шигырь теле белән генә сөй-
ләшкән карчык.

*Йөгәрә-йөгәрә җиләк җыйдым
Урман кочакларында.
Нинди уйларда янарбыз
Кабер учакларында.
Безнең авыл юлларында
Үсә парлы алмагач.
Кайтып илне күрә алма,
Бер туганың калмагач.*

Люция ханым белән Зәкия апаның шигырь дәф-
терен актарабыз. Язуын көч-
кә-көчкә танийбыз. Өлгерим
дигән сыман, ашыгып-ашыгып
язган бугай.

— Үләр алдыннан әни авыл-
ны сагынды. Беркөнне әйтә:
“Мин уз авылымның урамна-
рында йөрдем өле”, — ди. Са-
гаша ахры бу, дип уйладым.
“Уйларымда йөрдем”, — ди.
Шуны шигырь итеп кәгазьгә
дә күчерде.

¹ Жәлил кызы Люция: Күләгәдә узган гомер.
Идел, 1996, 1 сан.

*Кайда соң син, авылым урамнары?
Бер дә ерак түгел идең ич.
Күңелем белән йөрим урманыңда,
Ә син һаман менә шул килеш.*

— Люция ханым, Сөзнец әниегез берәүгә дә ох-
шамаган, берәүне дә кабатламаган көчле хатын,
көчле шөхес иде. Аны картайган иде дип өйтергә
хәтта тел дә әйләнми.

— Олыгайса да, әнигә әбиләр төсә кермәде, йөрә-
ге дә, чырае да һаман яшь иде. Ул үзен княгинялар
кебек матур һәм горур тотты. Нәзәкәтьле хатын-
кыз иде. 1996 елда кулын сындырды бит ул, һәм
эшсез утырырга мәҗбүр булды. Физик көчсезлеген-
нән бик кимсенде. Ул чая, актив иде, элекке вакыт-
лардагы кебек дөбөр-шатыр эшләп йөрисе килде.
Аның холкына тик утыру һич тө килешми иде. Шунда
әни “миңа ни булды?” дигәндәй аптырауга төште.
Хәрәкәтсезлек аның сәламәтлеген какшатып ташла-
ды. Без җәй айларында аның белән комитетның ял
базасына бара идек. Ул үзен һаман комендант дип
хис итә иде, тәртипсезлек күрсә, эче пошты. Кара
инде, сөгәт 9 тула, кухня бикләнгән, дип юкка да
көенә иде. Радио аның туган йорты төсле иде. Шу-
ның 70 еллык бөйрөмәне аны да чакырдылар. Арыр,
кичәнең яртысыннан китәрбез, дигән идем, армады.
Без 1 рәттә идек, басып, карашы белән бөтен залны
карап чыкты. Сабуллашкан төсле...

— Ялгышмасам, әниегез Ибраһим Сәлахов белән
гомерлек дуслар булган.

— Әйе, алар әни белән күрешеп, хатлар язышып
яшәделәр. Менә әниңең дәфтәре эченнән язучының
26 ел элек җибәргән котлау откырткасын таптым.
Укыйммы?

Зәкия дуска!

*Әйдә, дуслым, утырыйк чаналарга,
Алтын атлар безне җилләтсен,
Тояк асларыннан ут чагылсын.
Безнең гомер зая үтмәсен.
Әйдә, әйдә, дуслым, толпарларны,
Фани дөнья бары өч көнлек.
Ашык, эчик, уйныйк, көлик,
Газиз башны түбән төшермик!*

*Иске дуслың Сәләх.
20.12.1973, Күкчәтау.*

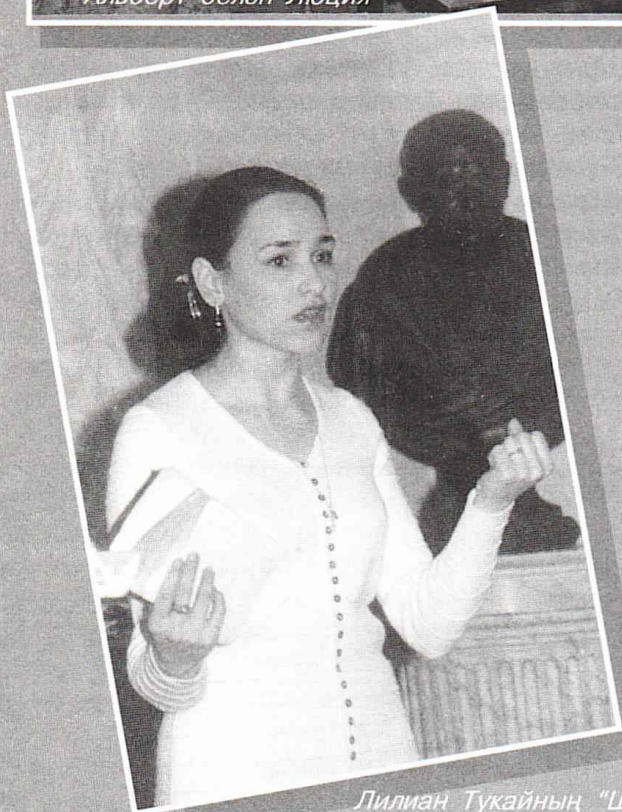
<i>Зәһир дуслар</i>	
<i>Әйдә, дуслым, утырыйк чаналарга, Алтын атлар безне җилләтсен, Тояк асларыннан ут чагылсын. Безнең гомер зая үтмәсен.</i>	
<i>Әйдә, әйдә, дуслым, толпарларны, Фани дөнья бары өч көнлек. Ашык, эчик, уйныйк, көлик, Газиз башны түбән төшермик!</i>	
<i>Иске дуслың Сәләх. 20.12.1973, Күкчәтау.</i>	

Зәкия апа

Альберт белән Люция

Лилиан Тукайның "Шүрәле"
поэмасын укый

Иске дуслар соңгы мәртәбә Ибраһим абый Казанга — Татар конгрессына кайткач очрашты. Без кунакка чакырганнар иде. Ибраһим абый белән әсәр сөйләшеп туялмадылар.

— Зәкия апаны реанимациягә салгач, Абдул Дубин: "Ул озак яшәр, чөнки кешеләрне бик ярата — дигән. Әниегез киң күңелле иде шул. Альберт турында бик кайгыртып сөйли иде. Югыйсә көндә баласын артык өнәмиләр.

— Әни абыемны үз улыдай яратты. Аның бөлкәчтә Альберт исемле малае үлө, һәм ул абыйны шул баланың давамы итеп күрә иде. Әни канаты астында үскән үги балаларның берсе дә ятимлекне тоймады. Үги кызы Лирага ул үлгәнче шигъри тизмөлөргә сөйләп хат язып торды. Алардан озаграк хәбәр килмәс — кайгыга бата иде.

— Архивын күздән кичергәч, Зәкия апаның образ тагын да тулыланыр, мөгаен.

— Әйе, шуннан соң мин әни турында истәлә язарга уйлыйм.

Язган Зәкия апа, гомер азагында көн саен шигъри язган. Дуслы Гайшәгә багышлаган шигъриендә:

*Без картайдык, яшьлегембезне дә
Ап-ак чәчләребез бизәде.*

Минем искә төшә әтиңең

"Сез дә картаерсыз", дигәне,

дип ямансуласа, икенче бер багышлауда исә үлү көлкеле, жор телле Зәкия Садыкова:

Туган көннәр ел да була,

Яшькә бер ел өстәлө.

Минем өчен бер рюмка

Күтәрегез өстәлгә! — дип шаярта.

Һәм күз алдына көлеп торган чая, үткен Зәкия Садыкова килеп баса. Ул чынлап та йөгәрә-йөгәрә жиләк жыя сыман...

3. Абый белән сөңел, ана белән бала

Альбертның үлемен Люция ханым авыр кичерә. Янәшә йортларда яшәгән алар, соңгы вакытта сирәк күрешкән, әмма күршәдә генә абыйсының булу күңелгә жылы өстәп торган. Люция ханымда бер "кимчелек" бар: ул артык туган жанлы. Альберт турында сөйләгәндә һәр сүзен йөрәк аша уздыра, дулкынлана башлый. Ә без бүген Жәлилнең бердән бер улын искә алып үтәргә тиеш. Шулай итмәсә Зәкия апа рухы шат булмас иде.

— Люция ханым, абыегызга 64 яшь кенә иде, яшәргә дә яшәргә иде әле аңа.

— Казанга күчеп килгәндә (80 нче еллар иде) абыйда яшәү дәрте бик көчле иде. Безне әти дөньясыннан читләштерергә тырышу, безне танымау безнең хакта дәмшәү аның йөрәген телгәли, тик үлү моны сиздерми, эченә жыя бара иде. Мин типкәләп йөртүләрен көн саен тоя идем, шуңа ияләшкән идем, ә ул ияләшә алмады. Жәлилнең кичә-бәйрәмнәрен чакыру билетларын мин бит үзем юллап таба идем, безгә официалъ рәвештә китереп бирмиләр иде.

Башымны ватма эле

Бу хәл моннан берничә ел элек Аксубай-Чистай автобусында булды. Тат. Баганалы тукталышында, Аксу ягынан килә торган хатын янына бер апа утырды. Бердән болар сөйләшәп киттеләр.

— Сөз дә Чистайга барасызмы, апа? — дип сүз башлады Аксу ягынан килгән хатын.

— Әйе: Узигә барам...

— Узи анда түгел бит, апа...

— Кайда, әллә күчәргәннәрме?

— Узи Аксубай районында бит, апа...

— Алайса миңа ни өчен Чистайга барырга дип язучу бирделәр икән? — дип борчыла башлады әле генә утырган апа. Ул сумкасынан юллама кәгазен алып: “Менә бит, Чистайга барырга дип язганнар”, — диде, үзенәң дәрәҗә юлда икәнәң расларга теләп.

— Сөз соң, апа, нинди Узи турысында сөйләсез, әллә Чистай ягында да Узи дигән авыл бармы?

— И-а, башымны катырма сана. Никтән авыл булсын? Мин духтырга барам. УЗИ дигән нәмәстәкәй белән яктыртып ашказанын карыйлар икән... — дип, Баганалы апасы, тегеңә ачуланып, янга ук борылып утырды.

— Шулай диләр аны. Духтырга барам, диләр! Узигә дигән, Аксубай ягында Узи дигән авыл бар, шунда барасың дип торам.

— Шулай дидем ич, УЗИга барам, Чистайга, дидем...

— Димәдең шул, Узигә дидең...

— Дисәм ни булган? УЗИга күренергә баргач, ни дияргә иде?!

Шунда мин бу ике хатын арасында килеп чыккан аңлашылмаучылыкны ачыкларга теләп, язучу, шагыйрь мөрхүм Газиз Кашаповның да туган авылы Узи дип аталуын, Ультразвуковое Излучение аппаратының да, кыскартып, УЗИ дип аталуын аңлатып бирдем. Шуннан соң гына ике хатын, үзләренә хаталарын аңлап, бер-берсенә карап көлешә башладылар.

Матаен ташлап качкан

Июль аенда булды бу хәл. Ул көнне мин эш белән район үзәгенә — Биләргә киткән идем. Төш тирәләрендә минем умарта ил аера башлаган. Нәкъ шул вакытны колхозның партком секретаре Константинов бишекле мотоцикл белән безнең турыдан үтеп бара икән. Түбәсендә кара болыт кебек корт күче улы башлагач: “Кортлар башыма утыралар!” — дип сикереп төшә дә, матаен урам уртасында калдырып читкә йөгәрә. Караса, корт иле мотоциклның бишеген сара икән. Шуннан ул безгә йөгәрәп келгән:

— Сөзгә кортлар ил аерамы?!

— Безнеке, — дигән хатын.

— Жыеп алыгыз кортларыгызны! Минем мотоциклтны оккупацияләделәр!

— Мин ул эшне эшли алмыйм, — дигән хатын. Шуннан Константинов төтен өргеч кабызып, битлек, тубал алып, кортларны тубалга сосып, безгә кертәп, кар базына төшереп куйган.

Әхмәт РАФИКОВ

Абый башта бу турыда белмәде, ә белгәч исә бик гарьләнде. Әтинең 90 еллыгына багышланган юбилей кичәсенә ул бөтенләй бармады. Бармавы хәерле иде, безнең исемнәргә барыбер әйтмәделәр анда. Бердәнбер шатлыклы вакыйга — Милли мәдәният үзәге Альберт Жәлилевкә генә багышланган кичә уздырды. Мин аны һаман саен: “Бу Муса Жәлил улы”, — дип халыкка танытырга тырыштым. Бервакыт абыйның өенә “Эфир” программасын алып килдем. Без тапшыруны көтеп ике көн телевизор каршында утырдык. Күрсәтмәделәр, кемдер тыйган, күрәсәң.

Беркөнне ул көефсез генә тукталыштагы киоскка сөяләрәк автобус көтә. Альберт, мәйтәм, бер генә тукталыш ич, әйдә, жәяү кайтабыз. “Ничек таныдың әле?” — ди. Танымыйча, абыем бит син, мәйтәм. Юл уңае безгә кердек, чәй эчтек. Абый аз сүзле иде, ачылып сөйләшергә бик яратмый иде.

— Мусаның замандашлары Сөзгә әтигә охшаган дигәннәр. Ә Альбертта Мусаның чалымнары бар идеме икән?

— Иң беренче мәртәбә әтинең сынын Бакый Урманче ясады бит. Мин аңа күз ташлау белән: “Әтигә бик охшаган бу, Бакый абый”, — дидем. Югыйсә әтине күрәп белмим ич! Нәйкәлне нәкъ менә Альберт белән чагыштырдым мин. Муен-жилкәләр икесенәң дә бертөрле. Әни әтине, нечкә күңелле, дип сөйләй иде. Абыйга да шул сыйфат хас иде. Мин хәтта аңардан: “Бу холкың белән ничек солдатларны буйсындырдың икән?” — дип гаҗәпләнәп сорый идем. Искиткеч намуслы һәм искиткеч тыйнак кеше ул. Абый үлгәч, ятимлек үзен тагын да ныграк сиздерә.

— Хәзер сөзгәң өчен кызыгыз Лилиан бердәнбер юанычтыр инде. Ул да еракта — Петербуртта.

— Петербург белән Казан арасы ерак, билгеле. Әмма без гел хәбәрләшәп яшибез, Лилиан әле шылтырата, әле хат яза, әле кунакка кайтып төшә. Ул актриса булырга жыена. Быел театр академиясен тәмамлай. Аны укытучылары, сәләтле кыз, диләр. Кызым әбисен дә, мине дә аңлай торган акыллы кеше булып үстә. Әбисенә татарча хатлар язып сөендерә иде.

— Ул бер хатында: “Рафаэль Мостафинның китабын укыгач, бабай белән икебезнең холык арасында шактый гына уртаклык таптым”, — ди.

— Лилианның бабасына мөхәббәт бик көчле. Кан тарта икән ул. Узган ел Петербург татарлары Муса Жәлилнең кичәсен үткәрәләр. Шунда кызым татарча бабасының “Сандугач һәм Чышмә” поэмасын укый.

Димәк, Жәлилнең шигырьләре оныклары йөрәгенә күчеп кабат яңара, кабат терелә. Муса белән Зәкиянең очрашуы — ул язмыш, ә язмышлардан узымыш бармы соң?

Фотолар Л.Жәлилова архивынан алынды.

“Еллама, син карак түгел!”

30 нчы еллар ахырында (1927-1932) безнең ике бүлмәле фатирыбызда Ченәкәй атлы шагыйрь яши башлады. Биш балалы әнием, яшәвебезгә берәз җиңеллек булмасы дип, үзе икенче-өчтенче сменаларда эшләгән вакытларында балалар янында да бер өлкән кеше зыян итмәс дип, үзәбезгә тыгызрак булса да, аны фатирга керткәндер дим. Ченәкәй абый ялгыз кеше иде. “Светоч” фабрикасында конфет ящиклары кадакыйм, дия иде. Эштән кайткан саен, безнең самавыр кайнатыр өчен әзерләгән шакмаклар янына такта башлары салган сумкасын бушата иде. Әнигә: “Безне — “Җидегәнчеләр” группасына кергән язучыларны — элек эшләгән җирләреннән чыгардылар, шуңа күрә менә кара эштә эшләргә мәҗбүр булам”, — дип сөйләгән иде. Ул вакытларда Ченәкәй абый янына байтак язучылар: Г.Кутуй, Х.Туфан, һ.Такташ, М.Җәлил, Сирин, ара-тирә Н.Исәнбәт килеп йөрделәр. Алар килгән саен мин олы җиз самавырны кайнаттам, Ченәкәй абый биргән ризыкларны куеп чей әзерлим. Кунаклар, чей эчә-эчә, озаклап әңгәмә коралар иде.

Мин, апам һәм ике энем иске зират өстенә салынган атаклы 13 нче татар мәктәбендә укыдык.

Безнең мәктәпне төмамлаучылар арасында музыкант Латыйповлар, язучы Җ.Төрҗөманов, рәссам Х.Якупов, профессорлар Х.Вәлиуллин, М.Зарипов һ.б. бар иде.

Әдәбият түгәрәге җитәкчесе Хәйретдин абый Вәли бу түгәрәккә балаларны үзе сайлап ала иде. “Менә син, менә син, төнәфестә минем янга килегез”, — дия иде дә, сөйләшкәннән соң: “Сезнең түгәрәккә язылуыгызны мәҗкуль күрәм”, — дия иде. Ул мәктәптә чыга торган

стена газетасы редколлегиясенә дә булыша иде. Менә шул вакыт Х.Вәли абый, безнең өйгә язучыларның килеп йөрүләрен ишетеп, миңа шуларны әдәбият түгәрәгенә чакырырга кушты.

Мин, шулай бер чөйләп утырган вакытта, язучыларга түгәрәгебез хакында сөйләдем һәм аларның безнең мәктәпкә — әдәбият түгәрәгенә килүләрен үтенеп сорадым. Иң башта һади абый Такташ белән Муса абый Җәлил, аннары башка язучылар, шагыйрьләр килделәр. Без алар белән якыннан таныштык, дуслаштык. Безнең өйдә язучыларның очрашулары байтак вакыткача сузылды. Без, ике кечкенә энем белән, икенче бүлмәдә аларның сөйләшүләрен, бәхәсләрен ишетеп ята идек. Энеләрем тиз йокыга кителәр. Мин исә, язучылар тарала башлагач, торып, Ченәкәй абый белән өстәлне җыештырам, кунып калучыга урын әзерләп бирәм. Күбрәк бездә М.Җәлил кала иде.

Минем хәтеремдә ул таза урта гөдәле, чиста, төртипле кеше булып калган. Балаларга аеруча ягымлы, игътибарлы иде. Мәктәп хәлләре белән кызыксына иде. Ченәкәй абый эштән кайтканчы килсә, без аның белән озак кына сөйләшәбез яки икәү мандолинада уйныйбыз, кайвакыт ул, Ченәкәй абый бүлмәсенә кереп, уйга калып утыра, яза, газеталар укый иде. Матур көннәрдә бакчага чыгып утыра.

Муса абыйны искә алганда тагын бер, аның белән бөйләнешле хәл искә төште өле. Шулай, Ченәкәй абый бүлмәсен җыйганда, аның карават астындагы фанер чемоданын бер урыннан икенче урынга күчереп, идән юам. Каяндыр бер ят ис килгән кебек. Бер чемоданның кечкенә капкачы ачык, ис шуннан килә сыман. Ачып карасам, анда

икәгә ярып салган кызыл тыш тишәкле-тишәкле сырлар ята. Бер генә бер телем киселгән кисәк бар. Мин кулымны альяпкыч сорттем дә шул кисәкне алып адым.

Икенче көнне карыйм, чемодан бер читкә өеп куелган. “Әй, Ченәкәй абый бигрәк мине жаллап карават астын бушаткан, хәзер миңа аны юып чыгу җиңеләя”, — дуйлап өлгермәдем, күзем өстәл чемоданның капкачына элгән кечкенә йозакка төште. Йозакның борасына бер көгазь кыстырылган. Көгазьне алам, анда язу: “Мин дә торган өчен акча түлим. Башка гыздан минем әйбергә кул тидермәгез, урлашмасын”, — дип язган. Мин баскан урынымда катып калдым. Әгәр әни моны күрсә, хәл миңа ала бит, дип хәсрәткә баттым. Сөгәт сугуга, уянып киткәндәй булдым. Сборга барырга кирәк иде. Үтүкләп куйган киёмнәремне күзгә ө галстукны бөйләмәдем. Монда җинаять ясаган карак пионер сафында була алмый, дип баскыч төбенә чыгып утырдым. Шулай итеп капкадан Муса абыйның кереп килүен күреп, елап та жибердем. Минем янга килеп сораша, мин үз хөлемне сөйлим. Кулымдагы аңа язучыны бирәм. Ул аны укыган кешенә тыгып куйды да: “Еллама, син карак түгел, бар сборга, сонга калма, анда мәктәп ишек астындагы стройга тезелгәннәр инде”, — диде. Аркамнан кагып, капкага хәлсиз калып барды, артымнан елмаеп калды.

Мин сбордан тиз кайттым. Бүлмәбезгә өкрән генә кердем дә, эзәрәз әзерләргә утырдым. Телем бүлмәдә Ченәкәй абый белән Муса абый бик җитди сөйләшәләр. Мин абыйның: “...ә безнең монда җитди сөйләшәбез, кунып калулар, самавыр

...Самыры куйдырулар... Аяк киёмнәребезне ул... киёмнәребезне чистарта, эшләре өчен аңа... — дип ярып сөйләгәннен ишеттем. Шулар башлап Ченәкәй абый бүлмәсен көнөнә бер... себереп, атнасына бер генә юып чыгарам. Самырыны да үзе сорагач кына кайнатам. Бу абыйганы башка язучылар да белделәр, күрәсең. Аңа бик игътибарлы булдылар. Ченәкәй абый дә... мине сыйларга тырыша, өстәл янына... Зур кисәк сыр кисәгә дә суза. Ләкин мин... карамыйм. Муса абый елмая, Ченәкәй абый авыр самырыны үзе күтәрәп кереп китә.

Мәскәүдән Казанга кайтып, мәктәптә укыта башлаган елны Муса абыйны трамвайда очраттым. Ул метр гына бер кечкенә кызны күтәрәп керде. Мин... бирдем. Муса абый билет алган арада кызчыкка... иттем. “Бу әтисенең борыныннан төшеп... күрәсең”, — дип уйладым, ул бала шулхәтле... әтисенә охшаган. (Соңыннан мин аның... Зәкиядән туган кыз икәннән белдем). Вақыт аз булды, Муса абыйга: “Кызыгыз бигрәк...”, — дидем. Ул янә миңа карап елмайды да, баланы алып трамвайдан төшөп китте.

Тагын Муса абыйны Мәскәү консерваториясенә татар опера студиясендә укыганда очраттым. Беренче күрдә, ераккарак китеп, сокланып: “Әй, метр булып үскәнсең бит, кара әле”, — диде. Яныма... кулын бирде дә: “Тырышып укы, синең буй-... чыннарың чын артист булырга яратылган. Музыкант... була аласың, мин бит беләм, синең абыең, апаң — музыкантлар, син дә алардан калышма”, — диде.

Бервакыт “Качкын” операсына бик еш репетицияләр була башлады. Бу опера белән Казандагы опера театры ачылырга тиеш, өлкән артистлар укуларын бетереп Казанга кайтасы иде. Репетицияләрдә... да катнаша. Без яшьләр шул хорда йөрергә тиеш. Бу вакытны күп ала. Имтиханнар якынлашкан, хорга йөрүне сирәгейтергә туры килде. Минем өчен бу бигрәк авыр булды, чөнки консерваториягә күчеп калып уку өчен 10 класс беләм кирәк, ә минем 9 еллык кына. Мәскәүнең татар мәктәбендә кичен йөрәп 10 класс аттестаты алырга кирәк булды. Шулай бервакыт студиянең репетициясенә бик аз кеше килгән. Менә Муса абый безне очратып, оялтырлык итеп орышты. “Ничек инде, урыс кызлары хорга йериләр, ә сез килмисез”, — диде.

Мәскәүдә яшәгәндә Мәсгут абыемның Герцен урамындагы кечкенә генә бүлмәсендә мин байтак музыкантлар, артистлар белән очраштым. Шулар арасында абыйга С.Сәйдәшев, Л.Хәмиди, Ф.Яруллин һ.б., шулай ук урыс композиторлары да килә иде. Шунда Муса абыйны тагын очраттым. Алар, икәүләп, абыйның “Сафа” операсы хақында сөйләшәләр иде. Музыкасын абый инде яза башлаган, ә либреттосын сәнгать бүлегеннән үткөрмәгәннәр. Муса абый берничә мәртәбә авторы Әхмәт абый Фәйзигә либреттоның кимчелекләре турында әйтсә дә, ул аны яңадан карамый һәм киңәшләрне истә тотмый иде. Шулай итеп, бу либретто белән опера дөньяга чыкмады. Муса абый белән Мәсгут абый моңа бик борчылдылар...

Керәшеннәр илчеләге

Шагыйрь Гәрәй Рәхим (Гөргөри дөдәй) элегрәк елларда Мәскәүдә эшләп, шунда яшәп алган иде. Шулар вакытта аңа Туфан Миңнуллин килеп төшә. Гәрәй аңа сүз арасында зур яңалык әйтә:

— Син, Туфан, Мәскәүне бик яхшы беләм, дисең. Ә керәшеннәр илчеләге кайдалыгын беләсеңме? — ди.

— Беренче кат ишетәм, — ди Туфан, мык астыннан елмаеп. — Шаяртасыңдыр әле.

— Нинди шаярту ди ул?! Ышанмасаң, әйдә күрсәтәм. Моннан ерак түгел ул.

Бераз жәяү баргач, Гәрәй Рәхим бер ташпулат алдында туктап кала.

— Менә шушында урнашкан керәшеннәр илчеләге. Әнә, ишек башындагы язуну укып кара әле, гы-гы-гый! — дип, жирән сакалын селкетеп көлә Гәрәй.

Ә ишек башына “ХИМЧИСТКА И КРАЩЕНИЕ” дип язылган була.

Котылу чарасы

Заманында Шәйхи Маннурның шахмат жене кагылган кеше булганлыгы күпләргә мәгълүмдер. Ул бервакыт Тукай клубында узган әдәби кичәдән соң, клуб мәдире Маннур Саттар белән шахмат уйнап кала. Арган булгандырмы, бу кичтәге уен аның өчен уңыш китерми. Оттыра гына бит, өтәгенәсе! Оттырган саен тагын да үжәтләнебрәк уйнавын дәвам итә. Инде ярты төн дә уза, таң сызыла башлый. Маннур Саттар:

— Житәр инде, Шәйхи абый, кайтып йокларга кирәктер, — дип караса да, өлкән Маннурның кузгалырга исәбе юк.

— Тагын бер генә партия... — ди ул, нечкә иреннәре арасыннан сүзләрен кысып чыгарып.

Маннур Саттар аңлап ала: оттырмый торып котылу юк моңардан. Һәм ул юри жиңелә. Ләкин әле бер мәртәбә отуга гына канәгать түгел икән Шәйхи абзаң. Житмәсә әле жиңүнең жиңел генә килә башлавын сизеп, шикләнүле үткен карашын уендашына төшереп-төшереп ала. Әмма Саттар бу сынауны да уңышлы уза, йөзен житдиләтеп, үзен бик харап тырышып уйнагандай кылана. Шулай өч мәртәбә жиңүче булып калгач кына, ниһаять, Шәйхи Маннурның күңелә түгәрәкләнә, кайтырга кузгала.

— Менә шулай уйныйлар аны, энекәш! — ди ул саубуллашканда, канәгать елмаеп.

Шамиль МАННАПНЫҢ көлке капчыгыннан

ТАҒЫШЛАЛАР

Аяз Ғылләҗсәвкә

Акрын гына карлар төшә өскә,
Офыккача тоташ япан кыр...
Учак шәүләләре сикерешә,
Бер кыз көлеп куя кайдадыр.

Ә аксакал карлар хозурында,
Алмаштырып булмый холыкны.
Азатлыкны тою мөмкинмени,
Татымасаң әгәр коллыкны?

Янәшәдә мәш киләләр ишләр,
Кем ул мылтык төзи киеккә?
Балта таушы... Тигезлиләр тагын —
Үскән кемдер бер баш биеккә.

Татар имән сыман беркатлы ул:
Тамырларга балта тигәндә,
Горурланып аваз бирә кәүсә:
Сабы безнеке, дип, — имәннән!

Акрын гына карлар төшә өскә,
Офыккача тоташ япан кыр.
Монда Тукай ауган, монда Гаяз
Буран ырып алга баргандыр.

Шагыйрьләрне болгар бабайлар ук
Хөрмәт иткән, кулга нан биргән,
“Аның урыны Тәңре янында”, — дип
Муенына элмәк кидергән.

Офыккача тоташ аклык бүген,
Ирексездән жаннарға йога.
Аксакалның эзләренә карыйм,
Һәм кабатлыйм: йәгез, бер дога...

Тып-тын кала тирә-юнем шулчак,
Күздән тамган яшем ник ачы?
Иренемдә юкса ясин түгел,
Исән үтәсе юл догасы.

Марсель Җалмә

Ык өстеннән күләгәләр шуа,
Төнне йоткан уйчан әрәмә
Кайсы кошның тавышын соң укшый? —
Хәләл дә ул безгә, хәрәм дә...

Кылыч болгап җайдагатлар үтә,
Тояк тавышлары — дөп дә дөп...
Актарылып керә нинди заман? —
Ай каядыр ките кителәп.

Яулары да шул ук, аулары да...
Без битараф инде... Кем уяу?
Кайсы канатлыны ымсындырып
Чакыра шулай өскә Чатыр тау...

Тонук кына күкрәү ишетелә.
Килер еллар безне бер аклар,
Шыпырт яла сыман яр астына
Егылалар кәрлә куаклар.

Күкрәү килә. Эчәндәге кинә
Яшен ташы булып бер чыксын,
Кузгатсын ул гомер көзләрендә
Сүнгән өметләрнең җырчысын.

Бар да узар. Таллар гына һаман
Ык ярына ятып оерлар.
Без әйтергә теләгән сүз кебек
Суырылып чыгар суырлар.

Җәзинура Моратка

Зыңлап тора һава бу далада,
Сызгырып ла керә җырыма.
Кылганнарға мыштым пәси сыман
Күләгәләр килеп орына.

Бер офыктан бер офыкка таба
Чабып йөрим. Авам. Биртеләм...
Кысылам да янә киңям мин
Үзем генә белгән серемнән.

Чит-ят күзгә көлке тоеламдыр.
Чаң теледәй кемне чакырам?
Гасырлардан килгән хәбәр кебек
Бүре чыга иске чатырдан.

Дәвер дә юк монда, чорлар да юк —
Берни үзгөрмәгән бу якта.
Жәя тартам. Мәрәй шул ук — иске.
Ә ук кими бара садакта.

Бер офыктан бер офыкка таба
Чабып йөрим. Аткан укларны
Кире жыяр өчен авам жиргә,
Ә алар юк. Табам юк-барны.

Сибелделәр черек көннәр кебек.
Әрәм, дидем. Алар асылда
Офыкларга кереп югалганнар
Газәлләрнең кабыргасында.

Ә далада тагын ук сызгыра,
(Исән әле, исән чуралык),
Күздән жуела
Дастан атларының
Калын ялларына чорналып.

Көлсә — көлсен мәңсез чит-ят күзләр.
Көлсә — көлсен. Әмма сизмәсен —
Эңгер төшә. Барсы үксиячәк
Шул җайдакта танып үзләрән.

Сынган булыр жәя, садак бушар.
Дала калыр бары, җыр калыр...
Ат сагынган ялгыз җайдакларга
Күлөгәләр килеп уралыр.

Зиннур Хөснияфа

Чапты атлар. Бераз чалуладык...
Кайчан гына очкын очырган чак
Мәңгә кайтмас булып артта калды,
Очак инде безгә һәрбер кочак.

Үтте, үтте яшьлек. Күпме ирен
Туң бөре күк ачылмады. Ә без
Арыш басуына килеп чыктык,
Зәңгәр урманнарны күзәтәбез.

Дөнья кайчак хакны ялган итә,
Алдашу да чыгар, бәлки, чынга?
Бик тиздән бит кошлар канат җилпер,
Пәрәвезләр очар баш очында.

Япанчасын урап чаба һәркем,
Әллә еллар шундый, әллә юллар?
Һәммәбезнең юкса буран ерып
Япа-ялгыз офык эзлесе бар.

Мәңгелек яр яулык болгый кебек,
Китә микән, кайта микән бәндә?
Без белербез моны барлык өмет
Шигырь юлы кебек өзәлгәндә.

Беребез дә Таһир булалмадык!
Һәм, әлбәттә, булалмадык Мәжнүн.
Яратабыз, диеп лаф орсак та,
Һәр сүзебез торган бугай бик юнь.

Бу дөньяны ни коткарыр икән?
Матурлыктыр, бәлки? Мәхәббәт, наз?
Каракош күк нәфрәт канат жәя.
Безне инде берни коткаралмас.

Ә шулай да бу гөнаһлы жирдә
Бәйләп тора өле шомә җепләр.
Дошман күрерлек тө нечкәдер ул?
Мин алдасам, Тәңре үзе җөпләр.

Ләбибкә

Без сабыйлар иленнән бит, дустым!
Иртә киткән ишләр өчен дә
Йончу атлар төсле ауныйк өле
Җиләк үскән карлар өстендә.

Бусагадан үтә алмый бүтән
Үчле кол да, явыз түрә дә...
Алда томан, юанабыз һәр төн
Узганнарга кылып күрәзә.

Кортеслардан качып күккә ашкан
Ацтек кебек без дә чарасыз, —
Җан иңмәгән шүрәләләр булып
Түгелә карга төннең карасы.

Илебез инде күптән телгә күчкән,
Әкиятләргә күчкән безнең жир.
Офык чиген атлап үткән һәркем
Безнең өчен мескен мөһажир.

Без сабыйлар иленнән бит, дустым! —
Ап-ак болытларга тиенеп,
Яшьле керфек кебек янәшәдә
Еллар канат җилпи, — күк биек!

Ак карларда җиләк тамчысыдай
Безнең гомер... яз да яз, сабый, —
Бу чуалган куллар хушлашуның
Эндәшүе сыман гасаби.

Мөхәммәт МӘҢДИЕВ

"Идел" журналына

М. Мәндиев.

Татар провокакторлары

(XX йөз башы татар зыялылары
арасында патша хөкүмәте
агентурасы)

Патша хөкүмәтенең татар демократик культура учакларына, әдәбиятына каршы юнәлдерелгән реакцион политикасы егерменче гасыр башы татар әдәбиятында зур чагылыш таба: әдәбиятка өр-яңа тискәре образ килеп керә. Ул образ инде моңарчы әдәбиятта тәнкыйть ителгән иске тип сәүдәгәр дә, кадимче надан авыл мулласы да, мәғрифәтсез-әхлаксыз кыз яки егет кенә дә түгел. Ул — доносчы, провокатор образы. Доносчылыкка, провокаторлыкка каршы көрәш, аларны тәнкыйть уты астына алу демократик әдәбиятның төп бурычларыннан берсе булып алга килеп баса.

Татар әдәбиятында бу көрәш ике төрле юл белән бара. Беренчесе — әдәбият дошманы бул-

ган доносчыны, провокаторны конкрет исемге белән атап фельетонда, пародиядә, мәкаләдә, карикатурада тәнкыйть итү. Икенчесе — зуррак күләмле әдәби әсәрдә доносчыны яки провокаторны әдәби образ буларак сурәтләү. Һәр ике алым 1911 елгы тентүләрдән, ягъни охранка татар демократик әдәбиятына каршы планлы һөжүм башлаганнан соң аеруча киң кулланыш таба.

Демократик әдәбият дошманнары үзләре берничә төркемгә бүленәләр. Беренчеләре — яңа әдәбиятка, демократик культурага каршы ачыктан-ачык көрәшүчеләр. Болар патша администрациясә белән ачык бәйләнештә торалар, үзләре дә kitapлар, брошюралар чыгаралар, демократик карашлы кешеләр белән судлашалар, "Дин

вә мәғыйшәт" журналында актив язышалар, гауга чыгаралар. Ишми ишан, Мөхәммәтжан Хафиз, Садык Иманколы, Вәли мулла, Сабир мулла кебекләр өнә шул төркемгә керәләр. Икенче төркемдә мулалар, карагруһчы сәүдәгәр-кадимчеләр, иске тип хәлфәләр. Болар kitap, мәкалә, әдәби әсәр үк язмыйлар, ләкин аерым әдәби әсәрләренә, аерым язучыларның шәкертләргә, халыкка йогынтысы турында хөкүмәт органнарына информация биреп торалар. Яңа әдәбиятка симпатияләре югын кешедән яшермәсәләр дә, информацияне яшерен бирәләр һәм үзләрен фаш итмәүне шарт итеп куялар. Боларына Тымытык мулласы Шәһиморат Гаделев, Әгерҗе ахуны Хөсәен Әбүбәкерев һ.б. керә. Мондый тип доносчылар 1917 ел-

да патша бәреп төшерелгәч фаш ителәләр. Әлеге ике төркемгә кәргән карагүһчылар фельетоннарда, мәкаләләрдә яңалыкка дошман кешеләр буларак тәнкыйть уты астына алыналар.

Өченче төркем — провокаторлар. Болары Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Г.Колахметов, Г.Ибраһимов кебек әдипләр һәм яшыләрнең идеологлары булган башка кешеләр арасына үтеп керәләр, самодержавиегә каршы сүз сөйләләр, чын йөзләрен яшереп, бу әдипләр белән дуслык мөнәсәбәтләре урнаштыралар. Һәм көнлек информацияне жандармериягә житкереп торалар. Мондый шымчылардан бигрәк тә Г.Ибраһимов, Г.Тукай, Г.Камал, Ф.Әмирхан, Г.Колахметов, Ф.Агеев, Г.Газиз, Ш.Әхмәдиев жәфа чиккәннәр. Провокаторларның бер төрлесе Октябрь революциясеннән соң фаш ителә. Кайбер язучылар исә боларның чын йөзе ачылганчы, аларны танымаган көе дөньядан кителәр. Г.Тукай, мәсәлән, үз тирәсендә шымчы-провокаторларның барлыгын сизгән, ләкин кем икәнлекләрен белмәгән.

Дүртенче төркем — аноним хат авторлары. Болары, язган доносларына караганда, шәхси үч алуға корылганнар. Яки кайбер әдәби әсәрләрдә үзләрен таныганнар да, язучы өстенән донос язып ачу кайтарганнар. Мондый анонимкалар Г.Камал өстеннән күп язылган. Ихтимал, болар Печән базары, Көфер почмагы каһарманнарыдыр. Патша хөкүмәтенең панисламизмга каршы көрәше турында ишеткәч, болар үзләренең дошманнарын “панисламист” дип, ә социал-демократиягә каршы көрәш турында колакларына кәргәч, “социал-демократ” дип күрсәткәннәр. Шуңа күрә мондый доносларда большевик Гафур Колахметовның “панисламист” дип, карт мулла белән конфликтка кәргән, аваз методы белән укуыта башлаган яшә мулланың “социал-демократ” дип аталуы һич тә гаҗәп түгел.

Ләкин югарыда сөйләгәннәрдән чыгып, унынчы еллардагы та-

тар әдәбияты доносчылардан, шымчылардан һәм охрнкадан жәфаланган сыкранучы мескен әдәбият булган дип уйларга һич ярамый. Киресенчә, әдәбият һәм

Г.Тукай үз тирәсендә шымчы-провокаторларның барлыгын сизгән, ләкин кем икәнлекләрен белмәгән.

публицистика тагы да үткөрләнгән, усалланган. Монда диалектиканың төп закончалыгы эш иткән, ягъни, каршылык булу, көрәшү зарурлыгы әдәбиятның эмоциональ тирәнәюенә, активлашуына, публицистиканың сугышчанлыгына китергән.

Бу чор әдәбиятта сатлык җаннар, монафикълар, шымчылар тәнкыйть объектына әйләнгәннәр. Демократик әдәбиятта алар барысы бергә “кара йөзләр” дип исем алганнар.

“Кара йөзләр”дән беренче чиратта — явызлык символы булган Ишми ишан әдәбиятка килеп кәргән. Сатирик әдәбиятта аңа шактый күп юллар багышланган. Ишми турында татар һәм рус вакытлы матбугатында да байтак язылган.

Татар матбугатының кара реакционер Ишми ишанга каршы көрәше ике этапта барган. Беренче этап — 1906-1909 еллар. Бу чорда татар газета-журналларында Ишминенң яңача укуыта каршы көрәше фаш ителә, ул тискәре карт кадимче, яңалык дошманы дип тамгалана. Ф.Әмирханда, мәсәлән, ул тәнкыйть объекты булып 1907 елда күренә башлый (“Әль-ислах”, 1907, N13). 1908 елда язылган “Кечкенә фельетон” исемендәге әсәрендә дә Ф.Әмирхан әле Ишмине доносчы буларак түгел, ә яңалык дошманы буларак кына, мәдрәсәләргә бәйлә рәвештә генә тәнкыйть итә.¹

“Казан мәхдүмнәре дикъкатенә” дигән фельетонда да шулай: анда Ишминенң русча укуыта каршы көрәшеп йөрүненң буш бер эш, тарихи барышның аерым кара көчләр белән исәпләшмәве турында әйтелә.¹

Яңа революцион күтөрелеш елларында исә Ишми мәгърифәт дошманы буларак кына түгел, ә хезмәт халкы дошманы, самодержавие агенты буларак тәнкыйть ителә башлый. Ишминенң “тырышлыгы” белән унынчы еллар башында уку йортлары туздырыла башлагач, аңа каршы язылган мәкаләләр күбәеп китә. Матбугатта аны “шизофреник”, “мания величия” белән авыручы һ.б. сүзләр белән тамгалыйлар. Аның сатира объекты буларак матур әдәбиятка килеп кәргәе дә нәкъ шул чорга карый. Тукай 1910 елда язылган “Кайда? Кем?” дигән шигъри фельетонында аны “фетнәле эшләр башында” торучы төдәнни (артка өстерәү) арбасы дип атый.

*Бәдбәхет мәлгунь кеше кем,
дусларым?*

*Бер авылның чалмалы
карт маржасы.²*

Ләкин бу текст “Яшен ташлары” (1911) җыентыгында гына шулай “юашландырылган”. Тукайның кулъязмасында һәм беренче тапкыр басылган “Ялт-Йолт” текстында “чалмалы карт” конкрет аталган. Анда болай:

*Бәдбәхет мәлгунь кеше кем,
дусларым?*

*Түнтәр авылы чалмалы
карт маржасы.³*

Озак та үтми, шагыйрь бу шәхескә яңадан әйләнеп кайта. Бу юлы ул аны типиклаштыру юлы белән бирә. Ишми — Кушмыйга әйләнгән.

*Кушмый ишан капкасы,
нарат икән тактасы,
Нарат булмый нәрсә булсын,
бар да донос акчасы.
Безнең урам — таш урам,
ташу ага басудан,
Сакалына хөрмәт беткәч,
милләт сата ачудан.⁴*

¹ Ф.Әмирхан, СӘ, 2т., 320 б.

² Г.Тукай, 2т., 96 б.

³ “Ялт-Йолт”, 1910, N18.

⁴ Г.Тукай, 2 т., 153 б.

¹ Ф.Әмирхан, СӘ, 2т., 259 б.

Нәкъ шул вакытта Ишми ишан образы Ф.Әмирхан фельетоннарында актив яңгыраш ала. “Бар иде, ди, бар иде, ди” исемендәге фельетонында ул Ишмине надан муллар арасында яшәргә жайланган доносчы дип атый.¹

1911-1912 еллар татар прогрессив культурасы һәм демократик әдәбиятының, доносчылыкны, провокаторлыкны социаль явызлык дәрәжәсенә күтәрәп, аңа каршы актив көрәш башлаган чоры. Әлбәттә, кара көчләр дә активлашалар. 1911 елда Буби уку йортын тар-мар итү белән канатланган Ишми рус интеллигенциясенә каршы да һөжүмгә ташлана. Үзе турында тәнкыйть фикерләре әйткән өчен ул “Голос Вятки” редакторын суд җаваплылыгына тарттыра. Малмыж шәһәрәндә булган бу процесста Вятка ягы халкының Ишми өстеннән язган коллектив жалобалары укылгач кына редактор аклана. Ишми ишан, гомумән, редакторлар белән күп судлашкан. Аның татар мәктәп-мәдрәсәләренә земстводан акча алу хәрәм дип пропаганда алып баруын “Әхбар” газетасы тәнкыйть итеп чыккач, Ишми газетаның редакторы Харис Фәйзине судка бирә. Ләкин судта Х.Фәйзи дә аклана.²

“Йолдыз” газетасы хәтта Ишми ишанга зур редакция мәкалә дә багышлый. “Ишми нишли?” дигән бу мәкаләдә кадимче картның финансы тәрәгә булган Казан бае Габдрахман Ишморатов фаш ителә. Ишми ишан — “Сагый мулла” (сагый — гайбәтче, әләкче) дигән исем ала.³

1911 елда Россия мәселманны арасында тентүләр, мәдрәсә погромнары башлангач, “Вакыт” газетасына күп кенә телеграммалар килә. Бөтен яклардан бу тентүләргә оештыручы кеше Ишми ишан икәнлеген хәбәр итәләр. Петербург мәселманнына бер җыелышында “Ишми ишан белән нәрсә эшләргә?” дигән мәсьәлә

карала.¹ Бу фанатикның хөкүмәтне адаштыруы мөмкин, шуңа күрә берәр чара күрергә кирәк, дигән фикергә киләләр. “Россия мәселманны өстенә төшкән бу баланың төп гаеплесе Ишми ишан” дип уртак фикер белдерәләр.² “Ялт-Йолт” журналы нәкъ шул көннәрдә “Кушмый ишәк җырлый” дигән исем астында халык җырларының үзгәртелгән вариацияләрен бирә.

*Бакча эчендә пар каен,
яфрак яра ел саен,
Кочак-кочак доносларны
яудырамын көн саен.
Йөгереп кердем бакчага,
бастым бакыр акчага,
Әптерәхмәнем бар чагында
аптырамам акчага.³*

Г.Тукайның “Авыл җырлары” исемендә биш көлтә җырлар бастырганын искә алганда, югарыдагы җырлар да Тукай кулы белән эшкәртелгәннәр дияргә нигез бар.

Ишмине фаш итү К.Мотыйгы тарафыннан куплетлар формасында сәхнәгә дә күтәрелә. Мәсәлән, К.Мотыйгы “Шәрәк клубында” 1911 елның 30 апрелендә шундый куплетлар укый. “Бу куплетларда, диелә жандармериягә килеп кергән бер документта, Төхфәтуллин татарларның сабыр савытлары тулды, ул савытка түгеләп ташыр вакыт җитте һәм бу авырудан — доностан татарларны коткару өчен врач эзләргә кирәк, дигән фикерне уздырды”.⁴

Казан сәхнәләрендә К.Мотыйгы укыган куплетлар хөкүмәт чиновникларын борчый, чөнки Ишмигә каршы политик кампания башлау — хөкүмәткә каршы көрәшнең аерым бер формада чагылышы дигән сүз. Ихтимал, шул куплетлары өчендер, аңа Урта

Азиядә штраф та салынган. Матбугатта мондый хәбәр бар: Камил Төхфәтуллин Бохараи Шәрифкә барып ике мәртәбә концерт биргән. Икенче концерттан соң багъзы шигырьләре өчен 25 сум штраф салынган.¹ Штраф салынган куплетларның доносчы турындагысы Г.Тукай шигырьләре булуы бик мөмкин. Шулай итеп Ишми ишан социаль явызлыкның символик чагылышына өверелә. Ул арада,

*Ишми ишанны террор юлы
белән юк итү 1905 ел революциясе
чорында ук көн тәртибенә
куелган булуы мөмкин.*

ихтимал, махсус сәхнәдә уку өчендер, Г.Тукайның “Прости, мама-ша” көенә куплетлары басылып чыга. “Донсчы колагына хор белән әйтелер” дип исемләнган бу куплетларның турыдан-туры Ишмигә адресланган булуын сизүе кыен түгел. Куплетларның берсендә мондый юллар бар:

*Үз сүзеңдә үләрсең,
Юкны бар дип сөйләрсең,
Суга сигән жүләрсең!
Оятсызсың, тидия.²*

Ш.Мәрҗанигә мөрәҗәгать итик: “Мөстафадел-әхбар”нең икенче бүлегендә Ишми турында ул болай язган: “Суга сигән юләр, хиффәт нәрсә, мөфсид, кәззап, мөзәүвир”.³ Тукай “Керешү хәт-бәсе” дигән фельетонында Ишмине шул ук сүзләр белән тамгалый: “Юләр, суга сигән, кансыз, җирәнгеч, кешелекнең бөтен яхшы сыйфатларыннан мәхрүм булган ике муллага, Ишми мөбәрәк белән...” дигән сүзләр бар.⁴

Ишми ишанның мәгърифәткә, гыйлемгә каршы көрәше әле Мәрҗани исән вакытта ук башланган.

¹ “Йолдыз”, 1912, N822.

² Г.Тукай, СӨ, 2т., 192 б.

³ Бу турыда кара: Ф.Әмирхан, СӨ, 2т., 596 б. Сүзлек: хиффәт — җиңел акыллы, мөфсид — бозучы, кәззап — ялганчы, мөзәүвир — яла гыучы.

⁴ Г.Тукай. СӨ, 4т., 53 б.

¹ Ф.Әмирхан, СӨ, 2т., 386 б.

² “Йолдыз”, 1912, N794.

³ “Йолдыз”, 1911, N650.

¹ “Йолдыз”, 1911, N650, 653 һ.б. Ишми ишанны террор юлы белән юк итү 1905 ел революциясе чорында ук көн тәртибенә куелган булуы мөмкин. Г.Ибраһимовның “Безнең көннәр” романында мондый юллар бар: “Мәдрәсә яшьләре арасында “Фидailer” исемендәге бер яшерен группа тудырмакчылар. Бу үзе... революциягә каршы кара көчләр белән сугышмакчы, иң элек мөфтинә атып үтермәкче, аның артынан хөкүмәт тәрәгә Ишми ишаны... бетермәкчеләр”, Г.Ибраһимов, СӨ, 3т., 63 б.

² “Вакыт”, 1911, N726, 727. Архив. ф.199, оп.1 эш 1960, док. 75-76.

³ “Ялт-Йолт”, 1911, N20.

⁴ Архив. ф.199, эш 2097, док.67.

Дин әһелләреннән Мәржанигә каршы чыккан иң беренче кеше ул булган. Журналист Ш.Шәрәф үзенң Мәржани турындагы хезмәтендә Мәржани белән Ишми арасындагы конфликтны болай сөйләди. Ишмөхәммәт мулла Казанга килеп Мәржани янына кәргәләп йөрергә, сөйләшеп утырырга теләк белдергән. Мәржани исә: "Һәр вакытка төгәен ителгән эшләрем бар. Мөшгулиятем күп", — дип аны кабул итүдән баш тарткан. Шуннан соң Ишмөхәммәт мулла теләсә нинди уңай белән Мәржанигә каршы рәддияләргә яза башлаган. "Мөстафадел әхбар" дөге характеристика шул рәддияләргә жавап буларак туганлыгын Зариф Әмири хани һәм Борһанетдин Мәржани да әйтәләр.¹

1911 елгы тентүләргә турында бөтен Россия матбугаты яза. Барысында да диарлек доносчы Ишми ишанны телгә алалар. Ишминенң исеме Парижга да барып житә. "Мусульманин" журналында ул берничә мәртәбә телгә алына. "Молла Насретдин" журналында аңа карикатура бирелә: яшел чалмадан, кызыл чапаннан, карт маймыл кыяфәтендәгә берәү кылыч тоткан чиновникка кәгазь сузып тора. Кәгазьдә болай дип язылган: "Земстводан укуту эшенә акча сораучылар, яңа ысул белән укутуучылар — берсә дә мөселман түгел, ә кяфирлар, алласызлар".²

Донос буенча тентүләргә Казан-Вятка-Оренбург тирәсен басып киткән көннәрдә "Вақыт" газетасында "Тентү вә хәбесләргә" дигән бер мәкалә күренә. Мәкаләнең авторы Малмыж өязендә Ишми доноссы белән төрмәгә ябылган берәүдән интервью ала һәм дәрәслекне белергә омтыла. Автор бу суд процессында рус адвокаты А.Г.Батһнең катнашуын һәм доносны юкка чыгаруын зур шатлык белән билгели. Болай булса, киләчәктә тентүләргә тукталыр, дигән өмет белдерә.³

Ишми доноссы аркасында суд жаваплылыгына тартылып, ахырдан акланып чыккан кешеләр аз булмый. Ләкин яңаça укутуга күчкән мәктәпләргә Ишминенң сизелерлек зарары тия.

Мактана Ишми:

кидердем бит камыт!

Күп хәдидне

мин жибәрдем кабрәңә, —
дип телгә ала аны Тукай 1911 елда.¹

Г.Тукай доносчы Ишмине 1911 елда күтәрелгән "Дәжжал" дип атый. Димәк, социаль явызлык буларак, Тукай аны дошман итеп ачыктан-ачык охранкага хезмәткә күчкәннән башлап таний. "Былытыр, — дип яза Тукай 1912 елда, — Түнтәр тарафыннан Дәжжал мөлгунь чыгып, теләгәннәрен оҗмахка, теләгәннәрен тәмугка кертәп йөрдә".² Шагыйрь мондый типларны фаш итүгә шулкадәр зур игътибар биргән ки, 1913 елда ул "Былытырның хисабы" дигән фельетонына тагын бер өлеш өсти һәм Ишмине кабат телгә ала. "1912 елда, — дип яза ул, — Ишми ишан "мөселманнар "һиләләх-мөр"гә иганә жыялар" дигән яңа форма донос ихтирагы боерды".³

Ишми ишан татар милләтенң үз жимеше генә дип карау дәрәслек булмас иде. "Ишми ишанчылык" — социаль күренеш. Ул — самодержавиенен "бүлгәлә дә, хакимлек ит" политикасының, прогресска дошманлыгының конкрет чагылышы. Царизм шартларында Ишми ишаннар теләсә кайсы милләттә туарга мөмкин, тик аларның исемнәре генә башка. Яңа революцион күтәрелеш елларында, мәсәлән, Ишминенң рухи туганы, Царицын иеромонахы Илиодор шундый "дан" казана. Бу шөхес үз тирәсендә надан куштаннарны жыеп, һәрбер яңалыкка каршы котырытып, озак еллар бие кара эш алып бара, алдынгы карашлы рус интеллигенциясенен дошманына әверелә. Аның өстеннән жалобалар күбәйгәч, Изге Синод апты-

рашта кала: бер яктан, Илиодор Изге Синодка "изге" хезмәт итә — прогресска каршы көрәшә, икенче яктан, Илиодорның бу "аю хезмәт" халыкның фикере кузгалуына сәбәп була. Илиодор аның саен активлаша. Ахырдан, Изге Синод аны, "акылы жиңеләйгән" дигән хөкәм чыгарып, саныннан (рәтбә) мөхрүм итә.¹ Тукай Илиодор вакыйгасына зур әһәмият бирә. Русларда — Илиодор, татарда — Ишми. Илиодор вакыйгасын Тукай татар тормышына бөйле рәвештә күзәтәп бара. Тукайның бик дәрәсләк аңлавынча, Илиодорның хөкүмәт белән конфликтны һич тә ниндидер изге максатларга хезмәт итүдән түгел, хәтта дингә бирелгәннән дә түгел. "Әгәр дә, — ди шагыйрь, — безнең үзебездә андый хәлләр булып тормаса, бу хәбәрнең безнең өчен әһәмияте дә булмас иде...Шуның өчен мондый көпә-көндәзгә алдануларга безнең жаныбыз ачыганга игълан итәбез ки, кадерле халкыбыз бу кеби пычрак бер гасырда төрле базарларда вә харчәүнәләрдә мисез башыннан пигамбәрлек сатучы төрле кешеләргә, халыкның иске хөрәфәттән, тыңлавымы, ышануымы күңелле булган өчен, аерыласы килмәгән иң надан кыйсемен иярткән Илиодор кебиләргә ышанмасыннар иде. Нәжәт, жан рәхәте вә тугъры юлны андый кешеләрдән түгел, анча гыйлем вә мәгърифәттән генә эзләсеннәр иде".²

Шулай итеп, Ишмиләр, Илиодорлар "милли бәла" түгел, ә социаль бәла иде. Тукай моны яхшы аңлый. Кара көч Илиодорны тәнкыйт иткәндә Тукай большевиктик матбугат позициясендә тора. В.И.Ленин Илиодорны патша Россиясендәгә кара көчләр белән бер исемлектә һәм самодержавие строеның табигый нәтижәсә буларак искә ала. "Чыннан да, — ди Ленин, — белемле кешеләрне көлдерергә һәм белемсез кешеләрнең башларын чуалтырга теләмәгәндә Пурешкевичтан хатын-кыз-

¹ "Мәржани", Казан, 1333 (1915), 181-182 битләргә.

² "Молла Насретдин", 1911, №6.

³ "Вақыт", 1911, №872. Мәкаләнең авторы "Габди" дип имза куйган. Ләкин язучы буенча ул һич тә Г.Ибраһимовка охшамаган.

¹ Г.Тукай, 2 т, 149 б.

² Г.Тукай, 4 т, 123 б.

³ Шунда ук, 177 б. Сүзлек: ихтирагы боерды — уйлап чыгарды.

¹ "Кояш", 1912, №11.

² Г.Тукай, 4 т, 169 б. Сүзлек: игълан итәбез — белдерәбез; нәжәт — котылу.

ларга карата әдәплә мөнәсәбәт кирәклеген һәм “әдәпсез” сүзләр куллануның уңайсызлыгын тануны, Илиодордан сабырлыкны... Николай Романовтан демократик реформалар таләп итеп булмый бит инде!”¹

В.И.Ленин карагруһ Илиодор исемен самодержавиенең башбаштаклыгына бөйлә рәвештә куллана. “Патшаның һәм аның тугантумачаларының яклавыннан файдаланып, — ди Ленин, — кичә Илиодорның, бүген Распутинның, кичә Толмачевның, бүген Хвостовның, кичә Столыпинның, бүген Макаровның барлык һәм һәр төрле законнарны аяк астына салып таптаганның без күрмибезмени?”²

Илиодор исеме, шулай итеп, законсызлык, башбаштаклык, карагруһчылык символына әйләнә. Моңы рус халкының Ишми ишаны димичә, кем дисең?

С.Рәмиевкә язган бер хатында Тукай царизм Россиясендәге төр-типләрне турыдан-туры Ишминен кара эшләре белән органик бәйләлектә аңлаганын белдерә. Охранканың татар ишаны белән кулга-кул тотынып прогресска каршы көрәшүе “дипломат, политик, общественный деятель” булган шагыйрьне чыгырыннан чыгара. “Эчем, тышым Ишми вә игъванына злоба белән тулды, — дип яза ул хатында. — Бөтен китапханәләре, матбагаларны вә газеталарны ябып бетерсәләр, бу көннән яңа киёмнәремне ертып ташлап, яланаяк чыгып йөгәрәчәкмен. Күз алдым караңгыланып, милли тормыш, милли хәяттән вә үземнең хыялларымнан төмам өмит кистем”.³

Ишми ишан кадимчелек эченә күмеләп калган пассив шәхес түгел, ә кара фикерне яклап актив көрәшүче. Донослар юлы белән генә түгел, ул үзе язган кара әдәбият белән дә татар демократик әдәбиятына каршы көрәшә. Аның китапларын чыгаруның бөтен расхатын Казан бае Г.Ишморатов үз өстенә алган. “Ялт-Йолт” журналы

шуңа күрә Ишмине генә түгел, Габдрахман байны да сатира уты астына ала. Ишми ишан “Ишарәтел мәрам...”, “Икамәтел борһан...” һ.б. китапларында — XX гасыр башында! — жир бер урында тора, ә кояш аның тирәсендә әйләнеп йөри, дип исбат итә. Шул китапны Казан буржуасы Ишморатов — ягулык көче белән эшли торган такта яру заводлары, пар көче белән эшли торган тегермәннәр тоткан буржуа — үз хисабына бастырып тарата. Ишминен китаплары титул битендә матбагасы, елы күрсәтелмичә чыгарылып килгәннәр. Аларны жандармерия архивларында гына очратырга мөмкин. Аның китапларын Ф.Әмирхан “Яңа чүпләр” дип атый.

Бишенче ел революциясеннән соң татар театрына каршы әсәрләр бастырып чыгарган кешеләр турында язып, Ф.Әмирхан болай ди: “Әүвәлдә Ишми муллалар, әллә нинди Гыйләж муллалар һәзлиятләрен үз исемнәре белән, яшеренми, кычкырынмый нәшер ителәр иде”.¹

Демократик әдәбиятка, культурага каршы юнәлтелгән бу китаплар киң жәмәгәтчелек арасында зур ризасызлык тудыра башлагач, матбугат эшләре комитеты, Казан китапчыларына запрос ясап, Ишми китапларының ничек сатылуы белән кызыксына. Матбугат бу вакыйгага зур өһәмият бирә һәм Ишминен кем икәнлеген хәзер үзеннән-үзе ачылачак дигән өмет белдерә.² Ишми үз китапларының мәгънәсе патша түрәләренә барып җитсен өчен берсен (“Ишарәтел мәрам...”) рус телендә бастыра. Китап бер яктан жандармериягә мәшәкәт тудыра: автор анда панисламист Габдрәшит Ибраһимовның “Мең дә бер хәдис” исемле дини китабын “хөкүмәткә каршы әсәр” дип атый. Татар нәшриятында “Мең дә бер хәдис” китабы кадәр чиновникларга мәшәкәт тудырган, аның кадәр экспертизада булган, пере-

писка алып барылган башка бер китап та булмагандыр. Архивларда “Мең дә бер хәдис”нең төрле тәрҗемәләре, тәрҗемәчеләре, бәлгәнчеләре, профессорлары, жандарм офицерларының язма фикерләре белән тулган папкаларның исәбе юк. “Мең дә бер хәдис”не ике-өч ел буена Казан, Вятка, Саратов, Астрахань, Пермь губернияларының чиновниклары тәрҗемә итә, айрар, бу китап табылган кешенә кулга ала, Петербург Полиция Департаментының махсус бүлегенә бер-ике ел шул мәсьәлә белән генә шөгыльләнә

Татар нәшриятында “Мең дә бер хәдис” китабы кадәр чиновникларга мәшәкәт тудырган, аның кадәр экспертизада булган, переписка алып барылган башка бер китап та булмагандыр.

һәм ахырдан китап... зарарсыз дип табыла. Надан Ишми хөкүмәт чиновникларының әнә шулай тынычлыкларын ала.

Икенчедән, Ишми бу “хезмәтендә” ысул хәдитчеләрне Россиядәге социал-демократик хәрәкәткә бәйләп аңлата. “Боларның дөгъвәи истикъяллары, — дип яза ул, — Российский социал-демократический рабочий партия комитетларының прокламацияләреннән мәгълүмдер”. Ысул хәдиденен, ди Ишми, “асыл мәзһәпләре студентлар кеби хакимнәргә вә канун низамга карышудан гыйбрәт икәнә мөфһүм буладыр”.¹ Ишминен пасквильләре турында матбугатта еш язалар. Бу уңай белән аның кайбер биографик моментларын да ачалар: мәкаләләреннән берсендә бу тиле карт, Шиһап Мәрҗанинең даныннан көнләшеп, аңа каршы көрәшеп карады,

¹ Әсәрнең тәрҗемәсе “Йолдыз” редакциясенә буенча бирелә, 1912, №650. Сүзлек: истикъяль — бәйсезлек, мөфһүм — аңлаган нәрсе.

¹ В.И.Ленин, әсәрләр, 17 т, 270 б.

² Шунда ук, 498 б.

³ Г.Тукай, 4т, 227б. Сүзлек: игъван — ярдәмче.

¹ Ф.Әмирхан, 2т, 359 б. Сүзлек: һәзлият — мезәк хәл.

² “Кояш”, 1913, №68.

диелә. Аның бөтен Казан ягында бер үзе генә ишан, хәлифә буласы килгән икән. Ишминен интригаларыннан соң, ди “Йолдыз”, ишанлыкның рухани бер политика икәнлегә һәркемгә мәгълүм булды, Казан ягында ишанлык шулай итеп суынды, ихлас бетте.¹

Ишми үзе Казан матбагаларында чыккан барлык китапларны да күз аркылы кичереп барган. Аны, бигрәк тә, революцион-демократик позициядә торган язучыларның өсәрләре кызыксындырган. Казанда аңа китап алып жибереп торучылар булган.

“Закирҗанга сәламнәр күндерәмез. Сәлам соңында гозеремезне белдерәмез. Зинһар өчен ничек кенә булса да табып миңа шул китапларны жиберә күреңез...” М.Гафуриның шигырьләрен Ишми ишан өнә шулай соратып ала һәм бу китаплар аның һөҗүм объектына әйләнәләр. Казаннан жиберелгән китапларны укыганда Ишми ул китапларның битләрен шәрехләп бара. Карандаш белән чуарланган китапларны Вятка губирна жандармериясенә жиберә. Вяткада карыйлар: китаплар Казан нәшриятында чыккан. Шуннан “җинаять этәлекле” бу өсәрләргә КГЖУга жиберәләр, КГЖУ экспертизага бирә. Экспертизада проф. Н.Ф.Катанов, Казанның Инородческая учительская семинария директоры Дм.Ф.Богданов² һәм Казан Духовная Академиясенен гарәп теле укытучысы, христианлыкка күчкән гарәп П.К.Жузе эшлиләр. Өлгерә алмаган вакытларда ярдәмгә М.Иманаевны чакырталар. Ө Ишми һаман шәрехләп китап жибереп ята. “Казанда “Гыйлемхаль”,

“Милләт мәхәббәте намь эшгәре” дигән җинаять китаплары сатыла. Бу китапларны миңа Печән базарындагы Казаковлар йорты анында яшәүче дворник Закирҗан Камалетдинов жибереп тора. Соңгы вакытта безнең якларда бу китапларны сату туктатылды”, дип белдерә Ишми 1911 елның августында.¹

М.Гафуриның шигырьләр китабына (“Милләт мәхәббәте...”) Ишми мондый “резолүция” салган: “Бу китапны иблис әйтеп яздырган, алланың нәләте төшкән ысул жәдитчеләр, шушы китаплар буенча балаларны укытып, аларны юлдан яздыралар, ысул жәдитчеләр барсы да дәһриләр”.² Гафуриның бу чор ижатында тар милләтчелек шауқымы үзен сиздерә иде. Шуңа күрә өлегә шигырьләр Ф.Әмирхан, Г.Тукай тарафыннан каты тәнкыйткә очрадылар. Ф.Әмирхан “башкалардан заказ ашап әллә нинди милли шигырьләр язучылар ахыр вакытларда күренгәләделәр” дип әйткәндә, М.Гафуриның шул циклдагы шигырьләрен күздә тотып иде.³

Ишмигә бу шигырьләргә кайсы ягы ошамаган соң? Никадәр генә тар милләтчелек белән сугарылган булса да, Гафури бу шигырьләрендә “белем алыгч, күзәбезне ачыгч” дип нәсыйхәт бирә икән. Ишми өчен өнә шул фикер куркыныч.

Әйтәргә кирәк, Ишми динне саклауда дин белгечләре — теология-илаһият галимнәрен дә уздырып жибергән. Үзенең гарәп телендә чыккан бер брошюрасында ул, хәтта, Риза Фәхретдиновны да “дәһри” дип атый.⁴ Вятка губирнасының 3 нче стан приставына Ишми бер кочак хатлар һәм әдәбият китаплары тапшыра.⁵ Анда да Гафури шигырьләре чуарланган. Китап тышына үз кулы белән болай дип язган: “Моны язучы, бу китапның мөндәриҗәсенә караганда, дәһри, һич тә мөселман түгел”.⁶

¹Архив. ф.41, оп.6, эш 6, док. 178.

²Шунда ук, док. 284.

³Ф.Әмирхан, СӨ, 2 т, 197 б.

⁴ф.199, оп.1, эш 2098, док.134.

⁵ф.41, оп.6, эш 3, док.59.

⁶Шунда ук, док.61.

Ишминен аеруча кәефен кырганы М.Гафуриның революцион шигырьләре, “1906 елдан 1907 елга васыять” һәм “Җиденче елның жавабы”. Өсәрләргә Ишми комментарийларын карап чыгыгч.

Фәкыйрь, бай, хахим,

гавам — барчасыны

Тартыштырып,

гарык иттем кызыл канга, —

ди өсәрдә 1906 ел. Ишми, күрәсәң, 1906 елдагы революцион көрәшкә — сыйныфлар сугышын кадимчелек белән жәдидчелек сугышы дип аңлаган һәм бу юллар кырына менә нәрсә язган: “Ысул жәдидчеләр кызыл кан ярдәмә илө кешеләрне берләштерәргә өнә ничек тырышалар”.

Бу елда күп урында

бетеп цензур,

Ачылды бу дөньяга яңа бер нур.

Ишми: “Ысул жәдидчеләргә тагын нур да кирәк икән өлө!”

Тырыштым:

бер булсын дип ярлы һәм бай,

Эш хагын яхшы алсын

фәкыйрь малай.

“Ah, бу мөгаллимнәр нишлиләр!” дип яза Ишми ачу белән. “Җиденче елның жавабы”на да шактый “элөгә”. Ишмине “уң”, “сул” дигән сүзләр дә бик нык шиккә төшөрә.

Уң якта файдалы эш күренмәде,

Инде, шаять,

мин китәрмен сул буенча.

“Өй, ысул жәдидчеләр! Уң як ул — кадимчелек!”

Үзегезгә бик мәгълүм

зур “кеше”гә

Хәл кадәрә батырырбыз

үткен тешне.

“Ысул жәдидчеләр өнә ничек тешләләр!”¹

Жандармерия тарафыннан М.Гафуриның “Вакыт житте”, “Алга китик”, “Хөррият дөверендә” һ.б. шигырьләре дә ныклап өйрәнелә. “Алмашыну” шигырендәгә:

Ясадылар кулны аяк, аякны кул,
— дигән юллары жандармерияне өсәртә. Нәтижәдә, М.Гафуриның ижатына “җинаятьчел этәлектә” дип характеристика бирелә. М.Гафури ижаты турында язышу баш-

¹Шунда ук.

²Экспертларның субъектив фикере язучының һәм аның өсәрнен язмышын хәл итүдә зур роль уйнаган. Дм.Ф.Богданов татар демократик әдәбиятына зур дошманлык белән караган һәм бу фикерен жандармериягә житкереп тә барган. “Вакыт” гәзетасының татарларны аң-белем алырга өндөгән мәкаләләрен күзәтеп баргач, мәсәлән, ул КГЖУга болай дип яза: “Бу эшенең бик кызыклы икәнлеген сизә башладым. Күп нәрсәгә карата күз ачыла. Бу бит Ватанның грандиоз рәвештә сату дигән сүз. Вактөк мәсәләләрдә даими рәвештә казынган булып, кирәкле моментта кинет кенә Анабыз-Ватанның юлына аркылы төшәргә маташу булмыйча бу нәрсә булсын?” (ф.199, оп.1, эш 1960, док.1). Богданов өнә шулай зур канәгәтләнү белән татар культу-расына, әдәбиятына каршы көрәшкә ташлана.

¹Архив. ф.41, оп.6, эш 3, док. 57-61.

лана. Шул уңай белән китапханәләр, китап кибетләре, складлар тикшерелә. Уфада “Шәрәкь матбагасы”на тентү ясала һәм М.Гафуриның “Яшь гомерем” китабы жыеп алына. Моннан тыш С.Рәмиевнең 1909 елда чыккан шигырьләр китабы, Тукайның “Үрнәк” матбагасында басылган 4 нче дәфтәре (шигырьләр), Габдулла Мостакаевның “Нурлы йолдыз” һ.б. китаплар жыела. Тентү вакытында матбагада Богдановичның “Барлык илләрнең пролетарийлары, берләшегез!” дигән татарчага тәржемә ителгән китабы да килеп чыккач, жандармерия активлаша.¹

Татарларның үзләре тарафыннан ук “жинаятьче” дип ыскытып торгач, жандармериягә эш шактый жиңелә: М.Гафурига һәм аның китабын бастырып чыгарган Г.Шәрәф матбагасына “1906 елдан 1907 елга васыять” шигыре өчен жинаятьләр кодексының 129 статьясы нигезендә (дәүләткә каршы пропаганда) гаеп ташлана, китапка арест салына һәм бу арест 1911 елның 26 апрелендә Казан суд палатасы тарафыннан раслана. Шәрәфләр матбагасын да “мәңгегә ябу” турында карар кабул ителә.²

1911 елда донослар һәм тен-түләр бик куерып киткәч, провокаторлар акрынлап ачыла баралар. Халык яный башлый. Доносчылыкта шик төшкән кешеләр аноним янау хатлары алалар. Татар интеллигенциясен тар-мар китерүне үзенә бер дәрәжәле эш кабул үткән ротмистр Будагоский, янаулардан куркып, КГЖУ начальнигына болай дип яза: “Мине аноним хатлар белән күмеп ташладылар. Әгәр, диләр, безгә комачау итсәң, сине юк итәрбез яки үзеңне төрмәгә утыртырбыз, берни дә кызганмабыз, без бик күп... Әбүбәкеревкә бойкот ясадылар... Әбүбәкерев куркып калып безнең белән эшләүдән бөтенләй баш тартты. Бөре укытучысы Мирсәит Юнусов (мөшһүр провокатор — М.М.) хәбәр итә: аңа яшәргә мөм-

кинлек калдырмаганнар, ул үз авылыннан чыгып качарга мәжбүр булган... Ишмөхәммәт ишан да һәртөрле янау хатлары ала. Шулай итеп, безне шаһитларсыз калдырмакчы булалар. Хәзер Батка 16 мең акча тапшыргач, тагы да жанлырак эшләүләрен көтөргә кирәк”.¹

Шулай итеп, кайбер провокаторлар куркып калалар. Ләкин Ишми ишан аның саен явызлана бара. Ул арада Ишми мәдрәсәсеннән шәкертләр ките башлый. Ишми үз шәкертләре барып урнашкан мәдрәсә хужалары өстеннән донослар яудырырга керешә.² Вятка ягындагы укымышлылардан бер төркем Вятка губирна Жандармерия идарәсенә Ишми өстеннән прошение бирә. Ишмөхәммәт Динмөхәммәтов, диелә анда, “халыкның аңын томалый, үзенең язган китапларында безнең әйләнә-тирәбездәге жирле рус халыклары белән мөнәсәбәтебезне бозарга омтыла. Ишминен пропаган-дасы руслар белән татарларны дошманлаштыруга юнәлтелгән. Тар хылыклы фанатик безнең мәктәпләрдәге аваз методы белән укытуга каршы чыга, яңача киенүгә каршы көрәшә һ.б. 1908 елда, үзенең иярченнәрен котыртып, ул земстводан мәдрәсә өчен китап алган кешеләрне кыйнатты, бу погромнарны оештыручы Ишми үзе булды. Ул, үзенең дәрәжәсеннән явыз рәвештә файдаланып, халык арасында зарарлы эш алып бара. Динмөхәммәтовның бу кара эшеннән халыкны коткаруыгызны үтенәбез”. Малмыж өязе Ирек авылы крестьяны Гыйззәтулла Хәмидуллин, земстводан китаплар алып, фәкыйрь балаларга өләшкәне өчен Ишминен кара исемлегенә элгә: аның өенә донос буенча тентү керә. Ишми ишан, ди Хәмидуллин, күрәсәң, татар халкын наданлыкта, караңгылыкта тотарга тели. Следовательләр Ишми белән берничә тапкыр очрашалар. Шундый очрашуларның берсендә Ишми болай сөйли:

Мин, ди, “19 ел чамасы элек кайбер уку йортларында яңача укуыта башлаганнарын ишеттем. Әйтик, Корьәндә Кояш жир әйләнәсендә әйләнә дип өйрәтелә, ә яңача укытучылар киресенчә өйрәтеләр икән. Корьән хатын-кызга битен ябып йөрергә куша, ә яңача укытучылар хәтта намаз укытуны да кирәк түгел диләр һәм ахирәт көнен дә юк дип өйрәтеләр. Корьәндә әйтелгән: *кемдә кем Корьәнгә һәм шәригәткә каршы барса, ул кеше, димәк, хөкүмәткә дә каршы бара* (курсив безнеке — М.М.). Менә шулай булгач, бу мәктәпләрдә мөселман балаларын һич тө укытырга ярамый. Боларның килеп чыгуына М.Гафуриның “Милләт мәхәббәте намь әшгарә” гаепле”.¹ Ишмине бу китапта “Инглизләрнең сәясәте” дигән шигырь дә куркыткан икән. Европаның Шәрәкь илләрен ничек басып алуы турында язып, М.Гафури болай ди:

Әлхасыйль,

*тору тиеш үзең саклап,
Мөселманнар берсенә
һәм берсе яклап.*

Ишмигә бу сүзләр дә ошамый. “Каһәр суккан жәдидчеләр! Менә нәрсәләр язып яталар алар! Сез мөселман түгел, без сезне якламыйбыз” дип китап кырыена язып куя ул. Ишминен бу шәрехләре жандармериянең эшен шактый жиңеләйтә. Следовательнең кызыл карандашы Ишми карандашы тигән жиргә озаклабрак туктала. Экспертларга эш күбәя. 1911 елның сентябрендә Матбугат эшләре буенча Вакытлы Комитет КГЖУга болай дип хәбәр итә: Катанов һәм Ашмарин суд Палатасы прокурорының тапшыруы буенча өлгерә алмаслык дәрәжәдә эшкә чумдылар.² Буби вакыйгалары уңае белән жандармериягә бик күп дәфтәрләр килеп кергәч, экспертиза составында эшлөү өчен Учительская школаның дин мөгаллиме Шакиржан Таһирине чакырталар.³

¹ Шунда ук, эш 4, док.96.

² Архив. ф.199, оп.1, эш 2097, док.206.

¹ Архив. ф.41, оп.6, эш 7, док.44

² Шунда ук, эш 3, док.121.

¹ Шунда ук, эш 3, док.121.

² Архив. ф.199, оп.1 эш.2098, док.10.

³ Архив. ф.41, оп.6, эш.4, док.91.

Алдарак Малмыж ягы укымышлыларының Ишми ишан өстеннән Вятка жандармериясенә прошение язуга турында өйтелгән иде. Прощение, әйтергә кирәк, патшага итәгәтлелек рухында язылган. Ләкин Ишминенң кара эше дә шактый гына ачылган. Жандармериянең, әлбәттә, татарлар арасында мондый ышанычлы агентын югалтасы килми. Шуңа күрә Ишмигә “чара күрдән” бигрәк, бу прошениене кем язуга белән кызыксыналар һәм кул куйган кешеләрне эзәрлекләү башлана. Тикшерә башлагач, Ишми өстеннән прошениенең Казан арты һәм Вятка ягынан Оренбург диния нәзарәтенә язылганлыгы ачыклана. Вятка жандармериясенә язылган прошение, юридик терминнарны бик оста кулланып, искиткеч яхшы каллиграфия белән рус телендә язылган һәм Ишмигә “татар халкы белән рус халкы арасындагы мөнәсәбәтләрнең нормальлегенә зарар салучы” дип гаеп ташланган. Шул прошениенең копиясе Казан арты Курса авылында табыла. Документ табылгач, прошениене язып бирүченең Бать булуы мөмкин дигән фикер туа. А.Г.Бать — КГЖУга таныш фамилия. Моның белән көрәшү жандармериягә шактый кыен, чөнки ул югары белемле юрист. Казандагы татар яшьләре белән аралашкан һәм һәрвакытта да татарлар арасындагы мәгърифәтчелек хәрәкәтен яклап килгән кеше. 1905 елгы революция көннәрендә А.Г.Батьның, Ф.Әмирхан, Г.Камал, Казан социал-демократлары һ.б. партия вәкилләре белән җыелышларда катнашканлыгы билгеле.¹ Александр Гедеонович Бать 1873 елда туган. Агасы Владимир Бать народоволец булган. А.Г.Бать Казанда присяжный поверенный булып торган һәм патша хөкүмәтенң татарларны кысу, изүгә нигезләнгән суд процессларында татарларны яклаучы буларак адвокат сыйфатында чыгыш ясаган. Мәсәлән, ул Буби мөгаллимнәрен яклаган һәм суд процессында Иш-

ми ишанны шактый кыен хәлгә калдырган. Октябрь революциясеннән соң А.Г.Бать Мәскәүгә күчеп китә һәм шунда юстиция органның Казан университетында эшләгән булуы да мөмкин. Мәсәлән, 1900 елның 3 октябрендә ул университет каршындагы Юридик фәннәр җәмгыятенен утырышында “Балигъ булмаганнарның җинаятчелегенә каршы көрәшү чараларына карата” дигән темага реферат укыган.

Импералистик сугыш елларында Ишми, соңгы тапкыр талпынып, үз авылындагы яңа ысул белән укутуга күчкән мәдрәсә мөгаллимнәре өстеннән донос ясый, мәдрәсәне тарата, мөгаллимнәргә төрмәгә яптыра

Тукайның соңгы көннәрен күргән доктор Клячкин үзенен истәлегендә, Тукай өчен таныш бер адвокатымнан китаплар алдым, дип яза. Бу адвокатның А.Г.Бать булуы бик мөмкин. Чөнки А.Г.Бать китапчы Шәрәфләр белән Тукай арасындагы юридик документларны төзешкән кеше. Ш.Әхмәров шагыйрьнең үзе исән вакытта әзерләнгән башлаган соңгы җыентыгына договорны Бать төзегәнлеген күрсәтә.¹ А.Г.Батьның Мәскәүдәге гаилә архивында Казан чорындагы эшчәнлегенә кагылган мемуарлары бар. Боларның эчтәлегенә әлегә беркемгә дә мәгълүм түгел. Ул мемуарлар безнең әдәбият, культура тарихыбызның кайбер якларын ачуда бәлки ярдәм итәрләр иде.²

1913-1914 елларга таба Ишминенң татар әдәбияты белән “кызык-

сынуы” берәз кими төшә. Ләкин мәктәп-мәдрәсәләр белән судлашуын ул әле дәвам иттерә. Халык арасында, Ишмине үтерергә, аннан куркып тормаска кирәк, дигән хәбәрләр тарала. Моны өйтүчеләр турында жандармериягә агентура мәгълүматы килеп керә.³ Ишминенң мәгърифәткә аяк чалуы турында фельетоннар “Вакыт”, “Йолдыз” газеталарында системалы рәвештә басылып баралар. “Вакыт” — Оренбург газетасы, аның өчен Ишминенң мәгърифәт өлкәсендәге мондый кара эшчәнлегенә аеруча гажәп тоела. Шуңа күрә ул Ишмине “Йолдыз”га караганда кискенрәк тәнкыйть итә. “Түнтәр ишанының мөселман дарелфөнүн өчен төзелгән” программасыннан көлеп, “Вакыт” менә нәрсәләр яза: “Мондый мәдрәсә 6 класстан торып, анда гел дин гыйлемне генә өйрәтеләчәк. Шунан тәмамлаган кеше, ди Ишми, Европа, немец, француз, рус дарелфөнүнүн бетергән кешеләр белән бер дәрәҗәдә булчак”. Газета редакциясе моңа өстәп: “озакламый асар гатикә музаханәләрдә генә табылуы мөмкин булган...” программа” дип көлә.¹

Импералистик сугыш елларында Ишми, соңгы тапкыр талпынып, үз авылындагы яңа ысул белән укутуга күчкән мәдрәсә мөгаллимнәре өстеннән донос ясый, мәдрәсәне тарата, мөгаллимнәргә төрмәгә яптыра һ.б. Н.Думаваының мәктәп мәсьәләсенә багышланган публицистикасында да Ишми ишанның бу еллардагы реакцион эшчәнлегенә киң яктыртыла. Ләкин мондый кара эшчәнлегендә Ишми ишан ялгыз булмый.

(Дәвам и бар.)

¹ Тукай турында замандашлары. Казан, 1960, 193 б.

² А.Г.Батьның бу кулъязмалары Мәскәүдә Л.Г.Бать исемле язучының шәхси архивында саклана.

³ Архив. ф.199, оп.1, эш 2425, док.92.

¹ “Вакыт”, 1914, N1515.

¹ Архив. ф.51, оп.1, эш 633, док.36.

Очучыны ротвардык

1944 елның жәендә 77 нче гвардия дивизиясе Көнбатыш Украинаны азат итү сугышлары алып бара иде. Бер көнне кичкырын баш очыбызда һава сугышы булып алды. Ут капкан фашист самолеты үз артыннан кара төтен сузып, көнбатышка таба китте. Ул урман артында күздән югалгач, озак та үтми, шартлаудан хасил булган төтен баганасын күрдек. Безнең дә бер самолет бәрәп төшерелде. Аның пилоты сикереп өлгерде һәм парашютын ачты. Жил аны дошман ягына куа иде.

Ул чагында мин дивизионның разведка башлыгы сыйфатында сугыша идем. Күзәтү пунктым калку жирдә, чигенүче фашистлар яндырып киткән хуторның миче артында урнашкан. Бу мич безне юк-юк та колак төбеннән выжылдап очып торган пулялардан саклый. Моннан пилот төшкән жир күренеп тора. Ул нейтраль полосада парашюты белән бергә рельеф сырлары арасына кереп чумды.

Стереотрубадан карап, мин гитлерчыларның траншея буйлап безнең очучы ягына килгәннәрен күрдем. Нейтраль полосага житкәч, алар ике якка аерылып, күктән төшкән кунакка каршы бастылар. Тик берсе дә ут ачмады: тере килеш алырга приказ бирелгән булса кирәк. Безнекеләр дә, нимесләр дә ачык жиргә чыгып пилотка якын килә алмый: шунда ук пуля элктәрәчәкләр.

Бу хәл турында мин телефоннан дивизион командиры майор Дроновка хәбәр иттем. Ул исә пи-

лотны коткарырга Пилипенконы жиберергә булды.

— Каршылагыз үзен! — диде ул миңа.

Ике разведчигын ияртеп килеп житкән батарея командиры үзенең стереотрубасын минеке белән янәшә бастырып, тиз генә исәп-хисап ясап алгач, нимесләр траншеясына снаряд арты снаряд жиберергә тотынды. Гитлерчыларның кайгысы хәзер пилотта түгел, ә үз жаннарын коткарып калу турында иде инде. Алар траншея буйлап кире якка элдерделәр һәм бер-бер артлы зур гына блиндажга керә башладылар.

Һөжүм барышында без дошман оборонасының кабыргасыннан килеп кергәнгә күрә, землянкаларының ишекләре дә яхшы күренә иде. “Берәү, икәү, өчәү...” дип, мин батарея командирына ишеттереп санарга керештем. Барлыгы 36 немец кереп китте.

Пилипенко аларның берсен дә исән чыгармаса булды. Сугышның беренче елында Сумск артиллерия училищесын тәмамлаган һәм Сталинградны кичкән тәҗрибәле командир бу бурычны оста үтәде. Беренче снаряд килеп житми, икенчесе узып китеп ярыла, өченчесе нәкъ өстенә килеп төшә. Фугаслы снаряд блиндажның эченә үтеп кереп ярыла. Түшәм бүрәнәләре актарылып ташлана һәм ныгытма эченнән куе төтен бәрәп чыга.

Шушы минутларда үзенең артык кызыксынуы аркасында зыян күргән безнең бер укчы солдат турында өйтми уза алмыйм. Ул

безнең күзәтү пунктынан 150 метр тирәсе алдарак урнашкан окопта утыра һәм борын төбебездә генә булып күренә. Пилипенко снарядлары баш очыбыздан шуылдап очып киткән саен, гәүдәсен окоптан билгә кадәр чыгарып, кая төшеп ярылганын күзәтә. Пилотның язмышы өчен ул да бик борчыла иде күрәсез. Немец күзәтүчеләренең игътибарын үзенең жәлеп итәсен уйламаган булып. Соңгы снаряд дошман блиндажын актарып аткач, солдат янә окобыннан калкып, шатлыгыннан ике кулын ике якка жәеп жиберде. Немецлар, аны корректировщикка санап булса кирәк, окобына артиллерия залпы белән җавап бирделәр. Шул минутта солдатның: “Братцы, помогите!” — дип кычкырганы ишетелде.

Кичен караңгы төшкәч, һава сугышында авыр яраланган очучыны безнең укчыларның нейтраль зонадан алып чыкканлыгы мәгълүм булды. Пилипенко белән икебез аның фамилиясен дә, полк номерын да белми калдык, ә ул немецлардан үзен артиллерия уты белән кем алып калганын белмәгән, әлбәттә.

Пилипенко подполковник чинында отставкага чыккан һәм бүгенге көндә Харьков шәһәрәндә яши. Бөек Жигүдән соң ярты гасыр вакыт узгач, икебезнең ике дөүләттә каласы ул чакта башыбызга да килмәгән иде.

Маннур САТТАРОВ,
Бөек Ватан сугышы ветераны,
отставкадагы капитан.

Булат ХӘМИДУЛЛИН

Русиянең

көнчыгыш саясәте

(Уйласаң — уйланырлык!..)

1654 елда Украина кушылганнан соң, Крым белән Рәсәй арасындагы мөнәсәбәтләр тагын да катлаулана. Ханлыкның бөтенләй яулап алыну куркынычы туа. Көнъяк урыс һәм Украина жирләрен саклап калу сылтавы белән, Мәскәү ничек кенә булмасын Кара диңгез буенда Крымның йогынтысын йомшартырга омтыла. Һәм ул монда да ышанычлы адымны уңышлы кулланып килә: башта ул Крым белән Польшага каршы берләшмәкче була, аннары Речь Посполитая ярдәмендә Крым һәм Төркияне тез чүктерергә ниятли.

1672 — Рәсәй, Польша белән берлектә, Крымга һәм Төркиягә һөжүм итә.

1687 — урыслар Крымга яу йөри.

1697 — урыслар Перекопны яулап алалар.

1700 — Петр I нең уңышлы сәфәрәннән соң, Төркия белән Константинополь (Истанбул) килешүе буенча, Азов диңгезе буендагы жирләр Рәсәй карамагына күчә. Хәл жыю өчен туктап торуларны исәпкә алмаганда, бөтен XVIII гасыр буена Рәсәй белән Төркия арасында сугышлар булып тора, аның нигезендә Крымны яулап алу ята, (1737 елда Немиров шәһәрәндә үткәрелгән конгресста урыс вәкилләре бу хакта аермачык белдерү ясыйлар). Шуннан соң Балканда, Кавказда, Кече Азиядә йогынтыны көчәйтү һәм төгаен Кара диңгезгә чыгу кебек мәкерле ниятләр дә була. Тик көнбатыш дәүләтләрнең бердәм күтәрелүе генә Мәскәүнең "Аурупага көнъяктан төрәзә ачу" планын тормышка ашыруны тоткарлап тота.

Унсигезенче гасыр башыннан Рәсәй карчыгаларының карашы кабат Уралтау арты киңлекләренә — төрки халыклар электән бирле гомер иткән

жирләргә таба төбәлә. Борын заманнарда Туран иле дип, инде Төркестан аталып йөртелгән ул жирләргә Петр I патша заманында ике тарафтан басым ясала башлый. Казакъ күчмәләре көн күргән дала-киңлекләр әкрәнләп Себер һәм Урал тарафыннан кысрыклана баралар. Ө 1972 елда исә патша үзе, йөз ун меңлек зур гаскәре белән, Каспий диңгезе буйларындагы өлкәләренә яуларга керешә. "Персия походы" исемен алган бу яу сәфәрәндә элек яуланган өлкә-илләрдән тупланган куп санлы төрки телле, ягъни "татар" сугышчылары да катнашырга мәжбүр ителәләр. 1723 елгы солых килешүе буенча элек Каспий диңгезенең көнбатыш яры өлкәләрен биләгән Иран хөкүмәте Дагыстанның зур өлешен һәм Баку, Дербент кебек бик әһәмиятле шәһәр биләмәләрен Рәсәйгә "бүләк итәргә" тиеш табыла. Шушы яуланган плацдармнан Рәсәй житөкчелеге килчөктә Урта Азиягә һәм Төркиягә яу чабуларын тизләтергә ниятли.

Шул ук вакытта Петр I патша Казакъстан халыкларын төрле килешүләр ысулы белән Рәсәй йогынтысына буйсындыру уеннан да баш тартмый һәм булчак варисларына атап яздырылган васыятьнамәсендә бу омтылыш ачык чагыла. Казакъстан жирләре аша Мәскәү йогынтысы килчөктә Урта Азия ханлыкларына да, тора-бара Әфганстан белән Һиндстан биләмәләренә дә үтеп керергә тиеш дигән максат куя бу патша. Һәм, әйтергә кирәк, унтугызынчы гасыр азакларына өлегә хыяллар чынлыкка ашалар. Фөкәть Әфганстан белән Һиндстан жирләрен генә "үзләштерергә" өлгермичә калалар "бөөк" патша варислары. Хәер, Рәсәй империясенең башкаласын Истанбулга күчерү хыялы да тормышка ашырылмыйча кала өлегә. Әмма кайбер сәясәтчеләрнең өлегәчә ул нияттән баш тартмаулары мөгълүм ич.

Ө менә Крым ханлыгы язмышы аяныч. Татарларның шушы соңгы мөстәкыйль "утравы"на унсигезенче гасырның житмешенче елларыннан башлап басым көчәя. Бер-бер артлы яу чабулар ешай. Крым ханлыгының Төркия һәм Польша белән үзара мөнәсәбәтләренә төрлечә аяк чалырга тырышулар өледән-өле кабатланып тора. Мәсәлән, 1929 елда дөнья күргән А.Е.Мачанов китабыннан ("Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством") бер генә мисал китерик. Бервакыт патша хәзрәтләренең Крымдагы илчәсе белән дустанә бер өңгәмәдә Крым ханы Гәрәй, мин төрек солтаны алдында баш иеп тормыйм, мин аның вассалы түгел, дигәнрәк эчтөлеккә жөмлә ычкындырган. Илче шул сүзләрен язып башкалага озаткан. Ө Петербург түрәләре ул язманы тизрәк Төркиядәге илчегә юллап жиберәләр һәм бу хакта солтанның үзенә кичекмәстән белдерүне таләп ителәр.

Бу гасырда Крым өчен иң аянычлы көннәр, мөгаен, 1771 елга туры киләдер. Көнәз Долгорукий житөкчелегендә зур гаскәр ярымутрауны төмам камап ала, Төркия тарафдары булган Сәлим Гәрәй хан иленнән качарга мәжбүр ителә. Шуннан соңгы Төркия белән килешү нәтижәсендә (1722 ел) ярым мөстәкыйль Крым иле Рәсәйгә йөз тотарга тиеш табыла.

Ахырдан вакыйгалар түбәндөгечә дәвам итә:

1774 — Рәсәй белән Төркия арасында Кучук-Канаржи килешүе төзәлә; Крымның бөйсез дәүләт дип игълан ителүе Мәскәү файдасына була.

(Дәвамны киләсе саннарда)

Дәвамны. Башы 1997 елгы 7-12, 1998 елгы 1-4, 6-11, 1999 елгы 2,3 саннарда.

Әхмәт ГАДЕЛ

Мәхәббәт үче

Хикәя

Шимбә көнне иртән-иртүк колхоз базарына чыккан идем. Өзрәк яшелчә-мазар, бөрәңгә алырга кирәк булды.

Жәйге базар иртән башлана, кичкә кадәр дәвам итә. Ләкин кирәк-яракны фәкәт иртә белән генә табуы ансат. Менә шуларның барысын да истә тотып, мин, каланың ни икәннен өйрәнәп беткән кеше, қояш уянганчы, эссе төшеп жирне кыздырганчы, базарга барып кайтырга булдым.

Кирәкле әйберләремне алып, 2 нче трамвайга утыру нияте белән, тимер юл вокзалы тукталышына киттем. Юл өстендә, базар белән вокзал арасында, бик матур бер бакча бар. Өнә шул бакча түрөндә мин шактый сәер кыйшаеп-йокымсырап утырган өлкән яшьләрдәге авыл абзыен күрдем.

— Өссәламегаләйкем, абзый кеше, нихәлләр, кайсы яклардан килдең, әллә авырып киттеңме? Балаларың биредә укыйлармы әллә? — дидем мин, сүз башлап жибөрү өчен генә булса да. Ниһаять, ул әкрән генә башын күтәрде, минем якка борылды.

— Ө?! Йоклап китә язганым! — диде, елмая шикелле қыяфәт ясап.

Сүз иярә сүз чыгып, беркатлы авыл кешесе миңа төмам ышанып бетә язды, үзенең бирегә нигә килүен сөйләп китте.

Була бит үзәк өзгеч сәер хәлләр... Үзегез шәйләп карагыз әле: мондый тормышны, мондый хәлләрне күргәнегез, йә дә ишеткәнегез бармы икән?

...Сәлимә безнең бистәгә килгән көннәреннән үк миңа ничектер сәер тойгыда булды, дип башлады

сүзен агай. Озын кара керфекләре астына яшәренгән зәңгәр күзләреннән елмая катыш моң сипте кыз. Шикле күзләр. Котыртучы, алдаучан күзләр! Аларның миннән ни теләгәннен һич аңлый алмадым. Ләкин бу карашлар янә-янә кабатланды. Аларның сихерләүчән нурлары йөрәк түрәмә генә үтеп оя корып калмадылар. Алар тора-бара мине тетрәтте, хыялга сыймас уйларга этәрә башладылар. Мин Сәлимәдән күп яшькә олырак идем. Ләкин күңел түрөмдә уянган мәхәббәт хисе ниндидер бер илаһи көче белән кочып алды да башымны бутый башлады. Саф, аек акыл килеп, йөрәк күңел хисен иярли дә, үз урынына куя да алмады. Без Сәлимә белән очраша башладык. Көн узды, төн узды, дигөндәй, тора-бара Сәлимә белән ир вә хатын арасында гына була торган якин һәм серле мөнәсәбәткә кердек. Юк, бу әле теге тирән тойгылар артыннан килә торган шашулар түгел иде. Ләкин, һәркөнне күрешмәсәк, без үзәбезгә урын таба алмый идек. Кичләребез “аһ” та үтә башлады. Ләкин урамда бер-беребезгә якинрак килеп сөйләшә башласак, Сәлимә: “Кеше күрмәсен, берүк якин килмә!” — дип кисәтә торган иде. “Әллә ниләр сөйләүләре бар!” — ди иде.

Бу баланың миңа карата, башка бүтән беркемгә дә булмаган һәм була да алмаган карашы бар, дип уйлый идем мин шулвакыт. Минә күрсә, аның күзләрендә әллә нинди утлар, аңаганнар уйный иде, җөңле мәхәббәт утлары... Ул мине сөя, назлый, хисләре қочагында исертә. Беренче мәлне исем китеп икеләнәп калдым. Ләкин тиздән йөрөгөмдәге ялқын

бөтен төнемне, жанымны айкап алган янгынга өвер-релде. Ничек инде мин, тере кеше, үземне яп-яшь кыз шулай назлаганда түзөп тора алым ди! Тыела алмадым. Сөз өйтерсөз, ничек инде син — тормыш дингезлөрен кичкән карт жөн — үз-үзеңне тыя алмадың, диярсөз. Туктагыз, хөрмөтлөм, миңа гаеп ташларга ашыкмагыз, күңөл картаймый икән шул ул! Мин дә төрлө уйларга талып карадым. Ләкин Сәлимә күңөлне үз укынына, мәхәббәт дәрәжәсине суырып алып кереп китте шул. Кыз миңа матур да, якын да, саф та булып тоела башлады. Күңөлгә генә түгел, уйларым, киләчәккә карашларым гел үзгәрдә. Яшь хатын алып, балалар үстәрәсем килде. Һәм бу яңа тормышым күз алдыма бөтен төмө, ләззәткә белән килеп басты ки, мин гомер яшәгән хәлгә җефәтемне алты баласын кочаклаган хәлдә күз яшьләргә эчендә калдырып, өйдән чыгып киттем. Бу хәсрәткә түзә алмыйча, хатыным-бәгърем тиздән вафат булды. Мин хәйран да авыр хәлдә калдым. Төпчек кызыбыз әле мәктәпкә йөри иде. Мин Сәлимәне, ул исә мине өзелеп сөя иде төслә. Хәтта иртән бер-беребезне сөеп-назламыйча эшкә дә тотына алмый идек. Көннәр үтә. Матур гына бергә яшибез, бергә эшкә йөрибез, бергә җиткәләп өйгә кайтабыз. Бу сәгадәткә тагы ни җитә!

Озак вакыт үтмәде, безнең шатлыкларга тагы бер бөхет өстәлдә. Сәлимә мине үз янына чакырып алды да: “Кил әле, тотып кара әле, безнең бәби була бит тиздән”, — диде. Йөрәгемне шатлыклы ут ялмап алгандай булды. Үземне шифаханәдә эч авыруы белән ятканда врачлар ничек капшаса, мин Сәлимәнең корсагын шулай капшадым. Дөрестән дә Сәлимә корсагында бала тибәрчәнгән төслә тоелды. Куанычым эчәмә сыймый! Хәзер инде бөтен уйларым һәм күңөлгә Сәлимәгә күчте. Аның белән бергә матур тормыш төзәргә, бала үстәрәргә ният ныгый башлады. Болай булса, Сәлимә дә мине ташлап китмә-ячәк!

Шулай шатланышып-куанышып изге мизгелләр көтеп яшәгәндә кинәт авырып киттем. Минне сары авыруы белән шифаханәгә салдылар.

Шифаханәдә төннәр буга да, көннәр буга да Сәлимәемнең мине телефонга чакырганын көтеп ут эчендә ята идем. Читлеккә ябылган кошны хәтерлөткәнмендер мин ул вакытта тирә-юнемдәгә кешеләргә. Татлы йокыларым онытылды. Газап һәм сагыш эчендә янам. Сары авыруы бер дәрәжә авыр булса, мәхәббәт сагышым үзә бер түзә алмаслык дәрәжәдә авырлык “бүлөк итә” иде.

Телефоннан аның тавышын ишеткәч тө, тәрәздән күземне ала алмый көннәр буга сары самосвалны көтәм, чөнки шул машинада Сәлимәм килә. Кабинадан яшел пальто кигән Сәлимә төшкән күрсәм, тәрәзә пыяласын ватып-кырып җиргә сикерәсе килә иде. Тиз генә киенеп, беренче катка — ишек төбенә ыргылам. Без Сәлимә белән бер-беребезнең муенына сарылабыз һәм кешеләр, медицина хәдимнәре йөрүгә карамастан, кочаклашып, күздән күзгә ала

алмыйча, озак торабыз. Тик берәздән, тынычлана төшкәч кенә, бер-беребезгә сүз ката, бер-беребез белән сөйләшә башлый идек. Бер тапкыр хәтта өлкәнрәк яшьтәгә табиб ханым безгә шөһәт дә ясады: “Сөз, авыру иптәш, балагыз белән болай ук кочаклашмаска идегез, кешеләр бар... уңайсыздыр бит аларга...” — диде. “Үземнең сөекле хәлгә җефәтем белән күрешеп сөйләшәргә ярылдыр бит инде миңа!?” — дидем үпкәләп. “Һәм, һәм!” — диде дә тегә табиб ханым, үз юлына ашыкты. Ул көннәрдә без алга таба ниләр буласын әле белми дә, уйламый да идек.

Мин шифаханәдә ике айдан артык яттым. Дәвалау курсы бетмиш чыгармадылар. Бәлки бу — язмыш мәкерлелегә дә булгандыр, бәлки Хак төгәләнең безне яңа сынаулар алдына куюы булгандыр. Минне алырга сары самосвал килде. Тик шофер егет янында минем сөекле Сәлимәм генә юк иде. Шофер да миңа шатлыклы хәбәр алып килмәде. Сәлимәне Казаннан әти-әнисе килеп алып киткән икән. Шунда баланы да аборт ясатып алдырмакчылар икән. Сәлимәнең китәсе килмәгән. Ул, Ак шөһәргә җиткәч, миңа телефоннан шылтыратмакчы да булган, ләкин әтисе аңа рөхсәт бирмәгән. Шунда ул шоферга: “Без бөхәтсез мәхәббәт утында янганбыз икән, хуш, минем бәгърем, минем Сәлимәем”, — дигән. Аның сүзләрен миңа шофер тапшырды. “Без кабат күрешә алмабыз инде”, — дип юл буга елап килгән Сәлимәм. Миңа исә бу авыр сүзләргә ишетүе ифрат та кыен булды. Әллә кабина ишеген ачып, тулы тизлектә барган машинадан сикереп үз-үземне юк итмәкчән дигән көфер уйлар да башыма килмәде түгел. Ләкин Сәлимә белән күрешү өметте бу мәгънәсез үлемнән минне тотып, саклап калды.

...Шул көннән алып Сәлимә белән минем арадагы тыгыз җепләр — күңөл җепләргә өзелде сыман. Сәлимәне сагынып яшәү генә калды. Шул хәтлө матур, жан эрерлек итеп сөешкән идек бер-беребезне. Шулай яратканнан соң да Сәлимәнең ниндидер сәбәп белән мине күрәргә, минем яңа кайтырга теләмәвен һич аңлай алмадым. Чылбырга утыртмаганнардыр ич инде аны! Жаны булган хатын ничек тө ире янына кайтырга тиештер ләбаса! Безнең заманда әти-әни сүзен тотып утыру ниткән хәл инде ул?! Юк, Сәлимә мине яратмаган. Яратса, качып булса да минем яныма кайтыр иде.

Көтә торгач, мин үзем Казанга барырга, Сәлимәнең өен, әти-әниләрен табарга булдым. Ләкин, күпме тырышсам да, таба алмадым, чөнки ни гомер яшәп, Сәлимәнең адресын алмаганмын икән. Моңа уй да, акыл да никтер ул вакытта җитмәгән. Кайсы шифа өендә ятканын да табуы кыен булды. Ниһаять, Казан шөһәренә унлап-унбишлөп хастаханәсен сорапшырып үткәч, мин Сәлимә ятканын таба алдым. Ләкин ул анда юк иде. Күңөлгә генә түгел, акыл ышанмаслык хәлләр эшлөп ташлаган кызык. Моңы мин врачлар белән сөйләшкәннән соң белдем. Аңа аборт ясамаганнар, соң булган. Бәбилөгәннән соң, Сәлимә

баласын калдырып качкан.

Мин врачлардан баланы күрсөтүлөрөн үтендем. Каршы килмәделәр. Сабыемны кулыма алдым. Ике күземнән мөлдерәп-мөлдерәп яшь акты. Үз каным, үз балам! “Бераз үс, ялгыз итмәм сине, балам!” — дидем.

Тормыш авырлыкларын күпме күргән булсам да, күңеләм эреп китте. Тамса жирне эретерлек кайнар яшьләр акты... Бу тилмергән гаепсез нарасый өстенә карап кем еламас, кемнең күңеле эремәс, таш бәгырьләрнең дә жаны йомшар иде төслә. Тиздән шәфкать иясе — урта яшьлөрдәге чибәр генә ханым кулларымнан баламны алып, яслегә кереп китте. Икенче берсе, минем янәшәмдә торган яшьрәге: “Абий, ул кызны алдаганда нәрсә уйладыгыз сез? Аның киләчәк бәхетле тормышын сызып аткансыз ич!” — диде.

— Без, яшь аермасы шундый зур булуга карамастан, бер-беребезне өзелеп ярата идек, — дидем.

— Чепуха! Башына акыл кереп житмәгән унсигез яшьлек кызны бутагансыз, сездәйләрне под суд бирергә кирәк! — диде ул ачуланып.

Кимсендем. Чыгып киттем. Шул чагында йөрөгемә салкын боз кисәге тыгып куйган күк булды.

Шулай, бер яктан Сәлимәгә карата булган мәхәббәт уты яндыра, икенче яктан шул кыз тыгып куйган салкын боз тилмертә, бөтен төнемне суыта, хәлемне ала.

Хәзер инде олы улым әйткән сүзләр исемә төшеп жөдәтөләр: “Әти, акылың да бар төслә иде үзеңнең, нигә туган әнибезне үтереп шул сабийга өйләнәсең?! Ул миннән дә яшь ич әле!” Олы кызым исә, ул унсигезенче яше белән бара иде, миңа рәнжеп болай диде: “Әгәр син үз кызыңның яшәтәшенә өйләнергә оялмыйсың икән — өйлән!” Ул да дулап чыгып китте.

Дөрес, мин элекке гаиләмнән үзем ваз кичтем, бер генә әйбер дә алмадым. Дәүләт-заводыбыз безгә бер почмак — кечкенә генә квартира бирде. Шунда гөрләштек без Сәлимә белән.

Тик менә хәзер генә мин балаларымның сүзләрен акылыма элдем. Әйе, Сәлимәгә минем кочакта иркәләнгәндә рәхәт булгандыр. Тик нигә безнең баланы шундый бәхетсез хәлдә, ятимлектә ташлап калдырган соң ул? Кайсы бала анасын көтеп, сөте калыр микән, дип өметләнеп тилмерә икән минем сабийчыгым? Үскәч, минем әнием кайда, дип сораса, мин аңа ни әйтермен, нәрсә дип аңлатырмын икән соң? Балам, әниң башта мине, аннары сине ятим итеп ташлап качты диярменме? Тик син, балам, ялгыз түгел, әтиң кочагында үстең, диярменме?! Мин бит ул сабийны бер күрдән үз иттем. Ул — минем балам! Ана назы күрмәсә дә, минем белән ятим булмас! Тик хәзергесе авыр. Тик бүгенгесе үкенечле дә, сагышлы да...

Башта балачыгым — Зәминәм — Красин урамында урнашкан анасыз балалар өендә тәрбияләнә иде. Бераздан аны балалар йортына күчәрделәр. Бераздан диюем бер-ике ел чамасы үткәч. Мин врачлардан аны сорап караган идем, бирмәделәр. Кая күчсә дә,

мин аның янына бармыйча тормам, килермен, күчтә-нөчләр дә, бүлөкләр дә китерермен. Үз балаң ничек инде сагындырмасын. Ничек инде йөрәгеңне кисмәсен якин жанның ятимлегә. Зурларныкына караганда, сабийга андый чакта авыррак. Тик бәхет — әле ул үз хәлен аңламый.

Уйласаң, аның нинди гаебе бар инде тормыш алдында?! Кемнең һәм нинди гөнаһлары өчен тилмерә, жавап тоту ул сабий? Ни өчен шифаханәдән шәфкатьханәгә, балалар йортыннан балалар йортына телем икмәк эстәп йөрергә тиеш ул гөнаһсыз кош?! Бу хакта уйлыймы икән аның анасы?! Йә яңадан үзен яшь кызлардай тоеп, яңа Мәжнүнне аулап йөриме икән?!

Минем үземә килсәк, минем сабий алдында бер генә гаебем дә юк төслә. Мин ихлас яраттым. Бөтен үткән гомеремне сызып ташлап, аңа өйләндем. Китмәсә, ташламаса, мин аның белән күргәчкергәнче тормыш итәрмен дип өметләнгән идем. Мәхәббәт яшь аермасына карамый икән ул. Әйе, сезнең арада әхлак кагыйдәләрен тукучы да табылмас түгел, табылып, мине әхлаксызлыкта гаепләп. Тик, галиҗәнаб, үзегезгә карагыз, күзгә янына килеп түгел. Үз эчегезгә, рухи тормышыгызының күзгесенә бер текәлеп багыгыз — мин — ул сез түгелме?

Бу бала миңа элек үстергән алты балама караганда да кадерлерәк, кыңырак тоела. Ул балаларым кадер күрәп, ятимлектә ич икәнлеген белми, тоймый үстеләр. Өлешләрәнә ата-ана иркәсе-назы тиде. Бары да, югы да урта булды. Өс-башлары бөтен, тамаклары тук булды, тиешле белемнән алдылар.

Тик, мине әти дип санасалар да, гафу итмиләр. Әйе, үземне Сәлимә ташлап ятим иткәч кенә аңлай башладым мин аларның хәлен. Кичерегез, балалар, кичер беренче хатыным мәрхүмәм — Мәгъмүрәм!.. Ятимлектән дә авыр хәл юк икән. Төннән күзләремне кан каплап торган чакларымда, йоклай алмый изаланып чыккан төннәрем дә аз түгел минем хәзер. Сәлимә бар чагында мин бу хакта һич уйламаган икәнмен. Кешегә кеше хәсрәтне үч итеп кенә түгел, акылсызлык аркасында да ясап куя икән. Мин шуңа төшендем. Сәлимә белән бергә булганда без киләчәгебез турында уйлап карадыкмы икән? Юк, уйламадык әлбәттә. Ә бит киләчәктә мондый авыр көннәрнең булачагы тонык су төбә күренгәндәй күренеп торган булырга тиеш иде ләбаса. Үземнән утыз яшькә кечерәк кыз баланың тора-бара миңа күңеле суыначагын мин шәйләргә тиеш идем бит. Әмма ләкин мәхәббәт исереклегә күзләремне генә түгел, аңымны да томалап киткән булса кирәк. Мин киләчәк көннәремнең ачылыгын күрә алмадым. Аның белән безнең гомер тиң була алмас иде. Димәк, Сәлимәне ташлап китүдә гаепли алмыйм. Ул миннән алгарак карый белүче, зирәгрәк акыллы булып чыкты. Тик кызыбызны балалар өендә калдырып, шифаханәдә ташлап ятимлектә дучар итүе өчен генә аны кичерү кыен. Мең кыен.

...Бу авыр һәм күңелсез вакыйгадан соң хәзер

инде унбиш еллап вакыт үттө. Мин карт суфыйга әверелдем. Кечкенә кызым Зәминәне үз яныма, кечкенә шәһәрчегебезгә — Аккирмәнгә алып кайттым.

Бик тату яшибез. Сәер һәм кайнап-дулкынланып торган соңгы мәхәббәтемнең алсу җимеше Зәминәм хәзер инде җиденче сыйныфка йөри. Әле кичә генә, әтием, тиздән мин укырга керәм, дип куанып кайткан. Бар тыш һәм эч кыяфәтләре, үз-үзен тотышы белән, күңел йомшаклыгы белән ул миңа әнисе Сәлимәне хәтерләтә, гәрчә урамыбызда яшәүчеләр, күрше-күлән аны үземә охшатса да.

Шушы яшенә җитеп, кызым бер генә тапкыр да әнисе турында сорамады. Ләкин кичә шул ук көлгигә керергә җыенуы турында сөйләшкәндә: “Әтием, ә безнең әниебез булдымы, булса, кая китте?” — дип сорады. Мин ни әйтергә дә белми калдым.

Соңыннан берәз исемне җыеп: “Әниең син бик бөләкәй чагында машина астына эләкте дә вафат булды...” — дидем.

Сабыем кочагыма ташланып, башын күкрәгемә яшереп үкси-үкси елады.

...Әйе, бу елларны Сәлимә үзе турында һичбер нәрсә дә белдермәде. Ләкин шаккатырмак хәл, без аның белән бүген иртән, поезддан төшкәндә очраштык. Минем белән бер поездда килгән икән. Матур күн пәлтә кигән. Янында әзмәвердәй ир. Урыс кешесе бугай. Мин аларны туктатмакчы, Сәлимә белән сөйләшмәкче идем, әмма ул мине танымамышка салынды.

— Сәлимә! — дидем мин дулкынланып, — исәнме, Сәлимә, сөйгәнем!

Ул олы һәм моңлы зәңгәр күзләрен күтәрәп бер карады да, бәбәкләрен акайтып сәер елмайды. Һәм, бер генә сүз дә әйтми, китеп барды. Ирен култыклап китеп барды...

— Что это за старик? Нищий что ли?! — диде ире, миңа җирәнгеч карап.

— Да, нищий! — диде Сәлимә.

Һәм бүтән минем тарафка борылып та карамыйча, беренчеме, тугызынчымы трамвай тукталышына таба юнәлделәр.

Ә мин кимсенүемнән китеп бардым. Үзем дә белмим ничек һәм кая килеп чыкканымны. Зиһенемне туплап, аңыма килсәм, колхоз базары янындагы шушы бакчада утырам икән...

— Менә шундый хәлләр, улым... Ә син үзең кем буласың?

— Минме... мин Казан кешесе... биредә яшим, заводта эшлим, — дидем мин. — Теләсәң, әйдә, безгә кереп тамак ялгап чык, юлда арыгансыңдыр.

— Юк, тәгам кабарлык та хәлем юк. Исән-имин кызым янына кайтып җитә алсам, шуңа шөкер кылам... Ә бит мин аны күрермен дип килгән идем. Күңелем күрешүебезне тоеп килде. Мин аңа кызыбыз үсеп җиткәнлегенә турында сөйләмәкче идем... Тик менә... нинди күрешү булды ә?!. Оятсызлык дисәм инде... Син менә бу хакта үзең ни уйлыйсың?

— Минме? Мин... кешегә хөкем кылуы кыен эш, абзый... Һәммә кеше үз язмышы, үз тәкъдире белән

туа. Ата-баба әйтмешли, язмыштан узмыш юк!

— Әйе, шулай икән шул...

Кинәт ул эскәмиясеннән сикереп торды.

“Ул! Килә!” — диде карт, калтыранган тавыш белән. Мин ул караган якка карадым. Базар тарафыннан үтә дә чибәр һәм үтә дә түгәрәк ике хатын килә иде.

Күн пальтолы яндыргыч гүзәл хатын кулына авыр сумка тоткан, ә янәшәсендәгә, чәк кенә төбәнгерәгә сетка күтәргән иде. Анысы да шактый мөлаем, шактый гүзәл хатынга охшаган.

— Күн пальтодагысы Сәлимә инде! — диде карт, алар безгә игътибар да итмичә яныбыздан үтеп китеп барганда.

— Сәлимә! — диде карт. Аның карлыккан тамагыннан тавышы ничектер сызгырып-фышкылдап чыкты. Хатыннарынның икесе дә кинәт безнең тарафка борылдылар. Күн пальтолысы сумкасын җиргә куйды да янәшәсендәгә юдашына нидер әйтте. Аннан ары, исәнләшми-нитми, ул безнең икебезгә дә мөрәҗғәт итеп, ачу белән: “Нәрсә кирәк сезгә миннән?!” — диде.

Карт та торды.

— Сәлимә, исәнме, алтыным! — диде ул, ике кулын да сузып. Хатын аның сузган кулларына игътибар итмәде.

— Син, карт шайтан, нигә мине эзәрлеклисез?! — дип кычкырды ул картка. — Поезддан төшкәндә булды, анда бөтен перронга кычкырасың. Ярый тормыш иптәшем урыс, аңламый! Яшьлек-юләрлек белән булган, алданганмын. Җитте! Син нинди җинаят эшләгәнеңне һаман аңламыйсыңмыни? Син бит минем бөтен тормышымны янган учакка ташлаган адәм! Ярый әле, аллага шөкер, бала туганнан соң больницада үлгән... Гомерем буга чигәр идем. Йә, ярый, хуш! Яшь чагында син карт тәрә белән побаловались, булган! Бүтән мине эзәрлекләмә!

— Сәлимә, без бит бер-беребезне шундый яраткан идек!.. — диде карт.

Аның бу сүзләре ничектер еламсырап, авыр фыскылдап чыкты.

— Ярый, карт, үткәннәргә салават! — диде хатын һәм алар китеп бардылар.

Карт соңгы ихтыярын туплап:

— Сәлимә! Ул бит үлмәде. Үлмәде!!! Ул исән! Кызыбыз сине, әнисен сагына! — диде.

Хатын кинәт борылды да, безгә таба атлыйм дигәндә генә, ничектер янтаеп чүгәли башлады. Мин аңа ярдәмгә ашыктым. Тик, мин килеп җиткәнчә, аны янәшәсендәгә ханым эскәмиягә алып барып утырткан иде инде.

Бу мәшәкатьләрдән соң карасак, карт үз урынында юк, әйтерсез лә аннан җилләр искән, йә ул гел булмаган иде. Сәлимә исә, һушына килә алмыйча, үкси-үкси елый, изалана. Әйтерсез лә ул бу елларны дөньяның бар булмыш кайгы-хәсрәтен үзенә җыеп йөргән дә, бүген исә бу кайгы дәрҗәсы, түземлек кыясын бөрәп чыгып, ташый да ташый...

Рашат НИЗАМИЕВ

Гыйльметдин Баганалары

“Таң” калхузында кешелер таңнан торып эшлەر-гө күнеккән иде.

Бүген исә халык тагын да иртөрөк аякланды. Ат караучы шадра Гыйльметдин дә, куе чык баскан үләннөрне ера-ера, атлар утарына ашыкты. Әнә, машина-трактор паркындагы бульдозерның төчкерә-төчкерә, иртөнгә һаваны ерта-ерта кабынырга азаплануы ишетелә. Идарә каршына жыйналган ирләрне, рәшәткәгә сөяп куелган чалгыларны күргәч, Гыйльметдин мыек астыннан гына көлемсерәп куйды. Аның: “Карап карыйк, агайнеләр, кемнең эше ялтырап торыр бит әле...” — дигән сүзләрен иртөнгә саба жиле куруз басына таба алып китте.

Утарга килгәч тә заманында атларына ел-гадан су ташый торган тимер мичкәле арбасын жикте ул. Кичтән үк өзерләп куелган акшарлы сыекча тәмам рөвешкә кәргән: асты — каймак, өсте — сепарат сөте. Болгатып жибәрдеңме — кирәкле сыекча өзер дигән сүз. Калхуз рәисенең махсус күрсәтмәсе буенча, Гыйльметдингә аеруча мөһим эш тапшырылган иде: райүзеккә илтүче юл буендагы баганаларны “немедленно” метр ярым биеклектә акшарга буяп чыгарга! Балкып, нурланып, Казаннан киләсе вәкилнең күзләрен ерактан ук иркәләп торсын, янәсе...

Менә район үзәгенә илтүче юл, як-ягында телеграм баганалары. Юлның чит-читләрен тузанлы алабута, әрем, сарут, ходай төгалә яраткан тагын

әллә күпме чүп үләнә баскан. Күрчә, әле баярак кына идарә каршында төмәкә пыскытучы ирләр кыркыпмы кыркалар үләнне? Бульдозер әле артка, әле алга йөрөнә-йөрөнә юл шомарта, чокыр-чакырлы урыннарны тигезли...

— Йә, башладыкмы? — диде Гыйльметдин, кырыенда басып торган бригадир егеткә. Тегесе, мәгънәле генә күз кысып, башын селкеде.

Икәве генә аңлаган шушы ишарәнең “ясылуы кая да, тупас мунчаладан өвөлгән дәү пумаланың мичкә авызына кереп чумуы кая! Эшнәң башында ук Гыйльметдин “инициатива” күрсәтте: берәү дә кушмастан, иң элек авыл очындагы “Рәхим итегез!” дип язылган киң тактаның бетон баганасын агартып алды. Аннары гына пумаласын баганаларга күчерде. Агач тикле агачка да жан керсә керә икән! Телеграм баганаларының шулкадәр дә чибөрләнеп китүләрен кара син — ак альяпкыч япкан кызлар диярсен!

Н. Хаҗиәхмәт рәсеме

Гыйльметдин шуларны уйлый-уйлый эшеннән тәм табып, ләззәтләнеп эшләде. Ун багананы буяп чыкканнан соң, бригадир егет — әллә үз кесәсеннән, әллә колхоз хисабыннан, ул кадәресең өзеп кенә әйтү кыен — ат караучыга качырып кына илле грамм аракы салып бирде. Ун багана буяган саен шушы хәл кабатлана торды. Гыйльметдин өчен рәхәт, күңелле иде бу кабатлану! Әгәр шулай кабатлап торсалармы?! Казан юлындагы барлык баганаларны да комнары коелганчы ышкый-

ышкый агартып чыгачак ул!

Гыйльметдиннең халатына, чүпрәк көпәченә, битләренә акшарлы су тамчылары чәчери. Баганаларына кушылып, үзе дә акрын-акрын гына агара бара ул. Кем дә булса “кара эш” дип әйтеп карасын моны! Дөньяны агарту бу, бик беләсегез килсә!

Гыйльметдин шулайрак уйлый, уйлаган саен батырая, башына яңадан-яңа матур фикерләр килә. Һәм мичкәдәге, һәм бригадир кесәсендәге сыекчаларның кими баруын аркасы белән тоя ул. Сүзне дә ирексездән шул яккарак борып җибәрә:

— Эх, энекәш, менә бу тимер мичкәдә мөлдәрәмә тулы өчә бал булсын иде, ә?!

Бригадир егет дилбегәнә кага-кага елмая. Гыйльметдиннең дә битендәге барлык шадрасы, бөрчәк-бөрчәк ак таплары берьюлы елмая. Җир белән күкне тоташтырган телеграм баганалары исә ниндидер билгесез көйгә акрын гына гүли дә гүли. Байтак чакрым җир узылган ләбаса! Юлның теге башында — офыкның яшел арыш кыры белән тоташкан җирендә — акшарга буялган баганалар биешә...

Кичен капка төбөндә утырганда, күктә инде аксыл йолдызлар елтыраша иде. Әйтерсәң, Гыйльметдин пумаласындагы акшар тамчылары күк гөмбәзенең чәчрәгән дә мәңгелеккә өнә шулай ябышып калган.

...Махсус сорашып йөрмәсә дә, соңрак ишетеп белде Гыйльметдин: калхуз рәисе Байназаров бүген телсез кала язган ләбаса! Кала вәкиле бөтенләй икенче яктан — ызандаш “Ватан” калхузының бормалы-сырмалы юлларыннан кара “Волга”-да килеп чыккан. Килеп тә чыккан, күрешеп-исәнләшеп алганнан соң, туп-туры болынга — сугарулы көтүлекләр майданына юл тоткан. Байназаров тирләгән, каушаган, әйтер сүзләре тамагына килеп бөялгән. Кала вәкиленең кырыс күзләрен күргәч, хәтта авыл очындагы Зәкия карчык казанында өч тавык пешә калганын да әйтергә оныткан, имеш. Вәкил исә килгән юлыннан ашыгыч кына кире китеп тә барган. Әмма председателне кичке биштә уздырылачак район үзәгендәге утырышка чакырганнар менәтерә. Көн тәртибендә — сугарулы көтүлекләр мәсьәләсә икән...

Бу хәбәргә әллә ни исә китмәде Гыйльметдиннең. Аның үз уе уй иде. Ул, кичке караңгылык эчендә төсмерләнгән карт тупылга карый-карый, тәмәкесен берәз пыскытып утырды да, башы чатнавына түзәр хәле калмагач, кузгаласы итте.

— Туктале, — диде ул, тезенә учы белән шапылдатып, — барыйм әле бригадир тәреге! Булырга тиеш бит аның буятасы нәмәрсәләре! Карурманда яшәмибез — Казаннан вәкилләр килми тормас! Килсеннәр генә, дөньясын агартып куям мин аның!

Гыйльметдиннең соңгы сүзләре, тәмәке төтененә кушылып, аның үзе артыннан тыкрык караңгылыгына чумды.

Тел теһләүче еланнар

Һиндстанның наркологиядән дөвалау йортларында гаять үзенчәлекле ысул белән көефләнәргә яратучы пациентлар саны артканнан-арта бара. Боларның күбесе — җирле халык. Читтән килүчеләр дә бар. Ни кызганыч, һәммәсен дә өҗәл тырнагыннан коткарып кала алмыйлар. Эш шунда ки, Һиндстанның шактый өлкәләрендә наркотик сыйфатында... елан агуы кулланыла. “Көеф” 15-16 сәгать дөвам итә. Наркоманнар фикеренә күрә, елан агуы башка бер генә төрле наркотик белән дә чагыштырмалы түгел икән. Әмма аны куллануы да гаять үзенчәлекле һәм катлаулы гамәл. Иң әүвәл Кытайдан махсус китерелгән, озынлыгы 5 см дан да артмаган еланнарны кечкенә пыяла савытка салалар. Белгеч, җитез хәрәкәтләр ясап, еланның башын савыттан чыгара да, аны наркоманның теленә якын китерә. Гасабиланган елан исә агу бүлеп чыгара. Агу микъдары һәр еланда төрлечә була. Нәкъ менә шунысы куркыныч та инде. Агу күбрәк булган очракта, шундук теге дөньяга ычкынуың ихтимал.

Наркотик сыйфатында елан агуын кулланучылар саны Һинстанда хәзер миллионнан ашкан. Алар аеруча Бомбей каласында күп. Тел теһләгән бер еланның бәясә 7-15 доллар тора.

Галәмнән кунаклар килә

Африканың Уганда мәмлөкәтендә дөньякүләм мәгълүм Кэпстоун станциясә бар. Монда галәмне өйрәнү-күзөтү белән шөгыльләнәләр. Әлегә станциянең галимнәре күптән түгел генә түбәндәге нәтиҗәгә килгәннәр: безнең җир шарына чит планетадан галәм карабы якынлаша. Галәмдәге билгеле бер нур агышын күзөткән галимнәр, дүрт еллык тикшеренүләрдән соң, бу нурларның югары акыллы жан ияләре утырган карабан килүен ачыклаганнар. □легә караб безнең җир шарына моннан 170 ел элек якыная башлаган. Ул билгеле бер шартлы сигналлар биреп очса да, әлегә аларның мәгънәсә ачыкланмаган.

Бүгенгә көндә серле караб бездән 150 миллион яктылык елы ераклыгында. Ул үз-үзен даими рәвештә төзекләндереп, яңартып тора һәм ниндидер бер база белән гел элементә тотә икән. Вәләкин дүрт елдан бирле килүче сигналларның мәгънәсен-серен белү өчен бездәге технологиянең әлегә галәм карабы белән бер чамада булуы шарт. Җиргә якынлашучы бу караб турындагы өстәмә мәгълүматларны якындагы ун ел эчендә алырга мөмкин булыр, дип фаразлый галимнәр. Әлегә караб Кояш системасының чикләре артындагы бер галактикадан килә, дигән фикерләр дә бар.

Телдә түгел хикмәт, илдә?

Америкада нинди телдә сөйләшәләр? Әлегә мәмлөкәттә инглиз телен рәсмиләштерергә, юкмы дип бөхәс купмаган булса, бу сорауга әлләни игътибар итүче дә булмас иде.

АКШның 22 штатында гына инглиз теле рәсми тел санала. Әмма америкалыларның 40 миллионга якыны өендә инглизчә сөйләшми. Бу илдә 300 тел кулланышта йөри. Рәсмиләре дә шактый. Мәселән, Массачусетс штатында машина йөртү хокукы алу өчен 24 телдә имтихан тапшырырга ярый. Алар арасында фарсы һәм албан теле дә бар.

Кыскасы, Америкада телләренә ят итмиләр. Ә бездә — “халыклар төрмәсә” Русиядә ничек? Халык саны буенча Русиядә икенче урында торган татарлар хәтта бер-берсенә туган телдә хәбәр дә юллы алмыйлар.

Без Вагийз Васил улы Минһажевны Арча данын югары күтәргән гаярь житәкче буларак белә идек инде. Хәзер ул — "Татарстан сөте" холдинг компаниясе президенты — генераль директоры. Аңа тагын бер дәрәжә дә өстәргә мөмкин: сөт патшасы. Тик әлеге "патшалыкта" әкияттәге сыман үзеннән-үзе сөт елгалары акмый, күктән акча яумый, һәр сум, һәр тиен житәкчеләрнең дә, хезмәт коллективының да тырышлыгы нәтижәсендә табыла.

Теләгән табар,

— Вагийз Василевич, адам баласын язмыш кая гына ташламый. Кайчан гына әле Сөз Арча районы хакимият башлыгы идегез, ә бүген "Татарстан сөте" житәкчесе кәнафиендә утырасыз. Бу урын Сөзнең өчен ятмы, әллә биредә һәммәсе дә танышмы?

— Хакимият башлыгы булып эшләгәндә мин авыл хужалыгы районына житәкчелек иттем. Мәгълүм ки, анда игенчелектән мул уңыш үстерү, терлекчелектән күбрәк ит-сөт алу бурычын үтәдек. Инде яңа эшем дә шушы тармак белән тыгыз бәйләнгән. Һәрхәлдә, бу вазифама алдагы эшемнең дөвәми итеп карыйм. Аерма бары шунда гына: элек күбрәк ит-сөт алу өчен тырыштык, ә бүген мин житәкчелек иткән холдинг компаниясе кулланучыларга май һәм сөт ашамлыклары житештереп озата. Шуңа күрә, элеккечә турыдан-туры авыл хужалыгы мәсьәләләре белән шөгыльләнәргә туры килә. Чөнки терлекчелек продукциясе житәрлек булмаса, безнең эшләр дә көйле бара алмас иде. Кыскасы, яңа урында да мин хакимият башлыгы булып эшләгән чакта хәл итеп бетермәгән таныш проблемалар белән очраштым.

— Яңа житәкче эшкә килгәч, тармакны өйрәнә, житешсезлекләрен ачыклай, ниндидер үзгәрешләр кертәргә омтыла.

— Әлбәттә, сөтчелек тармагының үзенчәлекләре шактый. Шуңа да житәкче кешегә бу эшнең асылына төшенү, аның нечкәлекләрен белү бик мөһим. Ил икътисади кыенлыктар кичергән чакта иң төп бурычыбыз — тапшырылган сөт өчен халыкка, хужалыкларга вакытында акча биреп бару. Моның өчен иң беренче чиратта сөтне дөрес итеп эшкәртүне оештыру зарур. Аннары төрле ассортиментта халык теләп ала торган сыйфатлы ашамлыктар ясап чыгарырга, әлеге продукцияне сатып акча җыярга һәм аны тауар жи-

тештерүчеләргә кайтарып бирергә кирәк. Холдинг компаниясенең бурычы — шуларны көйләп, җайлап эшләтү. Элегрәк бу өлкәдә бик күп проблемалар бар иде. Бүгенге көндә аларның күпчелеген уңай хәл иттек. Мәсәлән, сөт комбинатларының хужалыкларга биресе дә, алардан аласы да бар. Әйтик, бүген хужалыктар сөт комбинатларына 54 млн сум бурычлы. Ул 1-2 ай элек 60 млн сумнан артык иде. Сөт комбинатларының исә хужалыкларга 40 млн сум бурычы бар иде. Хәзер бу сан 25 млн сумга кадәр кимеде. Кыскасы, бу өлкәдә тиз арада тәртип салырга тырышабыз. Безнең максат — киләчәктә тапшырылган сөт өчен бер атна дөвәминдә түләп баруга ирешү.

Сыйфатлы сөт сатып алуга да бик нык игътибар бирәбез. Хәзер хужалыктардагы сөт озату пунктларын кичекмәстән суыткычлар белән тәэмин итәргә кирәк. Бу катлаулы мәсьәләне дә үз өстебезгә алырга җыенабыз. Чөнки җәй көне суыткыч бозылса, сөтнең сыйфатына зыян киләчәк. Житештерелгән ашамлыкларны тауарга алмашуны бетерәбез. Барлык продукция акчага гына сатылачак. Әлеге чара шулай ук халык белән исәп-хисап ясарга ярдәм итәчәк.

— Республикабыз халкын сөт ашамлыклары белән тәэмин итүдә нинди кыенлыктар бар?

— Безнең алда иң беренче чиратта Татарстан халкын май, сөт продукциясе белән тәэмин итү бурычы тора. Без бу бурычны әйбәт кенә үтибез. Монда өзеклек булганы юк. Дөрес, бер ара май кибетләрдә күрәнмичә торды. Аның сәбәбе бер генә: киләчәк турында уйлап бетермәү. Җәйге чорда, сөт мул чакта, майны күбрәк ясарга һәм саклануга куярга кирәк. Алга таба без май кытлыгын кабатламаска тиеш.

— Яңа төр ашамлык әйберләре чыгару күздә тотылмыймы?

— Ассортиментны арттыру юнәле-

шендә гаять зур эш башкарабыз. Бүгенге көндә компания предприятиеләрендә 80 төрдән күбрәк продукция житештерелә. Һәм аларның саны һаман саен арта бара. Әйтик, "Детское" сөтен берничә ел житештерәбез инде. Халык аны бик яратып ала. Ул экологик яктан бик чиста булган сөттән ясала. Дөвәлау-профилактика максаты өчен "Бифидум" исемле оеган сөт һәм бифидобактерияләр белән баetylган "Бифидок" кефиры житештерә башладык. Аны да халык бик теләп сатып ала.

Конфетның 11 төрен, сырның 9 төрен житештерүне үзләштердек. Ә дүрт сөт комбинатында 15 төрле сыр ясала. Балтач, Кукмара һәм Саба сөт комбинатлары да техник үзгәртпә кору төмәмлангач сыр эшләп чыгара башлаячак. 6 предприятиедә коры сөт продуктлары эшләнә. Ә Бөгелмә, Әлмәт һәм Түбән Кама сөт комбинатларында тундырма житештерелә. 1997 елда алар сатуга бары тик 40 тонна тундырма чыгарганнар иде. 1998 елда аны житештерү 137,5 тоннага житте.

Әлбәттә, ассортиментны арттыру белән бергә, сатуга чыгарылган ашамлыкларга тауар йөзе биру турында да житди уйланабыз. Сыйфатны яхшырту буенча да эшлисе эшләребез күп. Чит илләрдән калышмас өчен заманча җиһазлар сатып алырга, аларда продукция эшләп чыгаруны үзләштерергә өйрәнергә кирәк. Сүз дә юк, болар зур чыгымнар сорый. Һәрхәлдә, алар үзләрен аклаячак.

— Авыл кешеләре һәрчак: "Бездән сөтне арзан бөягә алалар, зур бөягә саталар", — дип зарланалар. Шул хакта сезнең фикерегезне ишетәсез килә.

— Бүгенге көндә халыктан сөт сатып алу бөясе — 1 сум 45 тиен. Шуңа өстәп 50 тиен дотация бирелә. Димәк, 1 литр сөтне 1 сум 95 тиенгә сатып алабыз. Бу — Татарстан Республикасы Министрлар кабинеты карары нигезендә рас-

ланган бөяләр. Моның алдыннан бөтен исәп-хисаплар ясала. Сөт комбинатлары бөяне бик азга гына арттыра. Декабрь, гыйнвар айларында Казан һәм Чаллы сөт комбинатлары, гомумән, зыянга эшләде. 15 гыйнварда бөяләр артты. Ләкин башка төбәкләргә караганда бездә сөт шактый арзанга сатыла. Бөяләрне күтөрмичә дә булмый. Чөнки шөһәр болай да авыл исәбенә

мәсе дип йөртелә иде. Гомумән алганда, республикабызда сөт промышленности 1928 елда нигез салына. Безнең берләшмә исә 1961 елда төзелә.

Илдә барган үзгәрешләр, базар икътисадына күчү безнең тармакка да кагылды. Бүгенге көндә барлык сөт комбинатлары да акционерлык җәмгыятьләре итеп үзгәртелде. Ә без берләшмәдән холдинг компаниясе оеш-

рибә утраклашу дигән нәрсәләр дә бетте. Россиядә сыерларның баш саны нык кимеде. Сыерлар 60-70, ә кайбер очракларда 80 процентка кадәр кимегән төбәкләр күп. Шөкер, безнең җимерү юлыннан китмәскә акылыбыз җитте. Эшләребез көйлә бара. 1990 елда сөт җыеп алу, эшкәртү буенча Татарстан илдә 10 нчы урында булса, бүген 1нче урында. Елга 20-22 мең

Ташка кадак кагар

яши.

— *Россия авыл хужалыгында авыр хәл килеп туды. Хәзер бездән сөт сорап башка төбәкләрдән дә киләләр, дигән имеш-мимешләр йөри.*

— Үзбездән артып калмыйча беркайда да, бернәрсә дә сатылмаячак. Әйе, Россиядә терлекләрнең баш саны нык азайды. Анда сөт җитми. Шуңа сәбәплә аларда бөяләр дә күтәрелде. Безгә бу куркыныч янамый. Һәрхәлдә, халыкны тиешле күләмдә сөт белән тәмин итә алабыз. Шуңа күрә дә Татарстан президенты М.Шәймиев безнең алга халыкка акчаны вакытында түләп барырга дигән бурыч куйды. Хужалыкларда терлекләр саны гына кимемәсен. Халык сыер асрый икән, без сөткә беркайчан да мохтаҗлык кичермәячәкбез.

— *Өңгәмеңез өчен рәхмәт, Вагыйз Васильевич! "Татарстан сөте" белән барыбызга да горурланырга язсын!*

"Татарстан сөте" холдинг компаниясе генераль директорының коммерция буенча урынбасары Зәфәр Фирдүс улы Рәшидов:

— "Татарстан сөте" холдинг компаниясе 1994 елда оешты. Аңарчы ул Татарстан сөт промышленности берләш-

тырдык. Хәзер компания составына 38 акционерлык җәмгыять керә. Шуларның 35е — сөт комбинатлары. Моннан тыш махсус автобазабыз бар. Ул Казан сөт комбинатына сөт ташу белән шөгыльләнә. Ремонт эшләре, төрле җиһазлар ясау өчен ремонт-техника предприятиесе төзелгән. Проектлау-конструкторлык бюросы исә комбинатларга төзелеш өчен проектлар әзерли. Шушы 38 акционерлык җәмгыятендә 8 меңнән күбрәк кеше эшли. Иң зур акционерлык җәмгыятье — Казан сөт комбинаты. Анда 2 мең чамасы кеше. Чаллы, Түбән Кама, Бөгелмә сөт комбинатларында 400 әр кеше хезмәт итә. Авыл районнарындагы сөт комбинатларында 70 әр-100 әр кеше эшли.

Республиканың һәрбер районында диарлек сөт комбинаты бар. Бүгенге көндә дүрт район гына безнең составка керми. Алексеев, Спасс, Әлки районнары сөтне Алексеевскидагы сөт-консерв комбинатына тапшыралар. Әлегә комбинат элек-электән Мәскәүгә буйсына иде. Хәзер ул — унитар дәүләт предприятиесе. Соңгы вакытта милек белән идарә итү буенча дәүләт комитеты предприятиенә акционерлык җәмгыятенә әйләндереп, аның контроль пакетларын безгә биерү юнәлешендә эш алып бара. Югары Ослан районында исә сөт эшкәртү предприятие юк. Алар сөтләрен Киров районына һәм Залесный поселогына илтәп саталар.

Ни кызганыч, базар икътисадына күчү чорында Россиядә сөтчелек тармагы зур зыян күрдә. Элек РСФСРның ит-сөт промышленности министрлыгы бар иде. Һәр республика, өлкә-төбәкләрдә берләшмәләр эшләде. 1986 елда алар бетерелде. Хәер, агропромышленность комплексында үзгәрешләр башлангач, безнеке шикелле берләшмәләр Башкортстанда, Белгород өлкәсендә калган иде. Хәзергә вакытта алар да юк. Җыелышып сөйләшү, төж-

тонна май ясыйбыз. Шуның яртысынан артыгын читкә сатабыз. Гомумән, бездә 80 нән артык төрдә продукция җитештерелә. Һәм без ассортиментны тагын да арттыру юнәлешендә җитди эшлибез.

Сату бөяләре турында берничә сүз. Моңарчы һәр сөт комбинаты үзе җитештергән тауарны базар бөясе белән сатып җибәрә иде. Кризистан соң хәл үзгәрде. Хәзер бөтен сөт продукциясен үзәкләштерелгән, холдинг компаниясе билгеләгән бөяләр белән читкә сату отышлы. Чөнки һәр комбинатның да маркетинг хезмәтләре юк. Һәм алар базар бөяләрен беләп бетермәскә дә мөмкин.

Холдинг компаниясендә үз эшен яхшы белгән чын осталар эшли. Тәҗрибәле өлкәннәр янына белемле яшьләр килә. Югары белемле белгечләр ике институтта әзерләнә. Воронежда һәм Санкт-Петербуртта сөт промышленности институтлары бар. Хәзер Казан химия-технология университетында да аерым факультет ачылды. Анда азыктөлек белгечләре әзерлиләр. Сөтчелек буенча да төркем бар. Алар югары белемле белгечләр булчак. Урта белемле белгечләрне исә механика-технология техникумы әзерләп чыгара.

Шөкер, кибет киштәләре сөттән ясалган төрле ашамлыклардан сыгылып тора. Халык аларны яратып сатып ала. Тырыш хезмәтебезнең нәтиҗәләре шушы тармакка кагылышы булган һәр кешенең күңеленә куаныч һәм шатлык өсти.

Холдинг компаниясенә җитештерү базасы зур ассортиментта май, каты һәм йомшак сыр сата.

Безнең адрес:
Казан шөһәре
Лебедов урамы, 4 йорт
тел. 37-52-08

1968 елның сентябрь урталарында танк училищесы паркында япъ-яшъ хатын-кыз мәете табылды. Жинаятъ урынына ашыгыч рәвештә ике кешелек тикшерүчеләр төркеме – майор Тюфтин (башлык) белән прокуратураның өлкән тикшерүчесе Бочковский жибәрелде.

Ә. Шәфигуллин фоторәсем

Айдар СӘХИБЗАДИН Кайгыртучан бала

Мәет паркның аулак почмагында ята иде. Өстенә яфрак, чыбык-чабык ташланган. Күлмәге кайтарылган, эчке киёмнәре жыртылып беткән... Мәетнең күкрәгендә солдат каешы, ө янәшәсендә тимер торба кисәге ята...

Икенче көнне үк үтерелүченең шөхесе ачыкланды. Саранск университетының икенче курс студенты Роза Нугаева иде ул. Шул ук көнне аны танып-белү өчен ире килде. Бичараның карар җире калмаган: куырылып төшкән, кырынмаган, күз төбе шешенгән. Үзе көч-хәл белән генә сөйләшә...

Тикшерү төркеме эшне төп версиядән башлады. Роза Нугаеваны көчләгәннәр, аннары башына торба кисәге белән сугып үтергәннәр. Мәетнең күкрәгендә солдат каешы ята. Димәк, курсантлар эше булуы ихтимал. Төп версия өнә шуннан гыйбарәт иде.

Тикшерүчеләр танк училищесы курсантлары арасыннан жинаятъ кылучыны эзләргә керештеләр. Бигрәк тә жинаятъ эшләнгән чакта тулай торақта булмаган, увольнениегә чыккан курсантларны җентекләп тикшерделәр, сорау алдылар. Нәтижәдә, аеруча шик тудырган берничә курсантны сак астына куйдылар.

Ләкин, көтмәгәндә, тикшерү солдат каешына төртелеп калды. Өр-яңа каеш! Житмәсә, мәетнең күкрәгендә үк ята. Сәер, бик сәер хәл иде бу... Солдат каешын аны-моны аңына китермәгән беркатлы курсант кына калдыра ала. Яисә, киресенчә, тикшерүне ялган юлга кертәп жибәрү өчен дә эшләнгән булуы бар бу гәмәлнең.

Шик төшкән курсантлардан сорау ала тордылар. Әмма бәйләненеп китәрлек җитди сәбәп, җитди дәлил юк иде.

Казанның бу районында яшәүче элек хөкем ителгән кешеләрнең дә, башка шикле затларның да исемлеге, шөхесе тикшерелде. Апырагач, үлгән ханымның ирен дә тикшерделәр, сораштылар. Хәер, бу шулай эшләнергә тиеш тә иде. Тәртибе шундый. Ирнең исеме — Рәшит, фамилиясе Баргузин икән. Казан дәүләт медицина институтының өченче курсына укый. Роза белән өле ике ай элек кенә өйләнешкәннәр, өлегә аерым яшәп торганнар. Чөнки хатыны башка шөһәрдә укый. Икенче елга ул да Казан-

вакытында күрсөгез иде! Гөлчөк тө чөкөк, ул да — чөкөк! Бер-берсенә бик тө пар килгәннәр иде алар... Роза бик тәрбияле, итөгәтле кыз иде, — әни кешенең күзләреннән яшь бөр-текләре шытып чыкты. — Үз кызым күк иде ул миңа.

— Аңа кадәр Рәшитнең йөргән кызы да бар иде, — диде әти кеше, көрсенеп, — еш кына ул анда кунып та кала иде. Салмыш кайткан чаклары да булды...

— Бу хәлләргә без разый булып кала алмадык — каршы килдек, — дип өстәде Рәшитнең әнисе.

— Ул хатынның исеме ничек иде?

— Зөлфия. Зуля. Рәшиттән бер курс алдарак укый...

Шул ук көнне Зөлфияне тикшерүче Бочковский кабинетына чакыр-ттылар.

Шаһиттан сорау алу башлангач та телефон шылтырады. Баргузинның курсташы Шәрипова икән. Розаны үтергән көнне аның ирен Мөштәри урамындагы трамвай тукталышында күрдем, дип шаһитлык кылган кызый бүген үз сүзләреннән ваз кичеп телефоннан шылтырата. Менә сиңа вәйт! Кызык...

... — Ул көнне караңгы иде. Ялгыш күрүем дә ихтимал. Аннары, бик арыган да идем. — Телефонның аргы ягындагы тавыш җавап көтеп тынып калды. “Синең” ялгышканыңны” без күптәннән беләбез инде, сеңелем”, — дип әйтсә килсә дә, тикшерүче бер сүз дә дәшмәде — җавапсыз кала бирде. Бу үзенә күрә бер психологик алым иде: үзен гаепле хис иткән кеше җавап сүзе (бигрәк тө — телефоннан) ишетә алмагач, нишли? Әлбәттә инде, дулкынлана, гасабилана! Һәм, иң мөһиме, артыгын әйтеп ташлый!

Шәрипова белән дә шулай булды. — Бәлки ул күргән кешем Баргузин да булмагандыр әле... Алле? Сез ишетәсезме мине? Алле? Алле? Мин бит аңа ярдәм итәргә теләдем! Кайгылы чагы бит... Каян белим мин...

— ГИДУВ бинасы почмагында күрдем, дип әйтәргә Баргузин үзе куштымы сезгә? — Бочковский мәгъ-нәле генә Зөлфиягә карап куйды.

— Әйе. Ә миңа хәзер ни булып икән инде?

Тикшерүче янә дөшми торды. Шул рәвешле ялган шаһитлык кылучыны берәз җәзаларга тели иде бугай ул.

— Борчылмагыз, сезне җавапка

тартмаслар, — диде ул аннары. — Гәрчә ялган шаһитлыкта гаепләр өчен җитди нигез булса да...

Бу сүзләргә әйткәндә тикшерүче янә Зөлфиягә карап куйды. Ә тегесе исә шундук башын иде.

— Юк, юк! Бу телефоннан сөйләшә торган сүз түгел. Монда килгез дә һәммәсен дә җентекләп язып бирерсез.

Бочковский трубканы куйды.

Кабинет тынып калды. Ишек яңагына сөялгән Тюфтин нидер уйлана иде.

— Табиб һәм кеше үтерүче, — диде ул, ниһаять, һәр сүзенә басым ясарга тырышып. Бу сүзләр үзалдынагына әйтелгән кебек тоелса да, аларны ишәтергә тиешле кеше Зөлфия иде.

Шулай диде дә Тюфтин, төрәзә янына килеп, урамны күзәтә башлады. Бочковский исә Зөлфия алдына каләм, кәгазь һәм ялган шаһитлык кылган өчен җинаять җаваплылыгына тарту турында бәян ителгән документ куйды.

Кыскасы, Зөлфиягә һәммәсен дә төфсилләп, дәрәс итеп сөйләп бирүдән гайрә чара килмады. Әйе, Баргузин белән ул инде ике ел давамьнда якыннан таныш. Әйе, Баргузин аның өендә еш кунып кала иде. Әйе, Рәшит хатынын яратмый, яратмыйгына түгел — күрәлмей...

Янә телефон шылтырады.

— Тикшерүче сагыз кебек күпме сузарга була тагы?! Көчгез җитми! Булдыра алмыйсыз! Бу турыда тиешле урынга җиткерәчәкмен! Минем якын туганым хөкүмәт органында эшли!

Баргузин иде бу. Соңгы вакытта аны танып та булмый. Үзгәрде кеше. Берничә көндә. Сорау алуға ешрак чакыра башлагач, юылган чалбарын экспертизага алгач, үзгәрде дә куйды бу кеше. Тикшерүчеләргә менә шулай янап, гасабиланып шылтырата башлады.

— Сез миннән шикләнәсезме?! — Баргузин ярсыганнан-ярсый бара иде. — Соңыннан үкенергә туры килмәсен, карагыз аны!

— Тынычланыгыз. Без эшлибез, — дип җавап бирде аңа сабыргына Бочковский. — Чалбарыгыз белән күлмәгегез чит илгә җибәрелде. Ничекме? Гап-гади! Анда биология лабораториясе бик көчле, төгәл эшли. Хәтта дөньяда иң яхшысы! Гафу ите-

гез, без бар фаразларны да карап-эшкәртеп чыгарга тиешбез. Соң, үзгез дә шуны таләп итәсез ләбаса...

Юылган күлмәк белән чалбардагы калган кан тапларын безнең экспертиза тикшерә алмый иде. Югары сыйфатлы биология экспертизасын якын-тирәдә фекать Венгрия генә үткәрә ала икән. Моңың өчен исә әле башта кырыкмаса-кырык җирдән рөхсәт юлларга кирәк...

Әлбәттә, Бочковский да, Тюфтин да Баргузинның киemenдә кан табының йөздән бер өлеше генә булса да калуына нык инанганнар иде. Тимер торба кисәгә белән башка сук та, кан да чөчрәмәсен имеш!

Тикшерүчеләр уртакарарга килделәр: ниһаять, Баргузинны авыр җинаять кылуда гаепләп кулга алырга вакыт җитте!

Гәрчә киреләнергә үзенә күрә бер жирлек тө бар иде. Баргузин ялган-ламаган: аның дәрәстән дә югары даирәләрдә яклаучысы — якын туганы эшли икән.

Вәләкин тикшерүчеләр төвәккәлләргә булдылар. Иң мөһиме — үзәң башлап һөжүм итү! Ул чагында сиңа еллар буге тупланган һөнәри төҗрибәң дә, алдан сиземләвең дә ярдәмгә килчөк.

Баргузин да тимер түгел — бер бөгелер. Өстәвенә, затлы шөрабләр белгече ялагай һәм куркак та икән әле. Болары хакында тикшерүчеләргә кайбер студентлар җиткерде.

Ә шулай да, Баргузинны кичек-мәстән кулга алырга ике төп вакыйга сәбәп булды.

Башта Тюфтин янына Роза Ну-гаеваның бертуган абыйсы килеп керде. Баргузин аңа: “Тикшерүчеләргә артыгын ычкындырсаң, ни буласын үзәң беләсең”, — дип янаган икән. Аңлашыла.

Икенчедән, медик Слесарев белән Әнвәр Баргузин (Рәшитнең абыйсы) таныш паталогоанатом аша Розаның мәетен тикшерү нәтиҗәләре белән кызыксынганнар. Алай-болай үтерүченең эзе калмаганы, янәсе. Моңысы да аңлашыла!

Инде тавыш-гаугасызгына Рәшит Баргузинны кулга аласы калды. Әйе, бу бөндөнәң югары даирәдә — хөкүмәттә утыручы туганы бар. Димәк, тиз һәм сак эш итәргә кирәк!

Вакыйганы Баргузин үзе тизләтте: ул телефоннан Тюфтинга шылтыратты:

— Әй, майор, хезмәт хакын сезгә юкка гына түлиләр ахрысы, — диде ул, — минем газиз хатыным салкын кабердә ята, ә үтерүче тыныч кына ирәктә йөри бирә. Ниткән эш бу?! Жинаятьчене эзләп табу кулыгыздан килми икән, давайте, бу эшне башка кешегә тапшырыгыз!

“Кара син аны, күпне тели бу!” — дип уйлады Тюфтин һәм үзенең телгә кәргән атаклы тыныч һәм мөһрүр та- вышы белән трубкага эндәште:

— Без үтерүчене таптык инде.

— Чынмы? Кем ул?

— Килегез — күрерсез. Ул минем кабинетта булачак.

Күзгә-күз очрашу оештырырбыз.

Баргузин кичекмәстән килеп житәчәген әйтте.

Ярты сәгатьтә түтмәдә, ул инде Тюфтин кабинетында иде. Үзе гаять дулкынлана, гасабила, әледән-әле гал- стугын төзәткәләп куя, кульяулыгы белән маңгаена шыт- кан тир тамчыларын сөртә...

Тюфтин ашыкмады. Ул, гомумән, ашыга торган кеше түгел. Башта өстәлдә яткан кәгазьләрен тәртипкә салды. Аннары...

— Иптәш майор, сез бит...

Тюфтинның керфеге дә селкенмәде.

— Иптәш майор, сез бит үтерүчене күрсәтергә вәгъдә иттегез!

Тюфтин өкрән генә аның ягына башын борды. Алар тар гына кабинетта бер-берсенә кул сузымы кадрле арада утыралар иде. Әмма бу ара да Баргузинның өнен алды. Башта аның йөзә агарынды, ярым елмаюлы чырае тораташтай катып калды...

— Үтерүче — сез, Баргузин!

Тюфтин бу сүзләрен тыныч кына, инде әллә кайчан билгеле булган бер факт кебек итеп әйтте.

— Сез нәрсә? Сез... Сез... — дип сүзен башлаган Баргузин кинәт кенә ишеккә карап куйды, әмма үз-үзен шундук кулга алды. — Хатынымны үтерүләре генә жит- мөгән, инде сез дә мине кимсетәсез, рәнжетәсез...

Тюфтин кинәт кенә аның сүзен бұлдерде:

— Сезнең өс киёмәндә кан таплары табылды. Гәрчә бик тырышып юган булсагыз да! Тиздән кан төркемән ачыклаган экспертиза нәтижәләре кайтып житәчәк. Алар бу өстәлдә ятканчы һәммәсен дә танысагыз, үзегезгә яхшы булачак!

* * *

Баргузинны камера “сындырды”. Нервылары түзмәгән “бичара”ның. Өченче көн дигәндә, елый-елый, һәммәсен дә танган, “кичерә күрегез” дип ялварган...

— Хатыныгыз белән булган каршылыкны башкача да — кешеләрчә дә хәл итү юллары бар иде ләбаса — хәтта дистәләгән юл! Нигә дип әле ерткычлар өмәлен сай- ладыгыз? — дип сораганнар аннан хөкем залында.

— Мин аңа әти-әни гозере белән өйләнергә мәжбүр булдым, — дип җавап биргән Баргузин. — Әгәр дә суд белән аерылышсак, әнигә бер-бер хәл булыр дип ку- рыктым. Аның бит йөрөгә сау түгел...

М.ДУСАЙ тәржемәсе

Үги әтине яратам

Әтием мин өч яшьтә үк үлөп киткән. Бер ел үткәч, әни яңадан кияүгә чыкты. Балачакта үги әти миңа юньләп игътибар да итми, гүя мине күрми дә иде. Аның тарафыннан мин бер жылылык та тоймадым. Дәрәс, ул мине какмады, сукмады. Әмма дөнъяда мин аның өчен бөтенләй юк идем шикелле. Мәңә мин үсеп балигъ булдым. Унбиш яшьләремдә кинәт кенә үги әтинең миңа мөнәсәбәте үзгәрде. Ул игътибарлы, мөлаем була башлады. Үзем дә сизмәстән аның ниндидер сәер карашын тоя идем. Бу караш мине ничектер дулкынландыра, кау- шата иде. Мәңә беркөнне... Бу хәлне сөйләргә дә кыен инде. Үги әти ул көнне тамагы шешеп өйдә калды. Әни эшкә чыгып китте. Безнең мәктәптә каникул вакыты. Мәңә мин диванда яткан үги әтигә чәй китерәм. Чәйне диван янындагы урындыкка куюга, әти кулын биләмә салып: “Үсеп тә жит- кәнсең, кызым”, — диде. Мин, башым әйләнеп, аңа авыштым. Аннары мин ни булганын хәтерләп тә бетермим.

Шуннан соң без “очраклы” гына аның белән ялгыз кала башладык. Инде өч ел вакыт үттә. Мин бу турыда беркемгә дә сөйләгәнәм юк иде. Әни берни дә белми, ләкин соңгы вакытта сизенә булса кирәк, миңа гел бәй- ләнә башлады. Авыр сүзләр әйтә.

Аңардан да бик оят. Үги әти дә җөл. Мин аны яратам ахрысы. Миңа нишләргә? Зинһар, бер-бер киңәш бирегез.

Лилия,
Казан

Кичер, кичерә алсан...

(Баян)

(Ахыры. Башы 2 нче биттә)

бит, — дип өзгеләнә әни.

— Юк, юк, өченче сыныкны ашамыйм, — ди ул, — балаларыңа ашат, икәү бит алар синең. Миңа күп була. Ә дучмагың уңган, булдырасың ичмасам. Менә Горький шәһәрәндә пулеметчылыкка укыганда, бер үзбәк бар иде, тач шушы Фазлый абый инде, менә ул күзикмәкне тәмле итеп пешерә иде, ләкин синнән шәп түгел. Хөснурый, бик рәхмәт, зыян китердем инде, — дип ишеккә таба чигенә ул.

— Нишләп юкны сөйлесең?! Булмаганны! — ди әни. — Нинди генә рәхмәтләр әйтсәм дә аз инде сиңа, Барый.

Барый абый эш коралларын жыйнап кайтып китә. Жан көеге булып урын алып яткан тумраннар вакланып ике ердәнәгә өелеп кала.

Бу изгелеккә әниң күзләре дымлана.

— Менә, ичмасам, кеше, үрнәк ал, улым.

Ә мин Барый абыйны белмимме соң инде, ул әле миңа әллә нәрсәләр өйрәтәр, әллә кайларга алып барыр, Алла боерса.

Еллар үтә. Кышкы озын кичләрдә безнең өйгә домино уйнарга жыелалар. Вәккәс абый белән Сөнгатулла абый килә, әниң ахирәте Разия апа төшә, күршәдән Вәгийзә апа керә һәм, билгеле инде, Барый абый керә, авылның иң зәһәр доминочысы.

Кыза уен, сибелә мезәк, өй гөр килеп тора, ө безгә күңелле. Мин көндездән үк дәрәсләремне әзерләп куям, энем Илсур да шулай итә. Без инде уфалла тартмаслык малайлар түгел, тормыш безне чыныктырды. Барый абый да, әни дә тормыш итәргә өйрәтеләр. Жилкәләр өкрәләр киңәя, мускуллар ныгый, башлар да кечерәерәк күренә, элекке кебек кабак баш түгел. Гәжит-журнал укыйбыз, менә хәзер дә кулларда китап.

Ә өстәлдә уен кыза. Барый абый Вәгийзә апага домино алдыра.

— Үләм! — ди, Вәгийзә апаның кулына алган доминосы сыймаганны күрәп, сыгыла-бөгелә көлә, сәбыйларча сөенә.

Чүпли доминоны Вәгийзә апа, алган саен әле алты да алты, әле биш тө биш. Үзе: “Матурлары керә, матурлары”, — дип такмаклай.

— Үләм! — ди Барый абый. — Миндә генә икән бит ул, берне куям да саныбыз.

Вәгийзә апа көжә кала, аны көжә итеп өстәл астынан чыгаралар. “Ми-ки-ки-ки!” — дип кычкырталар.

Аннан парлап уйнарга керешәләр, монысы инде хәтер. Сөнгатулла абый белән Барый абый, Вәгийзә апа белән Вәккәс абый уйный. Әни белән Разия апа куян мамыгыннан шөл бәйлеләр. Сүзләре гел уен-көлкә тирәсендә.

— Менә, Барый жаным, — дип башлап китә Разия апа, — унбишенче шәлем, күргән шарикларыңны төгәртәп, күпме акча жыйганымны чутлап чыгар, син башлы бит, карт шайтан, кайчан аласың син мине? — Менә алдым, менә артым, — дип Барый абый яңында бөтерелә, өстәл тирәли, киём күрсәтүчеләр кебек, бер уйнаклап килә.

— Кит аннан, жүләр төре, — ди Барый абый, — кызың бар бит синең.

— Кияүгә бирәбез аны. Бүрек атсаң, егылмый инде ул хәзер. Бабай булып сыйланып кына йөрерсең, жаныкаем. Түрдә көзгә урынына гына утыртам да мин сине, күзгә карап кына торам. Соң, жаным, — дип Барый абыйга сырпалана Разия апа, — мин бит кызлардан да артык. Минә ярасаң, өч кыз чыга. Аннан, мине алсаң, түшәк-ястык та кирәк түгел. Мин түшәк тө, ястык та, юрган да...

Көлә башласа туктый алмый торган Вәккәс абый шаркылдый:

— Акча чыгымы да булмый икән, ал, Барый абый, ал, — ди ул.

— Урманда локомотивта эшләвемне дә ташлыйм, гел сине тәрбияләп кенә яшим. Саргайтма, ябыгып бетәм бит инде, — дип тезә Разия апа.

— Үләм! — ди Барый абый. — Хөснурыйның ишегенә көчкә сыясың бит, чак чуртан.

Уен дәвам итә. Берзаман Барый абый:

— Встать! — дип кычкырып, буш та буш белән көжә калдыра.

Әни чәй китерә. Барый абый:

— Тукта, Хөснурый, суынсын әле, — дип чәен кырыйга алып куя.

Вәккәс абый, Барый абый күрмәгәндә, ул чәйне алып эчә. Бераз торгач, Барый абый чәйгә үрелә:

— Суытканнар, — дип шаркылдый Вәккәс абый.

— Менә кичә Мамадыштан концерт килде бит әле, бер кыз җырлады, фамилиясе Конюхова, әтисе конюх микәнни аның? — дип көлә Барый абый. — Билләһи, әйт әле, Хөснурый?

— Шулайдыр, Барый, — дип елмая әни.

Барый абый доминоны чын йөрәктән уйный, жиңелгән көннәрдә аптырап, борчылып кайтып китә. Көннәрдән бер көнне мин аның:

— Разия сөйләшә дә ул, ошамый ул миңа. Алсам, сине алып идем әле, Хөснурый, син чиста да, уңган да, ләкин синең дә ике малаң бар шул, — дип авыр көрсенеп чыгып киткәнән ишеттем.

* * *

Барый абый әнисе белән генә яшәде. Камәрти урын өстенә менгәч тө, кайбер кеше кызларыннан да күрмәгән кадер-хөрмәт күрсәтте. Чисталык, пөхтәлек

саклады. Жаны телөгөн ризыкны пешереп ашатты, минерен юды. Беркайчан да без аңардан зарлану ишетмедек. Телендө гел әнисе булды. Ул каты авыр-ган кенәрдә көлмөде, безгә дә килмөде. Кара коелып йерде. Камөртине саклады. Күтөрөп мунчага алып барды, сеңелесе Гандәлиф юындыргач, күтөрөп алып чыгып мамык түшөгөнә салды.

— Улым, мин сиңа мәңге риза-бәхил. Мине килен чыерсытыр дип өйләнмәдең, үз бөхетеңне кыйдың. Инде хәзер мин китәм, үзең генә каласың. Бала сикер-тер чагың узып бара, нигезне жылгә калдырмыйк. Билән, улым, Алла хақы өчен өйлән — васыятем шул сиңа.

Бер сүз дә дөшмәгән Барый абый, аның күзеннән бер тамчы яшь тамуга, әнисенәң иңбашын тотып торучы сеңлесе кулын, ток суккан шикелле, тартып алган. Шулай кайнар булды микәнни соң абыйсының бер тамчы күз яше?

Барый абый озак еллар буена тимерчелектә эшләде. Колхоз эшенә дә житеште. Аннан кешеләр ат дагалатырга, арба күчөрән ялгатырга килә. Нечкә эшләр, ул гына эшли ала торган эшләр — барысын да булдырды. Тимернең жанын тойды ахыры.

— Тимер дә бит тыштан гына каты, өз генә жылы кул, жылы караш булса, учак дөрлөсә, эри дә ага, аннан син аны камыр итеп из һәм әвәлә, тура, бөклә, суз, челтәрләр үр, — ди иде.

Авыррак еллар иде шул. Комганның, кәчтерүлнең, чүмечнең бик кадерле чаклары. Алып килә самавырын Миңлебай карчыгы — тузган, тишелгән, чыгарып атса да ярар иде дә, яңасын табып булмый, тапсаң, алып булмый дигәндәй. Аннан, гомер буге чәй эчәргән сама-выр бит, картының һәр сүзен хәтерли булса кирәк, куеп кына жиберәсең — сөйли дә бирә.

Менә шуңа төзәтә Барый абый ул самавырны, чүмеч-ләрне, комганнарны. Кадагын да үзе ясый — әле тимер-чыбыктан, әле сәнәк тешеннән. Ул ясаган тотка, күгән, келә, кадак суыргыч һәм чүкечләрнең һәрберсендә оста-ның үз тамгасы бар: “Г.Барый” — Габдрахманов Барый. Ул әйберләрне булсынга, гомерлеккә дип ясый иде.

Кайсы гына капкага килмә, аның кайнар учагы жылыткан тоткалар сиңең йөрәкне дә жылыта.

— Ярыйдыр бит, апа? — дип сорый ул, әйберне эшләп бетергәч, хуплау ишетсә, сабий бала кебек кычырып көлә.

Барый абый кабак үстерде. Кабагы һәр елны уңар иде. Көзен кабакларны куярга урын тапмый аптырый. Күршеләргә бирә, туганнарына өләшә. Безгә дә атна саен бер кабак күтөрөп килә. Әйткән сүзе бертөр-ләрәк булып иде:

— Балаларыңа ашат, Хөснурый, балаларыңа.

Аның ишегалдында, бакчасында алма кызара, кар-лыган карала; чия пешә. Тавык асрый, ләкин ишегал-дына чыгармый. Сукмаклар себерелгән, баскыч бас-малары, өйалды һәм өй идәннәре сап-сары итеп юыл-ган. Өйдә булган чүпрәк-чапрак чеп-чиста. Хатын-кыз яшәми бу өйдә, дип беркем әйтерлек түгел.

Хужалыгын да үзе ныгытты Барый абый. Уфалла арбасына салып урманнан капка баганалары алып төште, юнды. Иске капканы да, бүтәннәр кебек, сүтеп,

таратып атмады. Баганаларны берәм-берәм генә алыш-ты, ә түбәсе шул килеш калды. Күршеләр, акча кызгана, дип сөйләшсә дә, исе китмәде, чөнки юкка-тирескә кеше борчы торган гадәтә юк иде.

Өй түбәсен, лапас-мунча түбәсен калай белән яп-ты. Үзе: “Беркемдә дә юк бит әле мондый хәл”, — дип горуurlана иде.

Калай түбәләргә кинәнде авыл. Барый абыйдан башта белешерләр иде. Мамадыш түбәләре аша да, яралы аягын өстерөп, шуышып үтте фронтовик. Бары-сы да аның эшен ошаталар.

Мин моны үзәбезнең өй түбәсен япканда гына аңладым.

Ул берүзе эшли, ярдәмче-мазары юк. Башта калай эшкәртәргә урын ясадык, аннан мин калай ташыйм, ул бөгөп тора, ялгый, өзлексез уен-көлкә сөйләшә.

— Менә тешенә генә бирәбез дә тыңлый башлый ул мине, — ди калайны агач тукмак белән кыйнаганда.

Тәмәкә тартмый, ял итми, көне-төне эшли. Көндезен өенә кайтып, мәчесен, тавыкларын ашатып килә.

Калай ясалып бетте. Барый абый, маймыл булам, дип түбәгә үрмәли, ә мин теркөлгән калай тасмаларын бирәм. Ул калай бөпкәләр белән калайларны бер-берсенә беркетә һәм түбәгә кадаклай. Түбә ябылып бетә. Өй кыегындагы калайлар матурлап челтәрлөнгән. Затлы түбәгә тиенгән өй балкып китә.

Эшне бетергәнгә сөенеп шау-гөр киләбез, Барый абый аш-суны мактап бетерә алмый.

Әни рәхмәтләр укый, түләү турында сүз кузгата. Барый абый миннән көгазь белән карандаш сорап ала, исәпли:

— Менә шуның кадәр эш эшләдек. Моңысы — малаеңа, миңа булышкан өчен, моңысы — үзеңә, син тәмле ашлар пешермәсәң, без эшли алмас идек. Мо-нысы — миңа. Ярый, рәхмәт, исән-сау яшәгез, — ди дә кайтып китә, һәр өйдә шул хәл кабатлана.

Безнең авылда калай түбә ябучылар бөяне дистә еллар дәвамында арттыра алмадылар — бу Барый абыйның авылдашларына эшләгән чираттагы изгелеге иде.

Еллар үтә, ул япкан түбәләр һаман да яңгыр үткәр-ми, кар кертми. Мөңгелек итеп эшләгән капка тотка-лары кебек аны хәтерләтәләр.

“Менә Барый түбәне япкан елда, — дип сүз башлый берәрсе, — йә аннан берәр ел бу якка таба микән?”

Барый тырма ясап биргән, Барый сука төрәнән көйлөгән елларда...

* * *

Көтү куып кереп, чәй эчеп утырганда, Барый абый ниндидер жыр көйләп безнең рәшәткә турынан узар иде. Үткән сиздерү өчен микән, жыры безнең өй турында көчәя. Аягын да ныграк басар, кайчагында өтергә йә чүкеч сабы белән рәшәткәгә сызып барыр.

Энем белән ачылмалы төрәзәгә ташланабыз, аны сәламлибез. Ә ул, белеп торсыннар дигән кебек:

— Менә Диләфруз апага менеп төшәм әле, жәфа төрәгә, — дип көлә.

Сөйләшүендә бер дә жәфаланып менү сизелми. “Сүз жилеме өчен генә әйтә ул аны”, — ди иде әни.

Әйе, авыл зур, карчык-корчык күп. Барый абыйны чират торып көтеп алалар. Ә ул хәзер карчыкларга, авыру апаларга, тормыш баскан, жиргә чүктергән картларга кырт кисеп, юк, дип әйтә алмый. Аларның түләргә акчалары каты-коты икәнән дә белә. Әле бер-көнне генә сөйләшәп утырды:

— Әйдә үз эшем дә житәрлек, әле лапас баганаларын алыштырасы бар. Бакырчы чиймәсенә суга төшә торган чатта киртәнең ике баганасы черегән, ир кешеле хужалыкка килешми бит ул, кәкә.

Аларның ирләре, малайлары белән сугышка киттем. Ә сугышка кадәр ничә еллар тату-дус яшәдек. һәрберсе исән килеш күз алдында тора. Исән булсалар, мин төзәтеп йөрер идеммени аларның жиимерек каралты-курасын? Таза, матур ирләр. Менә Рахимулланы гына ал син. Сугыш вакытында фронттан Казанга татарча көрәшкә кайтардылар бит. Шунда батыр калган. Күп тә үтмәде, публиге килде. Тоткан жирдән өзә торган егет иде. — Барый абый кулларын йомарлый. — Их! — дип утыргычка сугып куя. — Ә шулай да әшәке кешегә бармыйм. Әшәке кеше белән әйбәт кешенәң аермасы саклансын. Әнә Гайшә апа бар, кеше әләкли, кайсы гайбәт сатып йөри. Бүген рәхәтләнәп ял итәм әле, — ди Барый абый.

Мин, шуннан файдаланып, күптән уйлап йөргән сорауны бирәм, чөнки фронтовик бүген бәйрәмчә кийгән — яңа солдат чалбары, яңа гимнастерка, күкрәк тулы медаль, башта яңа фуражка.

Ул миңа очкынлы күзләре белән башын кыеклап карап тора да:

— Ярар инде алайса, күптән сөйләгән юк, гаепләмә тегеләй-болай чыкса. Ау мылтыгыннан башка корал күргән егет түгел идем. Ә, әйе, мин сугышка кадәр Камал картта молотобоец булып эшләдем. Ай усал тимерче иде, ләкин гадел. Кайсы ягым белән ошаганмын, белмим, таза идем, чибәр идем. Беләкләр — менә, бар нәрсә дә үз урынында. Шунда наган күргәнем бар икән. Урман аша чыгасы, базарга барасы булса, үзе белән наганын алып иде. Әшкә оста иде, шул өйрәттә мине тимер серләренә, гомергә тамак туйдырырлык ризык бирде.

Сугыш башланды. Абый югалды. Әти китте, ул исән кайтты кайтуын, ләкин чирләп. Өч ел урын өстендә ятты да, күмдек.

Минем белән йөргән егетләр сугышка алындылар, күбесенәң белем дә юк. Ә мин жидене бетердем, ул чагында зур белем иде ул, кәкә. Сирәк кеше бетерде, менә синең атаң Түбән Ушмыда бетерде, ә миңа авылда бетерү бәхетә тәтеде, ул вакытта мәктәбебез жидееллыкка әйләнгән иде. Менә шушы сез укый торган Исмәгыйль бай йортында.

Минем яшь житми, алдалап та карадым. Иртә, ди, военком. Сугышның икенче елында унжиденче яшьтә комиссиягә чакырдылар. Киттек Норма Сәми белән.

Шыр юләр иде ул Норма Сәми яшь чагында. Хәзер дә шулай. Сәмине әйтәм, әле сугышка алмыйлар, дип курка, военврач янына буй үлчәтергә килгәч, аяк очына басып тора, күрдә дә көлдә тегесе: “Вольно, Шакуров!” — ди. Аннары Сәминәң үкчәсенә тимер линейка белән сукты.

Комиссиядән каралып кайтып киләбез. Шул Сәми Ташлы авылдан Краснайга баручы урысның, менә ул урыс тач Әгъзам абыйга охшаган иде, үзе озын, үзе жирән, — дип көлеп жибәрә Барый абый, — чыбыркысын тартты да алды. Без дә атта, урыс та атта, ләкин йөгә авыр тегенәң. Дилбегәнә хатынына бирде дә куып торып китте, менә житәм, менә житәм дип кенә йөгәрә. Ә Сәми, юләр төрә, чыбыркысы белән үртәп котыртып тора. Тотса, үтерә иде, әздән калды. Йодрык селкеп сүгендә дә кире борылды урыс.

Без сугышка киткәндә матур жәй көне иде, шул Сәми белән инде. Туганнар елашып калды. Әни берүзе Саурыш тавына кадәр озата барды. Шуңа күрә исән кайтканмындыр дип уйлыйм.

Мамадыштан Кукмарага, Кукмарадан Казанга китерделәр. Татвоенкомат ишегалдында безнең кебек яше тулар-тулмас малайлар кайнап тора.

Ике әзмәвердәй егет. Берсе — тач Хәбыйк Хөсәенә инде, буйга да, төскә дә; икенчесе — тач Чүлмәк Вәгийзе, суйган да каплаган.

Барый абый сөйләнгүдән туктап, теге урысларның аркылысын-буен үлчәгән кебек, хәрәкәтләр ясап ала, тач шул Чүлмәк Вәгийзе.

— Йөриләр, мин сиңа әйтим, биштәрләренә жиргә кактырып, үзләренә ошаган ризыкны жыеп. Мөселманнар: “Татарская морда!” дип кенә жибәрәләр. Сугыштан качып яткан нәрсәләремә, төрмәдән генә чыкканнармы, шуңа охшаган. Торабыз кот очып. Киләләр ишегалды буйлап ясак жыеп, үткән малайлар шапын-шапын гына кырыйга таялар.

Сәми кымшанмагач, мин дә китмәдем. Алдагы урыс килде дә Сәминәң фуражкасын басып киертте. Сәми фуражкасын болгап атты да, бирде теге урыска берне, теге таш койма янына барып төште. Аңы киттеме, үлдеме, әле нәрсә булганына төшенеп житә алмыймы, селкенми дә.

Чәчен чалгы пәке белән ялтыратып кырган Сәмигулла ырылдап жибәрде: куеныннан олы пычак чыгарып, икенче урысның ияк астына терәп куйды.

— Суям! — дип кычкырып жибәрде ул. — Кайсыгыз ясин укый беле?

Чырае көфенлек төсенә кәргән урыс, пычак төненә баткан саен чигенә барып, иптәше янына егылды.

Татвоенкомат ишегалдында үле тынлык урнашты.

Барып утырды Сәми иң биек жиргә, мине чакырып китерде. “Син грамотный, штаб булырсың”, — ди. Бармагы белән генә чакырып китерде сугып еккан урысны, биштәрләрен кактырды. Шактый талаганнар икән, нинди генә ризык юк. “Бар, үзләренекен алсыннар, кешенекен алсалар, суям! — диде. — Ә әйберләрен ишегалдына куй, танып алсыннар, түбәтәйләрен дә, кашык-кружжаларын да”.

Егетләр әйберләрен алып бетерделәр.

Шуннан соң Сәми бәдрәфкә дә жәяү йөрми, урыслар аны күтөрәп алып баралар. Икебезнең биштәрләрен дә алар саклай, алар күтөрәп йөри. Китте безне сыйларга маташу. Поездда барганда да шул ук хәл. Сәми белән безгә итне, сохарины, чәйне ташыйлар гына.

Горький шәһәрәндә пулеметчылыкка укый башлагач,

...стар белән танышып киттек. Сабан туге ясау истә калган.

Карагандә ике урыс барыбызны да жиңә, шуннан кайдага Сәмигулла чыга. Буге Петрның иңбашына да килдик, ә Петрны күтәрәп ала да, жиргә бәрә. Тирә-яңаңдар селкенә. Иван керә, аңа да шул ук хәл.

— Не может быть? — ди Петр тагын керә. Тагын килә. Иван керә — безнең көлдөн Горький шәһәренең барлык чыпчыклары пырылдап очып китә.

Командирлыкка да укырга кыстаганнар иде, бар-мәдәм, миңа тимер якынак булды. Өйрәндем пулеметны. Өйбәт, ышанычлы машина. Гәүдәне дер-дер катыратып атасың, ерактан ала...

Барый абый бер тын сөйләми тора, аннары тагын башлый:

— Немец бик көчле сугышты, — ди ул, — киноларда дәрес күрсәтмиләр. Мин аны үз күзем белән күрмәсәм, әйтмәс идем. Мәскәүгә, Сталинградка килеп жит тә син. Иң хәерче немец солдатты велосипедта йөри. Аларның туп тарта торган атларының тоягы да чиләк авызы кадәр. Белеп сугышты немец, безнекеләрне кырдыгына. Миналары бик куркыныч иде. Сала башлый квадратлап — чамалап пулеметның тиз генә күчermәсән, тора-бара, беренче аткан жиреңә сала. Ә урынны үзгәрткән чакта, осколкы тиеп, йә яраланасың, йә үләсең.

Иптәшем бар иде — Горбатько, мине тылга лентага жибереп, пулемет янында калды. Килүемә пулеметның бер төгәрмәче генә калган, чәчеп аткан. Сүтеп ике кеше күтәрәп йөри идек, икебезгә алтмыш дүрт килограмм, мине уйлап кара син. Горбатько өчен шактый немецны кырдым.

Бигрәк тә Шәрифҗан абыйның үлеме кызганыч булды. Минем хәлне белеп, сугыш кадәр сугышта авылдашын очратуга сөенеп китте генә, үзәлектә снаряд икегә аерган да ташлаган. Сугыш менә шундый нәрсә ул, көкә. Кино белән китаптагыча түгел...

Шулай итеп, Константин Симоновның солдат мемуарларын укыганчы, сугыш дәрәсләген мин Барый абыйдан ишеттем.

— Әгәр дә безнең халык тормыш авырлыгын күп татымаган булса, халык саны күп булмаса, жиңмәс идек, аннан солдатлар бик каты эшләде.

Латыш жирендә сугышканда сазлыкка туры килдек. Начар, юештә ятасың, туңдыра. Каты жирдә ятсак, күптән үлгән булыр идек. Мина чыелдап килә дә, бултыйк сазга — шартламый, ә туры элөгү сирәк була, урынны гел алыштырып торабыз. Немец снайперы ияләште бит. Минометлар аткан чакта щитка ике-өч пуля тиде. Сулы чокырга чумыйк, дим Алексейга. Ул минем икенче номерым. Өлгерә алмадык. Алексейны үтерде, мине яралады. Мин госпитальгә элөктем. Хирург хатын: “Аягыгызны кисәбез”, — ди. Мин әйтәм: “Не дам, лучше умру!” — дим.

Өнә укытучы Мөнип абыйны беләсең бит, бер аягы бот төбеннән юк. Яшәүмени инде ул, көкә?

“Ладно, сынок”, — диде карт врач, алып калды аякны. Тик менә, — дип, Барый абый туктап калды, моңсуланды, уйга чумды... — Менә шуңа иртә агара бу чөч, безнең нәселдә чөч агару юк бит ул, көкә.

Сәми дә исән кайтты, ярасы ябылмый, беренче

группа инвалид, үзе псих. Җен сәләмәтлегә биргәндер Ходай: урман кисә, юләр тәрә. Өйбәт кенә, үз кадерен белеп кенә торса, мең ел яшисе кеше бит. Менә мин унтугыз яшемдә инвалид булдым, сугыш шундый нәрсә ул, — дип сүзен бетерә ветеран.

Мин, шушы вакыйгаларны белгән хәлдә, медальләр тагып чыккан Барый абыйдан көлгән кешеләрне яратмый идем. Өле хезмәт армиясендә йөргәнә, тылда шофер булып хезмәт иткәнә, аш пешереп ятканы көлгән була. Ә Барый абый унҗидә яшендә үлем арасында йөргән, яраланган, яшьлеген калдырган.

* * *

Барый абый безгә кәргәндә бик борчылган иде.

— Сүз тыңлап колхозга тырма ремонтларга тотынган идем, материал бетте. Биби карчыкның комганын ямап ята идем, партоешма Бөкер килеп керде, салмыш. Комганны алып атып, Биби апаны рәнҗетте. Ә Биби апаның ире дә, бердәнбер малае да сугышта югалганын белми, хайван. Чүкәч белән башына бирим мөллә, дигән идем дә, ярар, тирес белән тирес булганчы, дип калдырдым. Ләкин, Хөснурый, белеп тор, кабат колхоз эшенә чыкмыйм. Пенсиям житкән, кешене эткә санылар, ничекләр эшлисең.

Шуннан соң колхоз рәисе Сафин да, авыл советы рәисе Вәлишин дә чакырып карадылар. Районнан милиция машинасы китереп, унбиш тәүлеккә утыртабыз, дип алып та киттеләр. Утыртмадылар ветеранны, тынычлыкта калдырдылар. Ә алачык чын хужасын югалтты.

Ирләр кич утырырга Өхмәт өенә жыелганда, Барый абый алачыгын сагынып сөйләр иде:

— Алачыкта эшләми башлаганга күп еллар үтсә дә, төкергән чакта һаман карасы килә, — дип ычкындырды.

Моңы тыңлап торган Фазлыяхмәт абый:

— Шулай, Барый, шулай, — диде. — Менә минем дә тракторны ташлаганга җиде ел, бер көнне кикергән идем, егерме икеле ачык килде дә чыкты.

— Үлөм, булмас, беттем-беттем! — ди Барый абый, — дәрәс түгелдер, ялганлысыңдыр.

— Эшләмичә булмый, Барый көкә, — ди Фазлыяхмәт абый, — менә без кем өендә утырабыз? Өхмәт абый өендә. Кулак дип авылдан сөрелгән игенче өендә. Синең атаң да әздән генә эләкмәде ул исемлеккә. Чөнки бик тырыш кеше, хужалыгы нык иде. Галәветдинов Кәрам абый колхоз умарталыгына эшкә куйдырып алып калды, аның абыйсы колхоз рәисе.

— Менә Өхмәт абый, йөзләп йортны көл иткән янгыннан соң, су буенда кирпеч суга башлады. Ат белән дә таптатты, үзе дә, балалары да таптады. Ике ел рәттән кирпеч суктылар. Ай-яй тырыш кеше иде. Чәчү чорында чабатасын салып йокламый да. Чабатасыннан уңым үсеп чыга икән. Иртә белән басуга киткәнән ишетеп кеше иярмәсен өчен, атның тоягына чүпрәк бәйләгән. Элек без дә каты эшләдек, хәзер бит, — дип кул селки Фазлыяхмәт абый, — сөйләшергә булсын, ул чакта җиткәчгә бер каршы сүз әйтсәң, камчы белән ярды, бигрәк тә авыл советы рәисләре усал иде.

Өхмәт абыйлар кирпечне үзләре ташыдылар, үзләре салдылар. Кирмәндә беренче кирпеч өй калыкты.

Безгә кызык, эшлөгәннән карап торабыз. Балаларын кызгана идек, ай, авырға туры килде аларга.

Салып бетерделәр, түшәм-сайгак жәйделәр, туфракса салдылар. Өхмәт карт мулла чакыртып Корьән чыгарткан. Туган-тумачасын чакырып чөй эчерткән һәм шунда: “Бөтен авыл янганда да, чөй эчеп, түшәмгә төкереп ятарлык булды бу!” — дип ычкындырган, изгелеге булсын, димәгән.

Куанычын күрә алмады Өхмәт карт, раскулачивать иттеләр. Янәсе, кирпич өе бар. Ө бер кешене яллап эшләтмәде, үз балалары чирләшкәгә әйләнеп бетте. Тора Өхмәт абыйның истәлегә, — дип кызыл кирпич стенага сугып куя Фазлыяхмәт абый. Берәр дурагы жимермәсә, мәңгә торачак. Менә шулай, Барый көкә, безнең эшлөгәннәрнең игелеге булса иде.

Бүгөн Барый абый белән Фазлыяхмәт абый көне икән, Фазлыяхмәт абый туктауга, Барый абый элөп алды:

— Малай чакта Бурсык елгасына бара идем. Елгада үскән шомырларның очлары бер-берсенә тиеп, чатыр хасил итә. Һәм мин ямь-яшел бүлмә эченнән барам. Ул сандугачлар, ул карлыгачлар дигәндәй, өзәләр инде үзәкне. Елга тирән, шомландыра, мәңгә кояш төшми торган жирләр бар. Елганың ике ягында да урман. Тырысымны тотып, елга янындагы бер аланга килеп чыктым. Күз күрмәгән күбөлөкләр оча. Колак ишетмәгән кошлар сайрый. Ожмах инде менә! Жиләгә дә Тукай язганча: “Күз ачып йомганчы жыярсың бер чиләк...” Тырыс та тулды. Ипи белән жиләк ашагач, тамак та туйды, күз туймады. Һаман алан эченә керәм, килә бер шар төгәрәп, ак төс бар, карасы бар, тагын әллә ниндиләр. Еланнар??? Ничек тырысны ташламаганмындыр, хөтерләмим. Ары якка кадәр чаптым. Бу — аларның яратышкан чаклары булган икән.

— Булып, — диде Фазлыяхмәт абый. — Менә Күкәр Нигъмәтә өенә салып кайткан да, Аждаһа күрөп, аңын югалткан. Курыкканга куш күрөнә ул. Иртә белән бер күзен генә ачып караган икән, каршысында хатыны Сара басып тора ди.

— Менә ярату дигәннән әйтүем, — дип, Барый абыйга ялгап алып китә Фазлыяхмәт абый. — Тракторда эшләп йөргән чак, шушы Бүдәнә Салихы белән икәү, төнгә эшкә барырга чыксам, Хания апаңның көжәләре минем алмагачларны кимергән. Иң башта көжәләргә кыйнадым, аннан Ханиянең суганнарын йолкып урамга аттым. Ярсып кереп Хания апагызга элөктердем, малайларга да өлеш чыкты, әнигә дә үпкә сүзә ычкындырдым. Хатын елый, балалар елый, әни елый, мин елайм, һич аерылышып китеп булмый бит.

Ханиядән үчнә менә болай алдым. Уралга малайлар янына кунакка барабыз, чемодан тулы ит. Килеп төштек автобустан вокзалга.

— Тот, Хания гөлкәем, чемоданны, — дим.

Утырабыз поездда.

— Тот, Хания гөлкәем, чемоданны, — дим.

Алмагачлары шөп иде шул аның, яңардылар да. Шөрә көүсәләрен күрөп, үлдем дә киттем инде менә теге көнне.

Аннан, Барый көкә, болай булды әле. Минем күршәдә Тәхиятулла яши бит. Ул шайтан бик яшь, бик

тырыш. Мин йокыдан торганчы бер уфалла печән апкайта, мин тегеләй-болай килгәнче, икенчесен. Хания апаң күрә, колакка өрә. Шактый түздем. Эндәш-мим, чөнки Ханияне безелдәүдән тыеп була, Тәхиятулланы туктатып булмый. Сиңа да үпкә зур, Барыйжан, чөнки Тәхиятуллада син төзөтөп-көйлөп биргән уфалла, артык хутлы йөри.

Беркөнне чыктым Тәхиятулла каршына. Мәйтәм: “Энем, — дим, — син ни өчен печәнне безнең турыдан ташыйсың? — дим. — Менә сиңа кызыккан балтаң, түлкә өнә Мансурлар чатыннан йөр. Ягъни мәсәлән, Кантур тавыннан һәм дә Хания апаңа күрәнмә. Гомерең эт эчөгесә печәнә ташып үтсен!”

Шулай гына тынычландым. Менә сиңең ул яктан тыныч, көкә, өйлөнөргә жыенмыйсыңмы әле?

— Ул маймыллар белән азапланганчы, — ди Барый абый, — аяклы казалар.

— Әле Ишан Мөликәсә янына Арташка төшөп йөрисең дип ишеттем.

— Кит аннан, ул карт бит, — ди Барый абый.

— Ө, сиңа кызлар кирәк бит әле, онытып жибергәнмен. Картайгач та кызлар дип әйтәбез инде анысы, — дип елмая Фазлыяхмәт абый. — Картлыгы бар, шуны онытма, кем кулына каласың? Менә мине күмәргә балалар бар бит. Ө сине?

Фазлыяхмәт абый, торып, ишеккә юнәлә, бүтәннәр дә кузгала, кич утыру шуның белән төмам. Өйдә Барый абый белән икәү генә калабыз, ул Фазлыяхмәт абыйның сүзен хупламыйча озак утырды. Аннары, авыр гына көрсенеп, ишеккә таба юнәлә. Күзләрендәгә йолдызлар сүнгән...

* * *

Барый абый консервы ярата. Бәлки аш пешерергә иренәдер, әллә авылдашларга булышып йөрөп, вакыты да булмыйдыр. Ташыды гына кибеттән консервыны, җае чыккан саен мактый иде. Бу, бәлки, үзен ышандыру өчен кирәк булгандыр.

Барый абый соңгы елларда акча жыя башлады. “Картлык көнемә”, — ди иде.

Аның ул гадәтен Вәгийз абый гаепкә алды:

— Барый дурак ул, үзе үлө, акчасы этлөргә кала.

Ө Вәгийз абый акчасы булганда тар урамнарны киң итеп яшәп ала, өеннән дуслар өзәлми. Төрөздән жыр агыла:

Уфа юллары пыяла,

Таш булса, таймас иде.

Яна минем йөрәккәем,

Син булсаң, янмас иде.

Бу — Вәгийз абыйның яраткан жыры. Ул да булмый, түрдәгә төрөзә шалт итеп ике якка ачылып китә. Аннан Вәгийз абыйның башы атылып чыга:

— Нихәлләрдә, күршә? — ди ул, мине күрөп. — Кая барыш? Ө, будь здоров! Мин Гитлерның үкчәсенә буфер белән бәрдереп, Берлинга кергән чакта, — дип жиберә ул, — бу авылда Берлинга бер мин генә кергәнне беләсеңме син? Герман! Ну, ярар, счастливый путь! — дип, төрөзәне ничек шапылдатып ачкан булса, шулай шапылдатып яба.

Икенче кеше үтеп барганда тагын шул ук күрөнеш

кабатлана:

— Очастливый путь!

Безнең авылда Вәғыйз абыйның гына ике кушаматы бар. Берсе — Герман, чөнки бу — аның яраткан сүгенү иде. Икенчесе соңгы елларда гына тагылды. Анысы — Күкеле сәгать. Әйе шул. Нәкъ тәрәзәсе шалт итеп ачылып, аннан ялт итеп Вәғыйз абый башы атылып чыкканга авылдашлары таккан кушамат. Авыл тарихында булмаган байлык, бер кешегә ике кушамат.

Эчмәгән, сүгенмәгән Барый белән Вәғыйз гомер буга килде. Әмма үзе акча сорап керде. Барый абый безгә килгәч:

— Теге юләр тагын керде Хөснурый, шактый бирәчеге бар, тагын акча сорый, бирмәдем. Жанга тиде. Бирмәкче идем инде берәрне, тирес белән тирес булмыйм, дидем...

Үз гомерендә фашистан башка бер жанварны да рәнжәтмәгән Барый абый кешегә сугамы соң инде? Ышанмагыз, аның сөйләшүе генә шулай.

Ә Вәғыйз абыйга берәз кирәк иде. Барый абыйдан чыккач, әллә нәрсәләр кычкыра:

— Акча жәлләп, бер катасың әле син. Ул консерваны ашап, бер кадалмаса, бер кадалыр тамак төбеңә кылчык.

Барый абый бер стаканнан артык арагы эчмәде. Ә өендә һәрвакыт арагы тотар иде. Ул фронтовик дуслары Масупа Ибраһим, Сәмигулла абыйларны кунак итә. Төмләп гапләшеп утыралар, фронтта, яшь чакта булган хәлләрен иркәнләп сөйләшәләр. Сөйләшәләр дигәннән, Ибраһим абый беркемгә дә сөйләргә ирек бирми. Чөнки ул өендә үк әйбәт кенә чәметеп килә.

Нинди чөчәләк, холыксыз Сәмигулла абый да аның гадәтен белә, сүз әйтәм дип авызын ачмый, чөнки бу омтылыш мәңгә тормышка ашмаячак.

— Хәтерлисезме теге Хөснетдин бабайларның Бақырчы чишмәсе юлында күмер яндырганнарын? — дип сорый ул Барый абыйдан. Үзе дә сөйләшәргә ярата торган Барый абый авызын ачмакчы гына була, Ибраһим абый:

— Тукта, сүзеңне онытма, мин сөйләп бетергәч әйтерсең, — дип элеп алып китә. — Менә шул күмер базына ташыдым бит утыны. Ә кемнәр белән икән беләсезме?

Барый абый нидер әйтмәкче булып урынында кыбырсып куя, ләкин юкка гына, чөнки Ибраһим абый яңадан:

— Тукта, онытма сүзеңне, мин сөйләп бетергәч әйтерсең, — ди һәм ике-өч сәгать шулай иркәнләп сөйләшкәннән соң, капкадан чыгып барганда да, Ибраһим абыйның сүзе шул була: “Тукта, сүзеңне онытма...”

— Уф! — дип куя капканы япкач Барый абый. — Бу Масупа шайтан бер сөйләшәргә ирек бирми, ә югысә әллә нәрсәләр искә төшкән иде...

Ул “нәрсәләрне” миңа сөйли, эчен бушата. Юкса, көне буга өйдә берүзе бит.

— Менә безнең Мөхлис Себердә жуликлар белән йөри бит, энәкәш. Инде хат та язып карадым, кайт исән чакта, дидем — тыңламый. Үз башына шаша бу, менә күрерсең. Туган бит, бармакның кайсысын тешләсәң дә, авырта.

Нургаян булдырды анысы, беренче класслы шофер, авылда андый шофер юк, почти механик бит инде ул, шулай бит, кәкә? Машинаны Гаяз абыйдан ким белми. Кичкене дә бетерде, институтка да барып керде, гаилә ишле бит, ташлап кайтты. Ярар, нәрсәгә инде ул шоферга институт, дигән була. Мин риза түгел, энәкәш, нәселдә югары белем алган беренче кеше буласы иде. Житмәсә, авыл хужалыгы институты. Авылда кем югары белемле? Берничә укытучы да теге парторг инде.

Ә безнең Нургаян акыллы бит ул, менә дигән инженер-механик чыгар иде, бәлки персидәтел да булыр иде. Акча бирәм дидем, тыңламады, дуңгыз малай. Әнә хәзер персидәтел белән сүзгә килгән дә, Смоленскига китәргә йөри. Таба алмыйлар Нургаян кебек шоферны. Кем халыкны туйдырыр? Ә бит энәкәшнәң гаиләсе ишле, анда күпме эшче үсәчәк иде. Сагынырлар әле, хөкүмәт дәрәс эшләми. Төпсез чуманга утырасылары алда әле. Нуржидәсе, их Нуржидәсе! — диде дә Барый абый кабат дөвам итмәде.

Искиткеч чибәр Нуржидә апа урыска кияүгә чыгып безнең районда яшәсә дә, абыйсы аны югалганга саный мәллә?

— Бәдәр апа балага батты. Мөгътәс җизни белән сигезне үстәрәп яталар, тормышлары авыр. Себергә ялланып китәргә җыеналар. Тагын китә колхоздан ун кеше.

Гәндәлифнәң дә рәтле тормышы булмады, шул бәндәгә чыкты да. Рәшәткәдән рәшәткәгә йөрдә, шунда башы да бетте. Малай белән кыз үстәрәп ята, мескен.

Мин булышкан булам да, балаларга ата кирәк. Күзгә мөлдәрәп карап торалар. Безнең якка тартканнар, каракайлар, чибәрләр. Бригада эшенә сәнәк күтәрәп йөрәп каенанасын, ике баласын, үзен туйдыру авыр шул Гәндәлифкә, — дип офтана Барый абый.

Көннәрдән бер көнне авылга Мөхлис абый кайтып керде, ике аяк та бот төбеннән киселгән. Бөтен авыл аны кызганып елады, белмиләр бит аның жуликлыкта йөргәннән. Туганары, яшәтәшләре өйдән-өйгә йөртеп кунак иттеләр. Аракыны сыер урынына эчте Мөхлис, сүгенде, төлиңкәләргә ватты, үзен тәрбияләп торучы абыйсына пычак чыгарды. Малай, кешеләктән чыгып, аяк салындырып утырган иде инде. Жәй буга абыйсын арагы таптырып җәфалаганнан соң, Мөхлис Себергә китеп барды. “Вагонга утыртканда күзеннән ике тамчы яшь тамды”, — дип сөйләде Барый абый.

Берничә айдан Мөхлис абыйның үле хәбәре килде.

— Их, Мөхлис энәм, — диде Барый абый, аның тавышында ачы хәсрәт, кара кайгы иде.

* * *

Барый абый кичке мәктәпкә укырга керде, шундый дәрт белән тотынды, калын дәфтәрләр алды, дәрәсләкләр җыйды. Барысын да безгә алып килеп күрсәтте. Әнинәң: “Шулай, шулай”, — дип торып теле арыды.

Ул зачетларда да “4”ле, “5”леләр ала. Безгә тулы бер дәрәсләкнең барышын сөйләп бирә. Тормыш төҗрибәсе булу аңа күп нәрсәгә җиңел аңларга ярдәм иткәндер.

— Теге яшелләр, — дип җибәрә ул яңарак сигезне бетергән яшьләр турында, — күзләрен төгәрәтеп уты-

ралар, ә мин моннан утыз ел элек жидене бетерсәм дә, хәтерлим. Укытучылар әйбәт укыткан булганнар, шуны аңлау өчен мин ахмакка утыз ел кирәк булды.

Әле болай укып барсам, институтына да керәм мин аның, Алла теләсә, шулай бит, Хөснурый, — дип көлеп куя. — Немец телен фронтта өйрәндем, чит телдән имтихан биргәндә, ышаныч бар. Өч ел үтә дә ките ул, шулай бит, Хөснурый?

Әниңең савыт-саба юган жирдән:

— Шулай, шулай, — дигән тавышы ишетелә.

Ул безнең өй китапханәсеннән китаплар ала башлады. Укый да эчтәлеген сөйли.

— Таһир белән Зөһрә, Йосыф белән Зөләйха алай ук булмаганнардыр ла инде ул! — дип гажәпләнү белдерә. Бигрәк тә кызлары бүтән кешегә кияүгә чыкканга үзенә кул салган егетләргә:

— Жүләр төре, кызлар беткәнмени ул? — дип куя.

Ә шулай да мәхәббәт турында сөйләшкәндә Барый абыйның эчендә олы бер лампочка кабына. Аның йөзләре аллана, күзләреннән очкыннар сибелә, колаклары ут яна, кул хәрәкәтләре ешая, матур итеп көлә, сөйләшүендә ягымлылык көчәя.

Аның күз карашлары әле беребезне, әле икенчебезне кочаклап ала, ахырдан үзе сөйләгәнгә каршы килеп:

— Дәрәс түгелдер лә ул, Хөснурый, ышанмыйм. Шулай бит? — ди.

Ә әниңең мәхәббәткә карашы бер төрле:

— Дәрәс, Барый, дәрәс.

Мондый җавапны ишеткән Барый абый моңсуланып кала һәм сүзне икенчегә бора.

Өч ел сизелми дә үттә. Барый абый, имтиханнарын “4”кә, “5”кә тапшырып, аттестат алды. Имтиханнарда нәрсәләр булганын сөйләп торгач, без дә имтихан тапшырдык, аттестат алдык.

Авыл советы секретаре булып эшләүче әни дә кичке мәктәпкә укырга керде, өч елдан урта белем турында таныклык алды. Ә илленең теге ягына чыккан Барый абый, өйне ялгыз ташлап китеп булмый, дип институтка имтихан тапшырырга бармады. Барган булса, керә иде.

Минем университетта гарәп теле өйрәнгәнәмне белеп, гарәпчә өйрәнә башлады. Кич белән килгәч, гарәпчә сүзләр өйтеп, аларның бүгенге телебездә шулай күп булуына шакката иде.

— Барый абый, укыган булсаң, синнән менә дигән илчә, тәржемәчә чыккан булыр иде, — дип үсәндереп жибергәндә, сабий бала кебек сөенә. Беркатлылыгы аның бәхетә һәм бәхетсезлегә иде.

Ул ялганлауны, кешегә яраклашуны белмәде.

— Шуны да белмәгәч, надан бит инде син, Гафиятулла, — ди иде ул кызу канлы күршегә. Бүтәннәр хужаның наданлыгын искәрми, шулай, шулай, дип җөпләп утыралар. Ә Барый абый шартларга җиткән Гафиятулланың ни өчен надан икәннән дә җөпкәнләп аңлатып бирә, чөнки нәселләре белән надан булганнар, өйләрендә Тукай китабы да юк, балалары да надан булмагае.

Шушы аңлатудан соң зиһенә арткан Гафиятулла абый аны өеннән куып чыгара.

— Шыр жүләр бу Гафиятулла, — ди Барый абый, — холыксыз, хатыны белән балаларына да рәт юк, өйдән

куа да чыгара, аек вакытта булмаган акыл эчкәч каян килсен! Сандалга салып кына чүки торган булсын иде дә, мин аны чүкеп бирер идем.

Кешеләр баедылар: мотоцикллар, телевизорлар, машиналар алдылар. Барый абыйда да үзгәрешләр бар. Өндә “Рассвет” телевизоры пәйда булды. Өй алларына, мунчага кырыклы лампочка куйса да, телевизор алган токка вакланмады. Тәрәзәсеннән зәңгәр ут яктысы урамга сибелә. Соңга таба ул сәяси мәсьәләләр буенча бәхәсләшә башлады. АКШның илле штатының да исеме белә.

— Хәтта син дә ул кадәр үк белмисең бит, кәкә, — дип зур канәгәтләнү белән көлә. Англиянең мәйданы күпме дә, халкы күпме? Яки Мозамбикның, Мексиканың дәүләт җитәкчесе безнең авылда кемгә охшаган? Ул аларны чатлатып әйтә дә бирә. Мин ул әйткән охшашлыкка шаккатып көлеп җибәрәм.

Барый абый велосипед алды. Төгәрмәч калайлары никельле, ялт-йолт итеп тора. Кибеттән күтәреп алып төштә дә, яңадан сүтеп җыйды.

— Подшипникларын жүнләп майламаганнар, — дип мыгырданды ул, — ярый әле, сүтеп карадым.

Шул көннән соң карчык-корчыкларның койма-киртәсен төзәтергә велосипеды белән йөри башлады. Безнең турыдан уза, челтер итеп көмеш кыңгырау чылтырый, берәр кеше күрендеме — челтер, монысы инде сәлам, исәнмесез, дигән сүз. Мәче йә казлар очрыймы — челтер, күр, тапталма, дигән сүз. Персидәтел Сафин очрыймы — койрыгымны тоттың, милициягә дә чакыртып карадың, ә парторгка — син жүләр, дигән сүз. Әмма кыңгырауның тавышы төрлечә яңгырый. Велосипед Барый абыйның эшен күпкә җиңеләйтте. Тегендә-монда выжгына итеп барып кайта. Кешегә аксаклыгы да күренми. Әле кызлар итек кигәннән абайламый да каладыр. Яралы аягы туңганга ул байтак еллар инде галуш кидергән киез итек белән йөри.

Бөтен эш коралларының багажникта үз урыны бар. Балта, чүкеч, бөләкәй пычкы, кадак суыргычы бер тирәгә, ике куллы пычкы рамга, утыргыч артына ук струк, рульгә ышкы, кирәк булганда багажникта фуғанок, калун, кувалда кебек эш кораллары бөйләнә. Һәрберсе киндергә төрөлгән, сәпиднең буявын кырырлык түгел. Ә сәпид ялтырап тора, бер тузан бөртөгә, бер тамчы май табы күрмәссәң. Абый аны әнисе сабыен юган кебек чистарта, сөртә. Майлый, бора, көйли һәм соңга таба аның белән сөйләшә үк башлады.

Сәпидне саклауга килгәндә, Барый абыйны уздыручы юк. Кибет янында кызулы да, ике чат педальне әйләндермичә төшә, велосипедның тизлегә өе янында беткәч, Исхак абыйлар яныннан олы түгәрәк биреп, капка төбенә килеп туктый.

— Тормызы бетә, кәкә, тормызы бетә, шуңа саклайым.

Бурсык урманына китсә, таудан велосипедын тотып төшә, икенче якка этеп менә. Әйберне ватып, җимереп, изеп яшәгән авылдашларның моңа да теле тими калмый. Саранлыкта гаепләделәр, исәргә санадылар.

Ни өчен шулай мәрхәмәтсез икән бу кешеләр? Ул бит гомере буге аларга хезмәт итте, алачыкта өйберләр

ясады, каралты-кураларын төзөттө, түбөлөрөн япты. Бер гөлнө, кошны, кешене рәнжетмәдә, ә аның сәпиден саклап тотуы да кемнендер эчен пошыра, бавырына тия.

Гомер буге ике куллы пычкы белән үзе генә утын кискән абый өчен урманда утын турау авыр түгел иде. Урманчылыкка барып акча түли дә, трактор белән алып кайта. Атна буге шуңа сөенеп, очып йөри, үзе кисә, яра, матур итеп өя дә, миңа күрсәтә.

— Бетә Әгъзамнарның велосипеды, карамыйлар, — ди ул, — ә минеке чыдый әле, тагын ун елны эх та итми.

Сәпиден мендәргә салып йоклатса да гажәпләнмәс идем. Мәчесен дә бик яратты, аның белән сөйләшүләрен тыңлап торсаң, исең китәр. Ул безнең Юлдашны якин күрдә, кызганды. Этебез өч аяклы, әллә капкыңга эләктә, әллә аттылар мескенкәйгә.

Өстерәлеп кайткан аягын үзе чөйнәп өздә, шешенгән аягы аны теге дөньяга алып китүен сизенгәндер, бичаракай. Ул мине иске мәктәп капкасына кадәр озатып куяр, дәрәсләр беткәч, көтеп торыр иде. Расписаниене яттан белә, минутка минут килеп баса. Алдан кайткан көнне өйдә каршылый һәм, ачуланма инде, дигәндәй, кырыйга карый.

— Билләһи, Вагыйздән акыллы бу, теле генә юк, — дип көлө Барый абый. — Бу бит әйтмичә дә аңлый, ә теге, әйтсәң дә, аңламый.

Сөя-иркәли этне, бүтән кешене якин жибәрми торган мазмай абыйның олы, изге жанын авылдашларга караганда тизрәк аңлаган күрәсәң. Уйнап өрә, жиңнәреннән тарта, аяк араларыннан йөри, муеннарын кашыта, кулларын бирә, тезләренә башын салып, күзләренә карап ята.

Үрдәргә бәрәңгә чыгару әле безнең истә дә юк, ә Барый абый инде күптән чыгарган.

— Соңга каласыз, вакыт бит инде. Мин бер атнадан утыртм.

Жир чыгып, аз генә күпшәргә, ул бәрәңгә бакчасын казып башлый һәм утырта. Бакча эшенә беркемне ярдәмгә чакырмый, чөнки бу эшне кешегә ышанмый. Безнең бакчаны сукаларга трактор кәргәндә, аның бәрәңгеләре инде тишелгән була.

— Уңыш булачак, Алта боерса, бәрәңгә яфрагының төсеннән билгелә: көчле орлык куе яшел төстә сабак жибәрә.

Бәрәңгене үзе күтәрә, теләрен үзе өя. Мин аның эшләгәннән карап торам. Көрәкне сакланып кына бәрәңгә төбенә батыра, тамырын кисүдән курка.

Бәрәңгә аланында:

— Чыга бит, Рафаил, шулай бит, болай булгач, яшибез. Менә бу төптән ничә чыгар икән, менә бу төптән?

Мин бәрәңгә сабагын чабата кәрәшәм, Барый абый тальянда сыздырып жибәрә. Бу инде: “Мин бәрәңгене алып бетердем, Хәснурый, мин бәрәңгене алып бетердем, авылдашлар, мин бәрәңгенең эшен бетердем, дөнья”, — дип аның аваз салы.

Ул моңлы көйгә генә уйный, көйләре бер-берсенә ике тамчы су кебек оңаш. Ләкин аңа үзәк өзгәч моң каян килә? Авылда гармунчылар күп. Араларында аның кебек сугыш уты кичкән, яраткан, гарипләнгәннәре дә бар. Минегаяз, Ибраһим, Гарифулла, Гафиятулла абыйлар — алар да уйный, шәп уйныйлар, ләкин алар-

ның гармуннарыннан сагыш үксем, жан өзгәләнми. Бу әллә аның унжидә яшәтән үлем авызына барып керүеннәнме? Әллә әнисен, абыйсын, энесен, сеңлесен югалтуданмы? Озак еллар буге бер ялгызы яшәү фажигасымы? Мин моңа җавап таба алмыйм.

Икенче көнне, бер чиләк бәрәңгә тотып, безгә килеп керә. Күчтәнәч итеп китергән, әмерхан бәрәңгесе.

Бүтән төрле ризык әзерләргә җыенган әни казанга бәрәңгә сала.

— Чилә-пешлә килеш ал, Хәснурый, юкса изелә дә бетә, — ди Барый абый.

Бәрәңгесе искиткеч тәмле, телеңне йотарсың!

Әни белән итәгәтләр итеп сабуллашкан, ул ишеккә юнәлә:

— Ярар, исән-сау яшәгез, туганнар, — ди.

Без аңа туган булмасак та, соңгы елларда гел шушы сүзләргә өйгә башлады. Әллә туганнарын юксына, әллә безне якин итә. Мөгаен, соңгысыдыр. Безнең белән сеңлесе Гәндәлифкә караганда да күбрәк аралаша.

Мин аны капка төбенә кадәр озата чыгам. Күк йөзенең күз салабыз. Кесәсеннән чылбырлы сәгатен ала.

— Нинди якты кич, — ди ул, — сәгатнең секундлык теле йөргәнә дә күренеп тора. — Гомер үтә, энекәш, ялгыз яшәп булмас, бер ана маймыл алып кайтмый булмас, — дип көлеп жибәрә. — Мин кешедән кимми: егәр бар, каралты-кура нык, акча юнәттем. Ярар, сау бул, энекәш, матур утырдык, рәхмәт.

* * *

Һәр яңа житекчә, авыл халкын юмалап кулга алу өчен, бер яңалык алып килә. Бу персидәтел белән дә шулай булды. Ул урам концертлары куюны күтәрдә. Башта югары очлар куйды. Әйбәт чыгышлары бар. Ул Шәһәр Рәфәгатенең җырлавы үзе генә дә ни тора! Аннан концерт бирде Яке урамнары, алар да тырышты.

Сценарий язучы, концерт оештыру миңа калды. Туган авылның бөтен тарихын чагылдырган шигъри сценарий язылды. Җырчылар күп, тальянчылар бар, ләкин жанны актарап ташлап торган нәрсәләр житми.

Әллә яшә чактагы аулак өйдә кич утыруны алабызмы? Егерме бишенче елгылар байтак бит: һәҗәр апа, әни, Ибраһим абый, Сәлимә апа, Миргазиз абый, яшьрәк булсалар да, Хәсән абый белән Сылубикә апа...

Барый абый моны дәртләнеп күтәрә алды. Һәр артистның өенә барды, үгетләде. Кайсының үз гомәрәндә сәхнәгә аяк басканы булмаган, кайсы картлыгыннан ояла, барысын да ризалатты абый.

Һәм менә бүген мәдәният йортында концерт. Ай буге репетиция ясаулар бушка китмәсә ярар иде.

Түбәтәй, читек, комзол, ак күлмәкне кызыл билбау белән буган ирләр, балитәклә күлмәк, ак альяпкыч, энҗелә калфак, чигүләр читек кигән, чөчләренә чулпылар, түшләренә төңкөләр таккан апаларны күрүгә авылдашлар ах итте. Өч минут аңсыз торган залны уятып, тальян моңы сибелде. Барый абый сыздыра. “Кирмән көе” жанны үзе белән күннең жиденче катына алып менеп китте. Үзләре уйнап киткән көй, йөз илле ир-атны кире алып кайта алмаган көй.

Зал елый. Ә мин, Барый абый белән горуруланып, янәшә басып торам.

Бу жырга сугыш жәфаларыннан, ачлыктан, суыктан, хәсрәт-кайгыдан үлгән 216 яшүсмернең, хатын-кызның, карт-карчыкның жаны аша узган михнәтле сагыш та сеңгән иде.

Китте Сәлимә апа белән Сылубикә апа биеп, аяк очында гына, баш бармакларында гына. Юк, алар биемиләр, яшьлектә яшиләр. Сыздырып жиберде өч тальян: Ибраһим, Хөсәен, Барый абый... жырлап жиберде Миргазиз абый. "Чибәр икән бит бу Куян Фазылы малае!" — дип карап торам. Тамашачылар котырып кул чаба.

Әни шигырь сөйли, үзенә яшьлеге турында, ике баланы ялгызы тәрбияләп үстерүе турында. Ыңгырашып сөйли, азапланып, күзеннән аккан яшьләрен тоймыйча сөйли...

* * *

Миңа алты яшь иде. Минелут, Дөлфәкил, мин урамда уйнап йөрибез. Мәктәптән бер төркем кызлар чыкты. Кышкы кичтә Барый абый тавышы да ачык ишетелә. Өч кыз — Мәүжидә, Наилә, Марзия апалар.

— Юк, Барыйга мин барам, — ди Мәүжидәсе.

Наилә апа аңа каршы чыга:

— Ө нишләп син? Мин акыллырак. Барый абый мине ала.

— Алмый торсын әле, — ди Марзия апа. — Безнең Барый абый белән күптән сөйләшкән. Шулай бит, Барый абый? — Ул Барый абыйны култыклап алмакчы була. Ө Барый абый алдан атлый, ашыга, кабалана.

— Китегез әле, булмаганны. Жүләрләр. Барыгыз өегезгә кайтыгыз, фатирга керткән карчыкларыгыз көтәдер.

Ө тегеләр чат ябышалар.

— Юк, беребезне барыбер аласың бит. Кай төшебез ярамый?

— Белембез бармы? Бар.

— Холык-фигылебез ярамлыкмы? Ярамлык.

— Буй-сыныбыз сөлекме? Сөлек.

— Соң, шулай булгач, беребезне аласың да, кочаклашып йоклайбыз, — ди Наилә.

— Миннән дә кайнаррагы юк, — ди Мәүжидә.

— Минем кочак жайлырак, — ди Марзия. Ул Барый абыйны кочакларга үрелә.

— Кит әле, жүләр төре, кеше күрер.

Ничек кирәк алай кызлардан котылып, Барый абый безгә кереп китте. Укытучы апалар кирегә борылалар, шау-гөр килеп, көлешәләр. Ө минем аларга таш алып томырасы килә.

Мин өйгә йөгәрәм, Барый абый бездә.

— Менә, Хөснурый, сиңа бурычка алган акчаны бирәсе бар, дип кенә котылдым. Наилә, Мәүжидә, Мәрзия, мине ал да, мине ал, дип арттан ияреп төштеләр. Наиләсе холыксыз инде аның, анысын Әсгатькә бирәм. Марзиясе төскә-биткә әллә ни түгел. Мәүжидәсе ярам иде дә, егете бар. Кеше арасына кереп булмый.

— Ник алай үзеңнән көлдереп йөртәсең аларны? Берсен кочаклап ал да, мин риза, әйдә кайтабыз, дип әйт — кайтмаячаклар. Кабат берсе дә сине үртәп йөрмәчәк.

— Алай итеп буламени Хөснурый, — ди Барый абый, — укытучылар бит алар, аннан, адәм балалары, ничек аларны кочаклайсың, булмаганны!

— Алайса йөрт инде мыскыл иттереп, — ди әни усалланып.

— Миннән булмый ул, — дип үпкәләгән кебек сау-буллаша Барый абый.

Элек укытучылар кич буга мәктәптә иде. Белемле кешеләр белән аралашырга яратканга, кызлар күп булганга, клубта үзенә тиңнәр калмаганга, Барый абый гел мәктәптә булып иде. Домино, шашка уйнарлар. Аның эшкә осталыгын белгән укытучы кызлар аны ат итеп жигәләр, сыер итеп савалар иде.

Бүтән барлык мәсьәләдә булдырган ир-атның мөхәббәт мәсьәләсендә сыер булуы, кул һәм тел уйнатмавы, үз гомерендә кызлар үпкәне булмавы мәктәпкә эшкә килгән кызларга гажәп тоела иде. Ө кызлар белән сөйләшү бик ошый үзенә, кызларны изгә затлар дип күрә һәм яратып "ана маймыллар" дип атый.

Барый абыйның үзеннән көлдереп йөрүенә әнинең ачуы килә, шуңа ул сөйләгән маңараларга йә эндәшми, эндәшсә каты бәрелермен дип курка иде.

Бүгән кич тө шулай булды. Барый абый укытучы кызларның үзен ничек яратуы турында сөйләп китте.

— Өйгә ияреп төшәбез, дип Наҗия, Зәйтүнә, Сәвия киенеп калдылар, мин алдан элдерттем. Юл кырыена кердем дә, чумдым карга. Төшөп баралар, хәзер өенә барып керәбез дә, йә өчөбез бергә йоклайбыз, йә беребезне генә алып калыр, дип сөйләшәләр. Карап ятам, яканы күтөргән. Төштеләр, урамда бер кеше күренми. Сукрана-сукрана менеп киттеләр. Мин чыктым да, выжт өйгә.

— Ялгыз яшәү читен бит, ник шуларның берсенә өйләнеп яшәмәскә? Наҗиясен, кияүгә барып кайткан, дисең. Сәвиясен, карт, дисең. Зәйтүнәсенә нәрсә булган? Син үзең яшә мени инде, карт шайтан! — дип пырылдады әни.

— Соң, ни бит, Хөснурый, — ди Барый абый, боргалана... — Исән-сау яшәгез, — дип чыгып китә.

Ике атналап керми йөри. Аннан хужалыктагы бербер эшкә булышу җае табып, кич белән утырмага керә.

Ләкин, сөйләшә торгач, сүз яңадан шул бер үк хикмәткә — тормышта адәм баласы мөңгә өйләнеп үтә алмый торган түгәккә — мөхәббәткә барып абына.

— Менә бер кенә, — дип сөйләп китә Барый абый, — Илмира, Наҗия, Сүрия өчесе төштеләр бит. Икесе ике яктан эләктереп алдылар, жибермиләр генә. Кунарга төшәбез, диләр. Өчөбезнең дә жиләк кебек чак, сине яратабыз, диләр, маймыллар. Төшәбез мәктәп чатыннан, ычкындырмыйлар, качар идең, җае юк. Үзебезнең урамга борылдык. Сезгә хәйләләп керер идек, утыгыз сүнгән. Төшәләр, сөйләшәләр: кемдә ничә чемодан бирнә, кемдә ничә сандык? Сандык эчәндә нәрсә бар? Мин алсам, бөтен өйләрендәге өйбәрләрен ташып бетерәселәр. Тәки капка төбенә кадәр тагылып төштеләр. Инде нишләргә? Ычкындырыгыз, капканы ачийм, дим. Кулларын жиберүләре була, күз ачып йомганчы капканы ачам да эчтән эшермә белән бикләп тө куям, — дип, бик зур булдыклылык күрсәткән сыман, көлеп жиберә Барый абый. — Өй дөбөрдөтәләр, ө мин кереп киттем, өй ишеген бикләдем. Озак шакыдылар, ну ахмадым. Менә шулай ул ана маймыллар белән, Рафаил көкә, алдыңны-артыңны чамалап йөрмәсәң.

Эни баш селкеп тора да, чөй куярга почмакка кереп китө.

Ә теле чишелгән Барый абый үзенек мөхәббәт мажараларын сөйлөвен дәвам итө.

Әйе, аның йомшак ягын белгән хатын-кызлар дистә еллар буена аны котырттылар, шаярдылар, бу эшне чиратка салдылар, тәжрибә уртаклаштылар.

Көннәр үтө торды. Казанга сессиягә барырга вакыт барып җитмәсә, мин түләүсез чакыру алам. Курсовой эштәгә әдәбият исемлегенә керәсе ике китап Барый абыйда ята. Аңа киттем, соң булса да, уң булсын, караңгы дип торып булмый. Ул миңа сүз әйтмәс.

Барый абыйның капка төбөндә, такта дөбердәтеп, берничә ирдәүкә кыз көләшә иде, чираттагы “маймыллар”, чираттагы күңел ачу. Барый абый капканы бикләп кереп тайган, хәзер көлөп ятадыр.

Дөбердәтеләр, ихахайлашып көләшәләр. Зур эш майтарып, бер атна балаларны сикерә-сикерә укытырлык илһам алып, зыялы кызлар кайтып китте.

Койма аша ишегалдына төштем. Өлеңгәсе тартылган тәрәзәдән өй эченә күз салдым.

Барый абый идәнгә капланып үкси-үкси елый. Аның үзек өзгеч тавышы тәрәзә пыяласына бәрелеп сулкылдый.

Мин, үз күземә үзем ышанмыйча, читкә сикердем. Ялгыш күрмәдемме, дип яңадан тәрәзәгә үрелдем.

Дөрес икән, җилкәләре сикерә, әнә хәзер көзән җыерган кебек калтырана башлады һәм йөзен тәрәзә ягына борып тынып калды. Бу йөздә мең еллык кайгы-хәсрәт иде.

Мин, ул йөз тәэсиреннәнме, читкә чөчрәдем, кая барырга белмәдем, аннан бакча артлап кына кайтып киттем.

Икенче көнне кич утырганда Барый абый кызларның озата төшүләрен шундый мажаралы итеп сөйләде, энекашның көлә-көлә эче катып бетте. Ә менә үзенек елавы турында ләм-мим. Дөрес, ул ир кеше сөйли торган нәрсә түгел.

Ә шулай да сер бар монда. Күлмәк кенә бер кат икән. Әмма җавап табылмады.

* * *

Беркөнне Барый абый безгә иртәнгә сигезләрдә килеп керде. Киңәшкән кебек сөйләшеп китте.

— Гәндәлифләр өй салмакчылар, ике меңләп акча бирмичә булмас, син нәрсә дип әйтәрсен?

— Дөрес эшлисез, Барый, — диде әни, акча белән тун тегеп булмый. Картаймыш көнөндә, бәлки, сеңелек балалары карар сине, белеп булмый бит. Авылда бердәнбер туганы син аның.

— Шулай дип әйтәсеңме, Хөснурый? — диде ул. — Өйләнергә кирәк инде, бер карт маймылга булса да...

Абыйның йөзөндә елмаюның әсәре дә юк иде.

— Моңа кадәр гел “кызлар” дидең бит.

— Әй, болай гына иде лә ул, миңа гомергә яшьләр кирәк булмады, берәр карчык булса гына, диюем. Хәзер була инде, үзем дә алтмышка җитәм.

Шул ук өстәл янында утырсам да, сөйләшүгә катнашмадым. Читтән караганда барысы да әйбәт күренде. Бу без белгән шалтырама Барый түгел иде. Сабый

көлүе белән дә көлми. Нәрсә булган моңа? Яңагында мускуллары да уйнап ала. Ике мең сум акчасын кызганамы? Алай дисең, аның акчасы әле җитәрлек, кирәк икән, бүген үк машина ал. Аңа ул акча нәрсәгә?

— Алай булгач, бирергә кирәк, дисең, Хөснурый? Бүтән җавап көтмәгән идем, рәхмәт. Синең дә балаларың үсеп җитте, Хөснурый. Кече малаек Үзбөкстанга эшкә китте. Балалар үстөрөп ята, икәү дисеңме әле? Хатлары киләме соң?

— Килә, Барый, онытмыйлар. Посылкалары да бар, кунакка да чакыралар.

— Олы улыңны Казанга алсалар, аның белән китәсеңме?

— Юк, безгә күченеп йөрергә соң инде, әле ул да бүген китәм дип тормый, китаплар чыгарсам, эш күрсәтсәм генә барам, ди.

— Соң, ул китсә, син нишләрсен, дип кенә соравым. Ярар, акчаны биреп төшим әле.

* * *

Кышкы көннәрнең берсендә Барый абый авырый башлады.

— Зарифа карчыкның сараен төзәткәндә суык тидердем, — диде ул. — Медпунктка көн дә менеп йөрүм, менеп килгәнне күрүм торалар, биклиләр дә китеп баралар. Кайгыртмыйлар сугыш ветераннарын, бетәбез инде, — диде ул.

Барый абый берничә көн күренмәде. Күрше карчыкка кереп әйткән: “Медпункттан төшсәннәр әле”, — дигән. — Аяк шеште.

Төшмәгәннәр.

Барый абыйны Мамадышка илтөп салганда инде гангрена узынган була. Бер сәгатьлөп кычырып ята да, китеп бара бичаракай...

Кешеләрнең эшен бушка дип әйтерлек эшлөп йөргән, үз гомерендә кеше әйберенә кагылмаган, өйләнмичә йөргәнгә җүләр дип саналган Барый абый инде дөньяда юк. Шабашниклар каннарын суыра башлагач, и сагынырлар әле аны карт-корылар, ялгызаклар. Ул чистартып торган чышмәләр, ул дөньялыкка кайтарган чүмечләр, комганнар, тагын әллә нәрсәләр. Өе каршындагы колонканың язмышы бүгеннән билгеле, ул мәңгә эшләмәячөк. Авыл көн дә урамнарында чылтырап йөрүче көмеш кыңгыравын югалтканын аңлар микән?

Без аны юдык. Бот төбөндә тирән ярасы булган икән.

Аның капка төбөнә ияреп төшеп, капка дөбердәткән кызлар, мин сезнең күзегезгә ничек карармын?

Мин аның кабере янында басып торам. Ул, кешеләр, сезне искиткеч якын итте, тормышны, яшәүне яратты.

Аның көлүе бөтен дөньяны кокаклый иде. Күз карашы сабыйларча чиста иде. Тимернең җанын тойган дәү, кытыршы кулларының башыма кагылганын хәтерлим, алар миңа әти кулы кебек иде.

Кешеләргә гомер буге хезмәт итте дә бер генә һәм соңгы тапкыр — үлөп кенә — мәшәкать тудырды, аңа гына авырыксынмагыз, кешеләр.

Рәнҗетүләрне күтәрә алмыйча, дөньядан китеп баргандыр. Авыр туфрагың җиңел булсын. Кичер безне, Барый абый, әгәр дә кичерә алсаң...

Югары уку йортларына керүче студентлар арасында Апас кызлары һәм егетләренең шактый урын биләве бу мәктәпләрдә уку-укуытуның сыйфаты югары дигәнне аңлата. Биредә 17 урта, 4 тулы булмаган урта, 31 башлангыч һәм бер татар гимназиясе, профессиональ-техник училище, 45 балалар бакчасы бар.

Бүгенге көндә Апас районында 25 мең халык яши. 89 проценты татар, 7 — урыс, 3 — чуаш, 1 процент исә башка милләтләр. 73 торак пункт, 31 авыл хужалыгы кооперативлары ассоциациясе, крестьян хужалыклары бар. Үткән елгы һава шартлары бик кырыс

әлеге проблема хәл ителеп бетер. Районның 70 процентка газлаштырылуы да халыкка җиңеллек өстөгән. Газ кертелмәгән кешеләргә, әлбәттә, беренче чиратта пенсионерларга, инвалидларга ягулык кайтарыла.

Бөтен җирдә реформалар үткөрелде. Ул Апасны да “читләтеп” үтмәгән. Районда реформалар нәтижәсендә яңа цехлар, ферма хужалыклары, ассоциацияләр барлыкка килгән. “Алга”, “Ракета”, “Яңа юл”, “Дуслык” хужалыклары шундыйлар рәтенә керә. Алар, житештергән продукцияләрен сатып, шуннан кәргән акчаны хезмәт хакы өчен тоталар. Яңа цехлар ачылуы да куанычлы хәл. “Балтай” ассоциациясендә, мәсә-

Апасым...

булды, мондый корылыкны соңгы елларда күргәннәре юк иде, шуңа карамастан апаслылар гектарынан 18,2 центнер уңыш жыйды. Шикәр чөгендереннән әлеге район республикада һәрвакыт иң зур уңыш алып килде. Апаслылар татлы ризыкны Буа шикәр заводына тапшыралар, һәм шуның 55 проценты аларга, ө 45 проценты заводка, эшкәрткән өчен кала. Ул акча халыкка хезмәт хакы түләү, авыл хужалыгы өчен кирәкле техника сатып алу өчен тотыла. Ә бөртекчеләргә килгәндә, узган ел апаслылар дәүләткә 14 мең тоннага якын икмәк тапшырган.

Көз айларында Казан ярминкәләренә апаслылар үз куллары белән чөчкән-жыйган, үз куллары белән үстергән нинди генә азык-төлек төяп килмиләр! Прилавкалар сый-нигъмәттән тулып тора. Шуңа күрә шөһәр халкы апаслылар оештырган базардан продукцияне яратып ала.

Апасның әкияттәге кебек һаман саен яңаруы читтән дә күзгә бәрелеп тора. Еллар нинди генә авыр булса да, төзелешкә игътибар кимеми. 1997 елда 11 мең кв. метр торак йорт файдалануга тапшырылган. 1993 елдан алып 14 мәктәп төзелгән. Әле менә 28 урынлы картлар йорты салынып ята. Сугыш ветераннарына зур бүләк бу. Бөтен уңайлыклы булган бу ике катлы йортның беренче каты әзер инде.

Күперләр төзү, асфальт юллар салу мәсьәләсе дә һәрвакыт күз уңында. Соңгы елларда иң ерак авылларга да асфальт юллар үткөрелә башлаган. Киләчәктә бер генә авыл да шома, тигез юлдан мөхрүм калмас. Якын араларда

лән, сөт пастеризацияләү цехы сафка баскан. Анда сәгатенә 1500 пакет сөт тутырыла. Район кулланучылар җәмгыяте каршында тегермән эшли. Бодайдан югары сортлы он тарттыралар. Ит әзерләү базасында да шундый ук тегермән бар. Ул сәгатенә 1 тонна он чыгара. Икмәк кабул итү пунктында исә, комбиазык цехы белән беррәттән, зур тегермән төзелә. Анысы тәүлегенә 150 тонна бодай эшкәртчәк, сәгатенә 4 тонна комбиазык чыгарачак. Бу үз чиратында район бюджетын тулыландырырга ярдәм итәчәк. “Хәзер акча сорап йөрүләре бик авыр. Районның үз бюджеты булса, яңа төзелешләр алып бару, хезмәт хакларын вакытында түләү бик күпкә җиңелдәр, халыкны социаль яктан яклау да көчәя төшәр иде”, — диләр житәкчеләр.

Ленин исемендәге хужалыкта сөт эшкәртү цехы төзелә. Бинасы ясалган, җиһазлар сатып алынган. Ул тулы күетәнә эшләп китсә, 1999 елга бюджетка акча керәчәк дигән сүз.

Жирле хакимият сәясәтеннән картлар да канәгать. Биредә пенсионерларны рәнҗетмәскә тырышалар, хәлләрен аңлап, ярдәм итүнең төрле ысулларын эзлиләр. Пенсия акчасының соңгы вакытта берәз соңга калып таратылуы сер түгел, бу бөтен җирдә дә шулай. Картларның бер өлеше акча урынына азык-төлек сорый. Мәсәлән, Апас ай саен 2 млн 800 мең сум пенсия бирергә тиеш. 1998 елда шуның 1 меңен район үзе жыйган, ө 400 меңен исә продукция белән бөхилләткән.

“Ләкин кибеттә бөяләр базар бе-

Энҗе Зәйнуллина сүзләре,
Рәшит Кәлимуллин көе

Апас ягы

Назлы җилләр битләремнән үбә,
Сайрар кошлар сине мактыйлар.
Урман, чиймә суларыңны сагынып,
Кемнәр генә читтән кайтмыйлар.

Кушымта:

Таулы җир син бит, сөйгән туган ягым,
Туган ягым минем, Апасым.
Язмыш җиле кайларга ташламасын,
Гомерем буге юк онытасым.

Зөя суы тәнгә сикәт бирә,
Чишмәләрдән шифа түгелә.
Һәр яз саен минем туган ягым
Алчәчәккә — гөлгә күмелә.

Кушымта.

Йөрәгемнән иң түрәндә яши,
Апасыма булган мөхәббәт.
Туган ягын сөйгәннәрдә көтә,
Тулы була бәхет һәм хөрмәт.

Кушымта.

Г.Зәйнашева сүзләре,
Ш.Тимербулатов көе

Безнең Апас

1. Йолдызлар да яктырак янадыр
Зәңгәр күклә Апас ягында.
Ямьле безнең Апас, Зөя суы
Язын ярысып аккан чагында.

Кушымта:

Зөя суы дулкын-дулкын,
Сулар дулкынлы булсын.
Сулар кебек дулкынланып
Кырларда иген уңсын.
Зөя суы буйларында
Гөлбакча син, Апасым.
Туган якка язлар килгәч,
Күкрәп чәчәк атасың.

2. Кыз тавы, дигән бер бик борынгы
Серле тау бар Апас ягында.
Мөхәббәтең артыр туган якка,
Җиләк җыйсаң шул Кыз тавында.

Кушымта.

3. Челтер-челтер аккан чиймә кебек,
Сикереп чыгып ап-ак ташлардан,
Сара апа дигән сандугачның
Моң чиймәсе бездән башланган.

Кушымта.

лән чагыштырганда югарырак бит", — диярсең.

— Мәсьәләнең бу ягы уйланылган, билгеле. Тауарның бәясе арзанрак итеп куелган. Карт-корының дөгъва белдергәнә юк икән.

Апас районында үз-үзләрән карый алмаган 140 кеше бар. Социаль тәминат бүлеге аларның һәрберсенә аерым тәрбиячә билгеләгән. Шулай ук нарат бүрәнәдән ясалган өйдә бүген ярдәмгә мохтаж авырулар яши. Газы көртөлгән, мунчасы бар. Ашау-эчү көйләнгән. Болар инде тулы ятимнәр санала. Тагын төрле республикалардан кайтып, Апас төбегенә урнашкан 125 өлкән кеше исәптә тора.

Районга яшьләр бик күп күченеп кайта.

Соңгы өч елда 244 гаилә Апаста төпләнгән. Аларның берсе дә кире кагылмый, һәрберсе өчен аерым торак йортлар төзелә.

Апас — икмәк җире. Кыр-басулар халыкның туендыручысы, өметә, киләчәгә. Ә Апас ул гомер-гомергә икмәккә бай як булды. Әйтик, 1997 елда гектарыннан 42,6 центнер ашлык җыеп алынган. Әгәр тулаем исәпләсәң, соңгы 6 елда 30 центнердан да түбән төшмәгән Апас игенчеләре.

Ни гажәп, явым-төшемсез чорда да кайбер хужалыклар 30 центнерга якын уңыш җыюга ирешкән. Бу исемлеккә "Яңа юл", "Дуслык", "Ракета", "Горбунов", "Алга", "Балтай" хужалыкларын кертергә мөмкин. Эше барның ашы бар, дигәндәй, алар хезмәт хакын да тоткарламыйча, аен-айга түлиләр. Бүтән хужалыклар тырышмый дип әйтергә ярамый. Тырышалар. Тик эшләре авыррак бара. Чөнки аларның шактые гына кооператив, ассоциация, фермер хужалыклары булып аерылып чыкканнар, ә зур колхозлардан калган мирас мактанырлык түгел. Ләкин, шайтан гына

өметсез, диләр, алар да тернәкләнеп китерләр әле. Моның өчен бары тырышып, бөтен көчне куеп эшләргә генә кирәк.

Районда житештерелгән продукция чит өлкәләргә сатуга чыгарыламы соң?

Әйе, моңарчы чит төбәкләргә сатканнар. Бигрәк тә дуңгыз бик кулай тауарга әйләнгән. Терә авырлыгы 8 сум 50 тиен, акчасын шунда ук кулга тоттыралар. Шулай ук мөгезләр эре терлекләргә дә ихтыяж зур булган. Алыпсатарлар Ульяновск өлкәсеннән, Чувашиядән килгәннәр. Хәзер сату-алулар туктатылган. Ник дигәндә, республика халкы да азык-төлеккә мохтаж бит. Казан белән әйбәт кенә сәүдә элемәтәләре урнаштырылган, Мәскәү һәм Идел буйе районнары базарларында урыннар алынган. Нәрсә генә житештерсә дә: икмәккә, онмы, итмә, яшелчәмә — көн саен башкалага озата Апас.

Алдагы көннәргә карап яшәү дигән нәрсә дә бар бит әле.

Апаслылар аны да кайгыртып куйган: киләсе ел уңышына нигез салган. Район буенча 12 мең гектарга якын мәйданда көзгә культуралар чәчелгән. Техника да язгы кыр эшләренә өзер.

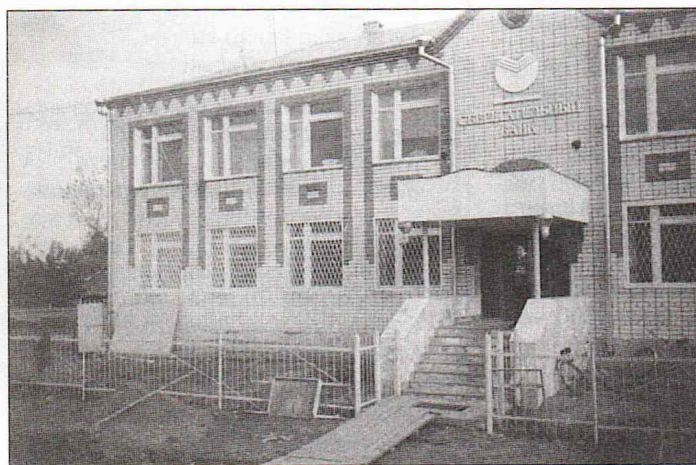
Укучыбыз күңелендә: "Апаслылар гел эш турында гына кайгырта икән", дигән уй туар бәлки. Юк, бу төбәктә мәдәнияткә дә зур игътибар бирелә. Хезмәт белән җыр бергә бәйләнәп барса гына кешенең рухи дөньясы бай була. Апаслылар моны бер дә онытмый. "Игенче" (Барыш авылы), "Дружба" хужалыклары мәдәният йортларында, район үзәгендәгә мәдәният йортында евроремонт ясалган. Бакырчы авылында да зур гына мәдәният йорты төзеп тапшырылган. Якташлары — халык шагыйре Шәүкәт ага Галиевкә 70 яшь тулгач, аның юбилеен зурлап, матур итеп уздырганнар. Ике көн буйе районда аның ижатына багышланган

кичәләр үткәрелгән. Бик күп кунаklar кайткан. Шагыйрьнең туып-үскән авылында музей-йорты ачылган. Шәүкәт ага ямьлә жәй айларында шушында кайтып ял итәр, башка мәктәп балалары өчен экскурсияләр оештырылып дип өметләнә халык.

Заманалар четерекле, дип Апаста китапханәләр туздырылмаган, ябылмаган. Районның үзәк китапханәсен генә алыык. Бик бай ул. Музейлар белән дә горуруланырлыклары бар. Шәм Балыкчыда, Идрездә, Ябалакта, мәсәлән, күпләрне көнләштерерлек экспонатлар туплаган музейлар эшли. Әле Үзәктә дәү тарихи музей оештырырга ният-лиләр.

Мәктәп — безнең киләчәгебез, дип сөйләргә яратабыз. Шунысы мәгълүм: Апаста "мәктәп" сүздә генә калмый, төп игътибар үзәгендә тора.

Монда белем йортларына караш бик җитди. Шуңа күрә алар турында даими кайгырталар. 1997 елда тулы булмаган өч урта мәктәпне тулы урта мәктәпкә әйләндергәннәр. Ындырчы авылында башлангыч мәктәп кенә булган. Балалар яңгырда, кар-буранда жиде чакрым читкә йөрәп укыган. Бүген Ындырчыда 100 ләп бала яңа гына төзеп биргән мәктәптә белем ала. Якты, матур классларда уку балага бер куаныч булса, ул-кызларының үзләре янында яшәп укуы атанасы өчен икенче шатлык. Тиздән Ындырчы укучыларын тагын да шатлык-лырак вакыйга көтә: тулы урта мәктәп ачылачак. Гомумән, житәкчеләр яшьләрнең белемле дә, көчле дә, сәламәт тө булуын тели. Яшьләр спорт йорты гөрләп эшләп ята. Район үзәгендә яшәүче егет-кызлар анда спорт белән шөгылләнә. Моның өчен бөтен шартлар тудырылган. Тәҗрибәле тренеры бар. Шуңа ук 1997 елда Апас урта мәктәбенә өстәмә бина төзелеп, ике спорт залы ясалган. Кыскасы, апаслылар һаман яңара, һаман яңарта.

Апас сөте бал гына...

Апас сөт комбинатының хәлләрен белешик өле, дип сөйләшә-сөйләшә, хакимият баскычыннан төшөп килә идек, безне кисәттөләр: аның директоры Миңлеғалиев Хәмит Миннәвәлиевич бу комбинатны күптән түгел генә житәкли икән. Күз алдына тузгыган оешма, нәрсәгә тотынырга да белмиңә аптырап-каушап утырган директор килеп басты. Әмма... Хәмит Миннәвәлиевич безне елмаеп каршы алды. Ишек төбөннән үк күренеп тора: һәркайда чисталык, пөхтөлөк. Ап-ак халатлы кызлар жыйнак кына ашханәдә төшкә ашка жыелганнар. Хәмит Миңлеғалиев без күзаллаганча, ят мохитка элөктем, хәзер нишлөргә инде, дип баш чайкап утырмаган, кыска гына арада производство серләренә төшенеп тә өлгөргән. Әйтерсең гомер буге шушында эшлөгән!

Ө бит ул 24 ел колхоз йөген тарткан реис булган. Хәмит Миннәвәлиевич жирне яратмаса, үз чиратында авыл халкы аны хөрмөт итмәсә, ай-һай, бу кадер елларны жыярсың микән?!

Биредә хезмөт көнен башлау белән, яңа директор яңа эш алымнарын да кулланырга кирәклеген аңлый. Чөнки элекке традицияләр белән генә алга китәм димә. Бүген халык кишеттән әйберне ваклап-граммлап ала. Әгәр сырны, майны кечерәк кисәкләргә төрөп сатуга чыгарсаң — отышлырак булачак. Сөтне дә аерым пакетларда ясарга кирәк, ди ул. Житәкчеләргә уй-хыяллары зур, барсын да тормышка ашырасы гына кала. Комбинат үз көнен үзә күрөп яшәсән өчен күп көч салырга туры киләчәк. Комбинат уңганнары 1998 елда 475 тонна май, 176,1 тонна Сусанин сыры житештергән. Апас сыры турында аерым әйтик өле. Без дә аны төмләп карадык. Телеңне йотарлык, билләһи! Апас сырын Казан кишетләренә чит илдән кайтарып тутырылган төрле ят исемдәге сырларга алмаштыра күрмәгез, дияргә дә батырчылык итөбез хәтта. Комбинат сөт азыгы белән балалар бакчасын, хастаханәләрне, мәктәпләрне тундиручы да өле. Кишетләрдә дә сөтне бик теләп алалар. Ул гынамы, казанлылар да Апастан килгән сөтнең төмен тойганнар: базарларда Апастан сөт китергәннәр көтөп кенә торалар. 9 ай эчендә 3,2 тонна сөтнең базарларда сатылуы, ә барлык кабул ителгәнненең 2381 тоннасы Казан сөт комбинатына тапшырылуы моңа ачык мисал.

“Байга хезмөт күрсөтсәң — бай...”

Безнең чираттагы героебызга “Татарстанның атказанган нефтьчесе” дигән мактаулы исем бирелгәннен ишеткөч, күңелдән генә котлау сүзләре әзерләп куйдык. Мондый исемне ел саен бирмиләр, ул гомергә бер генә була. Һәм аны очраклы кешеләргә дә бирмиләр.

Шундый уйлар белән “Каратун-нефтепродукт” акционерлык җәмгыятенә генераль директоры Рөстәм Сафиуллович Гафаровның кабинет ишеген ачкан идек, хужаны бүлмәсендә күрмәдек. Менә ул житез адымнар белән артыбыздан ук килеп тә керде. “Син кем дә, бу кем?” дип танышуның хәжәте дә калмады: Рөстәм Сафиуллович каләм ияләрен таний һәм әдәби әсәрләрен яратып укый икән. Шуңа күрә безнең ике арадагы әңгәмә бик тиз ялганып китте. Бәлки Рөстәм абыйны күпләр генераль директор буларак кына беләләрдер, ә без кыска гына вакыт эчендә аның үзенә хәзинә итеп күңел байлыгын туплаган кызыклы шәхес икәннен ачыкладык. Ул — эзләнә-эзләнә үндүрт буыннан торган нәсел шәжәрәсен төзөгән кеше! Үндүрт буын! Жиде буын бабаңны бел, диләр өле тагы. “Унбишенче буыныбыз Георгий исемле кешегә барып тоташа”, — ди Рөстәм Сафиуллович. Моңысы бигрәк тә өкәмәт табышмак! Нишләп Георгий икән ул? Нишләп татар түгел? Урысмы, керәшенме? Һәм Георгий ниченче гасырда яшәгән икән? Рөстәм абыйга 58 яшь, шуннан елларны артка чигерә-чигерә саний башла инде. Бар икән шул өле Рөстәм Гафаровка санийсылар, исәплиселәр. Аның галимнәр кебек тарих төпкелләренә төшүенә сокланырга гына кала. Дөньяның күп борчуларын йөрөгә аша үткөрөп яши бугай ул. Һәм башкалар кылган хаталар өчен уңайсызлана. Рөстәм Сафиуллович — Кызыл Тау авылы егете. Ә авылның борынгы исеме — Коллар булган. Кайсыдыр мәнсезе аны үзгәртеп куйган. Шушы хатаны бик-бик төзөтсә, кире борынгы исемне кайтарасы килә тынгысыз жан. Ул бу изге эшкә керешкән дә инде. “Зират ныннан узганда йөрөгем өрни, — ди Рөстәм абый, — ата-бабаларыбыз хаксызлыкның һаман тантана итүенә рәнҗеп яталардыр төслә”.

Генераль директор кулыбызга кәгазь тоттырды. Каратун нефтебазасының тарихи-архив белешмәсе икән. Моңысын да кәгазьгә төрөп куйган ул. База 1945-1952 елларда сафка бастырылган. Беренче директоры Захаров, ә икенчесе

Чекалин Николай Абрамович. 1953 елда өченче директор — Гафиятулла Сибгатуллин. Рөстәм Сафиуллович — унынчысы. “Эшләрегез ничек бара?” дигән соравыбызга без аңардан гажәеп тапкыр җавап ишеттек: “Ярлыга хезмөт күрсөтсәң — ярлы, байга хезмөт күрсөтсәң — бай инде”, — диде генераль директор көлеп. Шулайдыр шул, шаяруның нигезендә дөреслек сиземләнә: база булган ягулыгын хужалыклар белән бүлешә. Ә хужалыклар, үзегез беләсез, акчасыз, ярлы. Әле Рөстәм Сафиулловичның шефка алган колхозы да бар. Үзе барып урмый-чөчми билгеле, азын-көзен техникасын таба, ягулыгын, маен. Хәзер нефтепродуктны кайтарулары да кыйммәт. Уфа, Пермь, Самара, Сызрань һ.б. шәһәр-өлкәләр якын ара түгел.

— Элек күп эшли идек, — дип аңлата генераль директор. — 50 мең тонна нефть продуктын 4 районга — Зеленодольскига, Кайбычка, Югары Осланга, Апаска тарата идек. Ике филиалыбыз бар, Куланга һәм Албаба станцияләрендә. Куланга Кайбыч һәм өлешчә Югары Ослан, Албаба — Зеленодольск районнарын тәэмин итә. Ә монда бөтен эшне без алып барабыз. 5 автозаправка станциясә төзөдек. Бүгенге көндә Балтайда һәм Кайбычта төзөп ятабыз. Җәмысә 8 заправка була. Шонгатыда кафелар белән ясаган идек, юлдан читтөрөк дипмә, йөрүче юк. Монда бербер чара күрергә дип торабыз.

Рөстәм Гафаров заманында хезмөт юлын колхозда башлаган. Сөргән-чөчкөн. Армия сафларынан кайткач, авыл хужалыгы институтының механика факультетында укыган. Улы да әтисе эзеннән киткән, шул ук институтны төмамлаган. Хәзер үзә анында эшли. Яшь өти белән картаерга бер дә ашыкмаган бабайның ике сөөненче — Гөлчөчәк белән Ландышлары бар икән. Оныкларын күрәп-сөеп туялмый ахры Рөстәм абый, алар турында сөйләгәндә күзләре мөхәббәт белән тула. 4 ел элек хатынын жирлөгән икән ул. Уң канатын куйган. Тол калуы — язмышыдыр күрәсез. Ярый: “Бабай, нәрсә алып кайттың?” — дип оныкларының каршысына йөгәрәп чыгуы жанны жылыта.

Безнең сөйләшү ун-унбиш минутка сузылмагандыр. Сөгәт бердә район житәкчеләре киңәшмәсә икән. Рөстәм Сафиуллович шунда ашыга, ә без чираттагы оешмага йөгәрәбез. Вакытның койрыгы кыска шул, кыска.

Дөньяда аз сөйләп, күп эшләп яшәргә гадәтләнгән өч кеше бар ди-сәләр, шуның берсе, мөгаен, Каратун ашлык кабул итү пункты генераль директоры Рәшит Заһидуллин дияр идея без. Атказанган авыл хужалыгы хезмәткәре, район советы депутаты үзе турында кыска гына мәгълүмат биреп котылды. Ул һөнәре буенча агроном икән. Әүвәл Төтеш авыл хужалыгы техникумында, аннары Казан авыл хужалыгы институтында белем эстәгән. Аннан соң хезмәт сукмаклары тармак-ланган, Ленин исемендәге колхозда бригада агрономы, Колангы икмәк кабул итү пунктында урынбасар, "Сельхозтехника"да транспорт буенча урынбасар, ашлык кабул итү пунктында генераль директор, өч ел ярым "Коммунизм юлы"нда колхоз рәисе.

Һәм яңадан директор урындыгы. Ләкин бу урындыкта утырып торган чагы бар микән Рәшит Нәжиповичның.

Ул елына 1 мең 200 чакрым юл үтә икән. "Без Рәсәй заводлары белән турыдан-туры эшлибез, — ди генераль директор. — Мин посредниклар белән бәйләнергә яратамын, үзем машинага

Бүрене аяклары ашата...

утырам да чыгып китәм. Һәм барысын да хәл итеп кайтам".

Бүрене аяклары туйдыра, ди халык. "Китереп бирерләр өле", дип күккә карап көтеп ятар заманнар узды шул, үзең чабасы, үзең табасы.

Каратун ашлык кабул итү пункты 45 тонна бөртек сыйдыра икән. Ел әйләнәсендә дә тик тору юк. Башта ашлыкны чистарталар, киптерәләр, кая кушылса — шунда озаталар да. Саклауда 15 мең тонна бөртек калган. 10 мең тоннасы яхшы сыйфатлы бодай икән. Ул бала сыман, һәрдаим тикшереп-карап торганны ярата.

Базар шартларының усал салкын жилен директор үз жылкәсе белән ышыкый бугай: биредә зарланмыйлар,

уфтанмыйлар. Акчаның да нинди төстә икән хәтерлиләр. Өнә тегермән төзелә икән. Төрөк-Голландия фирмасы төзи. Беренче сортлы, югары сортлы онга, манный ярмасына, комбиазыкка кытлык булмаячак алайса. Ике икмәк пешерү заводы бар, кибете бар, Каратун кибетеннән күпереп пешкән ипи алсагыз, нич үкенмәссез.

Оешма өчен ятрак шөгыл — 500 баш дуңгыз асрау да тормыш хәлен җиңеләйтү юлы дип уйлыйбыз. Житәкченең башында йөз төрле уй кайный. Бөтен китек-сыныкны заманга сылтап йөри торган кеше түгел Рәшит Нәжипович, аның сүзе бер генә: "Эшләргә кирәк!"

Сез кешеләргә кирәк!

"Бүген авыл жирендә төп авырлык хужалык рәисе жылкәсенә төшә. Техника иске, яңасын сатып алырга акча юк, ө урырга-чөчөргә кирәк. Чөнки ил табынына азык-төлекне ул куя", — диде хакимият башлыгы. Аның фикерен авыл хужалыгы идарәсе башлыгы Фирдус Хафизович Вахитов та куәтләде.

— Авыл өчен янып-көеп яшәгән житәкче арасында ике кешенең исемен әйтеп үтәсем килә. Болар "Ракета" хужалыгы житәкчесе Рәшит Дәүләтшин белән Горбунов исемендәге хужалык рәисе Әлфир Вәлиев. Икесе дә җиргә иң күп көч куйган ир-егетләр. Әлфир Яруллович 1976 елдан бирле хужалыкны җитәкли. Чын крәстиән. Беркайчан да масаймас, мактанмас, үз эшен, үз урынын белер. Мәсьәләләргә хәл иткәндә: "Булыр микән, булмас микән?" дип икеләнеп тормас, ир-егетләргә төвәккәллек күрсәтер. Терә мисал: Әлфир Яруллович бөтен производство участокларын авылның бер башыннан икенче башына күчәрдә. Кыр агында идарәсен дә, Мә-

дәният йортын да салдырып куйды. Әле ул заманнарда ике катлы биналар сирәк иде. Берәр вакыт туйганчы йоклады микән ул? Юктыр, мин бит аны читтән күзәтеп түгел, якыннан беләм (әлек колхозның партөешма секретаре идем). Көндөз Вәлиев Казанда булды, ө төнлә — хужалыкта. Иртән нәрәт бирә дә кирәк-ярак артыннан Казанга чаба. Йөри, эзли, кирәк әйберен тапмыйча кайтмый. Хужалык аның тырышлыгы аркасында тернәкләнеп калды да инде. Кая гына күз салма, бүген анда тулы тәртип. Биналар гына төземәдә Әлфир Яруллович, производствоны үстерү анын да кайгыртты. Иң тотрыклы уңыш шушы хужалыкта менә. Кемдер продукция алу кими дип зарланадыр, ө аның хужалыгында, киресенчә, арта. Әйттик, соңгы ике елда дуңгызлар саны 900 иде, ө хәзергәсә көндә алар 1800 баш!

Хужалыкны баетса да, үзе өчен янып-көеп яшәмәдә ул. Өе дә гап-гади, көн итмеше дә гап-гади. Авылдашлары аны шуның өчен дә ихтирам итә.

Хужалык идарәсе башлыгы
Фирдус Хафизович Вахитов

Рәшит Дәүләтшин турында да мин бары тик әйбәт сүзләр генә әйтә алам. "Ракета" — республика күләмдә та- нылган хужалыкларның берсе. Әлек алар мөгезле эре терлекләр симерту

“Унбер ел чөчөм, унбер ел урам...”

белөн шөгүлөнө иде. Соңгы вакытта хужалыктар терлеклөрен тапшырмый башлады, ә Рәшит Габделхакович аптырап калмады, жаен тапты: ит сата һәм шул акчага чит өлкөлөрдөн ел саен 750-800 әр яшь бозау алып кайтып симертә. Монда көчлө аренда коллективлары эшли. Алар 1986 нчы елларда оешкан иде, заманалар авыр дип таркалмадылар, мөстөкыйльлеклөрен дә югалтмадылар. Былтыр бу хужалык уңыш буенча икенче урынга чыкты, гектарыннан 30 центнер икмәк жыеп алды. Шикәр чөгөндере уңышы да сөөнерлек: гектарыннан 260 центнер.

Алар бер генә елда да терлек азыгына кыенлык кичерми, әле житмәсә силосын, саламын сата да.

Көнкүреш мәсьәләләре дә уңай хәл ителеп бара. Авылда өйләр моннан 10 ел элек электр белән жылытыла иде, хәзер газ кертәләр. Халык утын-күмер эзләп интекми Кормашта.

Бу авылга нигез салучы кеше Рәшит Дәүләтшинның 9 нчы буын бабасы — Кормаш булган икән. Бу хакта инде безгә Рәшит Габделхакович үзе сөйләде.

— Авылыбызга 500 яшь тулды. Ул, еллар өстәлгән саен, яшәрә генә бара. Яшьләр бәхет эзләп Кормаштан китми бүген. Алар өчен махсус йортлар салабыз. Өнә “Яшьләр урамы” шулай пәйда булды бездә.

— 30 ел хужалыкта эшлисез. Ардым-туйдым, дигән чакларыгыз бармы, Рәшит Габделхакович?

— Эштән туйдым, дигән чагым юк. Ходай Тәгалә андый уйны башка да кертмәсен инде. Әле алда тагын күпме эшләнәсә эш көтеп ята! Бүген иртәгә биштә тордым, иртәгә дүрттә торасы иде бит, дип үз-үземне ашыктырып яшим. Һәммәсенә дә өлгәрәсә килә. Кул кушырып яки зарланып утырудан файда юк. Тормыш кырыс, бу хакта мин халыкка да әйтә килдем, үз көчөбезгә генә таянйык, беркайдан да бернәрсә дә өметләнмик, дидем. Һәр тармакта үз эшебезне жиренә житкереп башкарса кына әйбәт яшәрбез, дидем. Аллага шөкер, моны аңлый һәм тырышып эшли кормашлылар.

Рәшит Дәүләтшин белән сөйләшкәч, безнең дә жаныбызга рәхәт булып китте. Әле дә ярый, арабызда шундый оптимист кешеләр бар! Гел елактар белән генә тулса, бу дөньяның кызыгы бөтәр иде.

Ө Әлфир Яруллович белән әлегә күрешүләр насып булмады. Ул авырган икән. Аңа Ходайдан исәнлек сорыйбыз, тизрәк терелегез! Сез кешеләргә бик кирәк.

Шулай диде “Кызыл Тау” ышанычлык ширкате рәисе Рөстәм Хәмидуллин юлда барганда. Без озынга сузылган киңәшмәдән аны “урлап” алып киттек. Көн яктысында “Кызыл Тау” хужалыгын күрсәбез килде. Рөстәм әле яшь кеше, аның чөчәселәре дә, урасылары да алда. Аңарда яшьләргә генә хас кайнарлык һәм дәрт бар. Ул яңалыктан курыкмый, “моңа тотынсам ни булыр икән?” дип шик тырнагына элгеп бәргәләнми. Өнә колхоз таркалгач, пайлар ышанычлык ширкате оештырып куйганнар. Ул бүген 9 кеше кулында. Калган кешеләр алар белән договор нигезендә эшли. Совет рәис дилбегәсен Рөстәмгә тоттырган. “Болар череп баегандыр инде”, — диярсез. Юк әле. Тернәкләп, аякка басып кына яталар. Өмә эшләре хутка китәсенә шикләнмибез. Иң беренче нигезне саласы һәм ныгытасы бар ич. Башта аларга “һәй, жүләрләр!” дип көлеп кенә караганнар. Үзгәрештән авыз еручылар яки куян кебек өркүчеләр өзмени!

— Колхозларның тамырын корытырга кирәкми, ә бәлки миләкнең формаларын үзгәртәргә кирәк. Ул хосусый миләк булырга тиеш. Һәр кешегә үз паен бирергә. Һәм ул теләгән кешеләре белән берләшсә. Урта хужалык төзәсен. Лидер берәү буламы, икәүме — аларның теләге, — ди Рөстәм.

“Кызыл Тау” ышанычлык ширкате биш авылны берләштерә: Карамасар, Югары Акхужа, Азбаба, Берләш, Полянский авыллары. 970 кешенә 240ы эшкә яраклы. Биш авылның да моржасыннан төтен чыкмый, өмә моңа гаҗәпләнәсә түгел, һәр йортка газ кертәләр. Икенче авылга асфальт юл сузачаклар. Өендә жылы, урамыңда чиста, тормышка куанып, житәкчеләреңә рәхмәт укып яшә дә яшә генә! Әле Рөстәм Хәмидуллин кебек авыл өчен ярты жанын бирергә өзер алмаш офыкта күренәме, юкмы — монысы бер Ходайга мөгүлүм.

Узган ел кызыл таулылар корылыкның да борынына чиерткән түгелме соң? Гектарыннан уртача 19,1 центнер ашлык жыеп алганнар. Ярыйсы гына сан, әйеме? Рөстәм көгәзгә дә күз салмыйча: “солы — 17,7, борчак — 22, бодай — 16,8, арпа — 21,6”, — дип санады.

Тик ул бу кадәр байлыкны кесәсенә генә йомарлап тыкмаган, кредит түләгән. Хәзер егет бер генә сүз әйтә ала: хужалыкка дәүләттән кредит алуның зыяннан кала фәйдасы юк. Ирексездән башта: “әллә дәүләтнең сәясәте колхозчыларны батыру микән?” дигән уй туа.

Хәзер хужалык рәисләре өстән күрсәтмәләр-боерыктар көтеп утырмый. Алар — ирекле һәм мөстөкыйль. Акчасыз ирекле белән хәерче мөстөкыйльлек бәхет түгел билгеле, өмә нишләтсәң, авыл яшәсәң, басу-кырлар чүп өеменә әйләнмәсен өчен көн-төн “баш шәрифләре”н эшләтсәң инде. Рөстәмнәр терлекчелек белән дә шөгүләнә. Дуңгыз үстерәләр. Әле яңа гына төзелгән бер дуңгыз фермасын барып карадык. Үзенә күрә “роддом” сыман йорт. Симез-симез ана дуңгызлар бүген-иртәгә балаларга тиеш. Һәрберсә аерым “палата”да мыркылдап ята. Палатаның бер читенә тишекләр уелган.

“Теге якка чыгып карагыз”, — диде Рөстәм. Исебез китте: нәни мыркылдыктар өчен салам түшәлгән йомшак “караватлар”. Баш очларына зур-зур лампалар эленгән. Жылытыр өчен, димәк. Бәләкәчкә имезергә тишәктән генә кертәләр булып чыга. Һай, уйлап та таба әкәмәтләргә кеше дигәнәң!

Рөстәм Хәмидуллинның уйлы белгән рәис икәнән бик күп мисаллар белән расларга мөмкин. Сөтне әрәм итмәүнең дә юлын тапкан ул өнә: көн саен Казанга сөт сатарга бер машина куйган. Тир түкмичә генә, кеше талап яшәргә күнәккән шөһәр башкисәрләре урын өчен шофердан акча каера башлагач, шөхсән үзе барып, тегеләрнең нәфесен бастырган.

Адәм баласы дөньяга тамак өчен генә тумаган. Авыз — икмәк, жан — матурлык сорый. “Азбаба авылында клуб төзәргә хыялланабыз”, — ди Рөстәм, килчәк планнары белән дә уртаклашып. Аллага шөкер, өле китапханә ишегенә амбар йозагы эленмәгән икән. Бер урта, өч башлангыч мәктәп, өч медпункт, күркәм генә мәчет бар. Профилакторий эшли. Ышанычлык ширкате бер урында гына таптанучы хужалыкка охшамаган. “Камилләшү юлларын эзлибез”, — диде рәис. Амин, “Кызыл Тау”га үзенә биек тау икәнән расларга язсын!

С.М. Киян,
Казанның 7 нче ипи
заводы директоры

төшкөн урынны кеше таптамаслык итеп әйләндереп алу турында сөйләп. Менә шулай итеп икмәккә хөрмәт төрбияләнгән. Бабаларыбыз да ипи валчыгын жиргә ялгыш койсалар, аны учларына жыеп алып, икмәктән гафу үтенә торган булганнар... Ә без борынгы халыкны караңгылыкта гаепләгән булабыз... Үзәбез нинди?

Краснодар азык промышленносте институтында Светлана Киян бик яхшы укый. Азык промышленносте инженер-механигы белгечлеге алып, фәнни эзләнүләргә дә тиз генә кереп

челәгендә Балканга китеп, жирле славяннар белән кушыла һәм Дунай Болгариясә барлыкка килә. Икенче бер өләше Итил буйларына килеп житә һәм Идел Болгарын төзи. Өченче өләше тауларга ките, балкар халкы шулардан килеп чыккан. Кубаньда калганнары хазарлар белән, соңрак славяннар белән кушыла. Шулай итеп, Татарстан белән Кубаньның борынгыдан ук килә торган тарихи багланьшлары бар.

Казанда яшь, югары квалификацияле белгечне шунда ук күреп ала-

Кеше гакыллыгы инд бөөк ачышы

Кубань гомер-гомергә Русиянең тамагын туйдыручы булды. Әмма колхозлаштыру һәм сугыш бу икмәклә якларны да хәлдән тайдырды.

Светлананың да бала чагы авыр вакытларга туры килә. Колхозлаштыру "бөхетеннән" аякка басарга өлгермиләр, сугыш башлана. Халык сугыш яраларыннан бик озак мантий алмый интегә. Әле шул авыр бала вакытларыннан ук Светлана сакчыллыкка, һәр тиенне исәпләргә өйрәнә. Моңы комсызлык белән бутарга ярамый. Бу сыйфатлары аңа авыр елларда исән калырга ярдәм итә. Холкындагы инд төп сыйфатларның берсә — икмәккә, хезмәткә олы хөрмәт.

Икмәк... Аннан да олырак, кадерлерәк тагын нәрсә бар? Икмәк кешене ач үлемнән генә түгел, хәтта, ничек кенә сәер тоелмасын, бирәнлектән дә коткарып калган.

Борынгы Элладада ризыкны иписез ашаучы кешене төңреләр орачак дип ышанганнар. Борынгы һиндстанда жинаятьчеләрне иписез тилмерткәннәр, ө жазаның давамлылыгы жинатынең зурлыгына бөйле булган.

Татарстанның атаклы аш-су остасы Ю.Әхмәтжанов китабында пәйгамбәрләр заманында ипи валчыгы

ките. Мөгаен, шуңа күрәдер, аны институтны төмамлаганнан соң Краснодар азык һәм яшелчә киптерү промышленносте фәнни-тикшерү институтына кече фәнни хезмәткәр итеп чакыралар. Светлана азык-төлек консервлау проблемалары белән шөгыльләнә башлай...

Институтта аспирантура һәм өлкән фәнни хезмәткәр эшенә ул башаягы белән кереп чума. Яшь галимне алда зур фәнни ачышлар көтә. Әмма Светлана зур уңышларга икмәк пешерү производствосында ирешә. Хәер, фән белән шөгыльләнү аның алдагы хезмәт юлында, әлбәттә, уңай ролен уйнамыйча калмый. 1965 елда Светлана Михайловна Кубань кебек үк игелекле якка — Татарстанга күченеп килә. Үзе дә белмәстән, ул борынгы болгарларның Кубаньнан Иделгә кадәр булган юлын кабатлай...

... Тарих буенча менә болай... Ерак урта гасырларда хәзерге Кубань, Азов буге, Дон буйларында төрки телле болгар кабиләләре яшәгән, ө VII гасырда монда Кубрат ханның Бөөк Болгар иле булган. Хазарлар кысрыклавы аркасында болгарларның бер өләше Аспарух хан житөк-

лар. Килүенә өле бер ай да узмый, төзелеп ята торган 7 нче ипи заводының баш инженеры итеп билгеллилә.

Завод 1965 елның сентябрәндә файдалануга тапшырыла.

Әлбәттә, фәнни эштән практик эшкә күчү бик үк жиңел булмый, әмма тупланган белем һәм тәжрибәсә Светлана Михайловнага житештерүгә тиз арада яңа үзгөрешләр кертергә ярдәм итә. Кыскасы, өч елдан ул инде завод директоры дәрәжәсенә күтерелә. Әмма тупланган, бердәм коллектив төзү өчен өле ун еллап вакыт кирәк була.

Инд беренче чиратта ул, әлбәттә, хезмәтне механикалаштыру, житештерүнең күләмен арттыру турында кайгырта. Механикалаштырылган житештерү икмәк заводында көн сәен 2,5 тоннага кадәр кондитер әйберләре, 50 тоннага кадәр өч төрдәге ипи, 23 төрле булка пешерүгә исәпләнгән. Предприятиедә чимал һәм пешерелгән әйберләрнең сыйфатына жентекле биоконтроль үткөрелә. Житештерүнең 60 проценты механикалаштырылган.

Өлегә саннар артында никадәр хезмәт торуйн Светлана Михайловна

да аның хезмәттәшләре генә белә. Әлбәттә, гомуми кризис ипи заводының эшендә дә чагылыш тапмый калмый. Бәяләр үсү һәм инфляция аркасында хәзер көнөнә 24 тонна ипи һәм 1,5 тонна кондитер әйберләре пешерелә. Кризис нәтижәсендә житештерүнең рентабельлеге бер аз кимесә дә, 1998 елгы план 102 процент итеп үтөлгән.

“Предприятиенң чөчәк атуы халыкның тормыш хәле нинди булуга бәйле”, — ди Светлана Михайловна. “Ипи күп — дуңгыз асрар, акчасы күп — тегермән салдырыр”, — дигән мәкаль дә бар урыста. Светлана Михайловнага, әлбәттә, тегермән салдыруның хажәте юк, ә менә житештерү һәм социаль инфраструктураны киңәйтү иң мөһим проблемаларның берсе аның өчен.

Хәзер икмәк заводында вафли чыгара башларга җыеналар.

Шуның өстенә, предприятие балансында сигез кибет һәм 28 берәмлек автотранспорт та бар.

Биредә хезмәт куючы 247 кешенең социаль-көн күреш шартларын яхшырту өчен дә мөмкин булганның бөтенесен эшләргә тырышалар. Шунысын да искәртик, эшчеләр сауна һәм душлардан да файдалана. Мохтаҗларга санаторий дәвасы алырга ярдәм итәләр. Тулай торакларда яшәүче яшыләргә торак хакының 50 процентын предприятие түли. Заводта медпункт эшли, белгеч врачлар килеп тора. Биредә пенсионерлар турында да онытмыйлар, завод ад-

министрациясе аларга мораль яктан да, матди яктан да ярдәм итеп тора.

Ипи заводы дирекциясе хәйрия акцияләре өчен дә акча бүлә. Мәсәлән, Дербышкидагы инвалидлар һәм балалар йортларына бүләкләр, кондитер әйберләре илтәләр. Светлана Михайловна инициативасы белән ипи заводы коллективы дүрт ятимне “тәрбиягә” алган, шуларның өчесе инде башлы-күзле булган, һәрберсенә туйга кер юу машиналары бүләк иткәннәр.

Бүгенге рухсызлык заманында предприятие житәкчелеге кешеләренң ахлагын үстерү өчен мәчет һәм чиркәүләргә дә булышлык күрсәтә. Шунысын да әйтергә кирәк, мөселманнар ипи заводы коллективының 70 процентын, христиан халкы 30 процентын тәшкил итсә, дуслык 100 процентын тәшкил итә.

Предприятие тормышындагы тагын бер “вак-төяккә” тукталмыйча мөмкин түгел. Мәктәп яшендәге баласы булган кешеләргә беренче сентябрь көнне бер көнлек түләүле ял, ә баласы туган яшь өтиләргә хәтта өч көнлек түләүле ял бирелә.

Коллективның ветераннары да житәрлек. Мәсәлән, өлкән мастер Галина Александровна Сеньюшина ипи пешерү тармагында инде 40 елдан артык эшли. Предприятие директоры Светлана Михайловна Киян үзе һәм кондитер производствосы өлкән мастеры Сания Сабиржановна Закиржанова да биредә инде 33 елдан артык эшлиләр. Егерме кешенең хезмәт стажы 25 ел,

кырык кешенеке — 20 ел.

Һәм тагын бер нәрсә: монда барыбызны туендыручы жир турында да онытмыйлар. Предприятиенң Биектау районында 80 гектар үз жире бар. Күп тә түгел кебек болай, ләкин шулай булса да жарыйсы гына яшелчә һәм бөрәңгә үстерергә җитә. Сүз уңаеннан шунысын да өйтик, ашханәдә эшчеләрне бушлай ашаталар!

Светлана Михайловна үзе дә жирдә казынырга ярата икән. Ул бигрәк тә чөчәкләр үстерү белән мавыга, яраткан агачы — миләш.

Икмәктән дә олы нәрсә юк, ди халык. Икмәкне чынлап торып олылаучыларның берсе — Казанның 7 нче икмәк заводы директоры Светлана Михайловна Киян. Ул Кубань кухнясын ярата — пешергән борщ һәм соянкаларын, алма тутырып кыздырган казын, сумса һәм вареникларын кабып карасаң, телеңне йотарсың...

Кубанның алтын диңгездәй бодай басулары, бакчаларга күмелгән хуторлары Светлана Михайловнаның, мөгаен, төшләренә керә торгандыр. Хәзер аның ватаны икәү, ә бөтен йөрәгә белән бирелгән эше — берәү — халыкка хуш исле икмәк ашату.

Күп еллар элек фәнни карьерадан баш тартса да, Светлана Михайловна, К.А.Тимирязев әйтмешли, “кеше гакылының иң бөек ачышы булган икмәк телемен иҗат итү” эшенә керешеп китә. Ә кешеләргә хуш исле икмәк бүләк итүдән дә игелекләрәк тагын нинди һөнәр бар бу дөньяда?

Ф.РӨСТӘМОВ

1 нче кондитер цехында

Өлкән мастер Г.А.Сеньюшина

Жир йөзөндә таралган дин-нәрнең төп Китапларында әле бик күп серләр яшеренеп ята һәм адәми затның эзләнүчән рухы аларны ачарга тели, кеше шулай яшәешнең асыл мәгънәсен аңларга, үзе үткән тарихи юлларны, рухият баскычларын ачыкларга омтыла.

Хәят серләрен бәян итүче эзотерик әдәбият белән кызыксынучыларга реинкарнация дигән термин яхшы таныш, аны әле кабат гәүдәләнү (закон перевоплощения) дип тә атыйлар.

Нәрсә соң ул кабат гәүдәләнү? Бу хикмәтле төшенчә хакында сүз башлаганчы өвәл Жанның нәрсә икәнөн ачыклап үтик, чөнки сүзәбез гел галиҗәнап Жан тирәсендә куерачак.

Әйе, нәрсә соң ул Жан? Аны кайчандыр бик ерак заманнарда, хәтта күз алдына да китереп булмастай ерак дәверләрдә Аллаһы тәгалә йөрәгеннән бүленеп чыккан нур-кисәкчә дип аңлаталар. Әлеге рухи акыл белән сугарылган нур-кисәкчә матди дөньяга, тыгыз материягә инә, анда үзенең бөтен мөмкинлекләрен, илаһи сыйфатларын ачарга, тормышка ашырырга омтыла. Шулай әлеге нур-кисәкчә материя белән идәрә итәргә

өйрәнә һәм бик озак дәверләргә сузылган сабак чорында үсеш ала.

Бу үсеш аңа ни өчен кирәк соң? Әлбәттә инде, эволюцион үсешнең гажәеп озын чылбырын үтеп, бихисап каршылыкларны җиңеп, караңгы һәм аңсыз материяне үзенең нуры белән яктыртып, аны рухиятле итеп, кабат Атабыз Аллаһы тәгалә хозурына әйләтү, аңа килеп кушылу өчен кирәк бу үсеш. Ахыргы максаты шуннан гыйбарәт, дип аңлатыла эзотерик әдәбиятта. Әлбәттә, мондый илаһи-лыкка ирешү өчен Жанга һаман-һаман яңа тәннәрдә гәүдәләнәргә, төрле шартларда, төрле мохитта яшәргә, күп чыныгулар, тәҗрибә, сабаклар алырга туры килә. Шулай ялгыша-ялгыша Жан үзенә күркәм сыйфатлар, сизгерлек, акыл, зирәклек туплый һәм ниндидер чираттагы бер гәүдәләнештә изгелеккә ирешә.

Үсешнең бу баскычында аңа инде берәүнең вафатыннан соң, башта күккә ашып, күпмедер вакыттан кабат җиргә инү, берәр кешедә яшәү хажәте калмый. Ул инде җирдә аласы тәҗрибәсен тулысынча алган, үз бурычын-программасын үтәгән, үсешнең күктә давам ителә торган чорына

аяк баскан Жан була.

Кабат гәүдәләнү кануны яшәешнең яшерен мәгънәсен аңлаешлы һәм дәлилле рәвештә төшендереп бирүче бердәнбер канун булып тора. Адәми затның дөньяга килү серен башкача аңлатып бирү мөмкин түгел, чөнки бик күп аптыраткыч сораулар туа. Әйтик, ни өчен берәү дөньяга сау-сәламәт, чибәр һәм җитмәсә хәллә-бай гаиләдә туа, гомере буге әйбәт-уңай шартларда яши. Ә икенче берәү төрмәләрдә күп утырган жинаятчы-рецидивист гаиләсендә дөньяга килә дә яшәтән үк криминал тәҗрибә ала, үзе дә шушы юлдан китә. Ә өченчәсә гарип булып туа, гомерен кимсенеп-газапланып уздыра.

Ни өчен туганда ук мондый гаделсезлек? Әле бит кеше Аллаһы тәгалә каршында бер гәнаһ та кылырга өлгермәде. Ул сабый бала! Бәлки Аллаһы тәгалә гадел зат түгелдер? Әмма Ул гаделсез була алмый. Кыскасы, андый сорауларны бертуктаусыз яудырып торырга мөмкин һәм Жанның кабат гәүдәләнүе кануныннан башка моңа җавап табарга мөмкин дә түгел.

“Монда Корьәннең ни катнашы бар? — дип сорап куяр түземсез укучы. — Безнең Корьән Кәрим халык-

ларга бөтөнлөй башка Төгүлимат бирә, ә монда исә ниндидер кабат гәүдөлөнү турында сүз бара?"

Әйдәгез, ашыкмыйк. Уйланып карыйк әле.

Мин еш кына, бу кабат гәүдөлөнү кануны ни өчен Корьәндә урын алмаган икән, дип уйлана идем. Дин әһелләребездән дә, Ислам дине белгечләреннән дә бу хакта ишеткәнәбез юк бит. Бәлки традиция булмау сәбәпләдер? Дөрөсөн әйтим, Ислам кебек камил һәм гали диндә яшәешнең төп серләреннән булган әлеге канунның чагылмыйча калуына мин ышанып житми идем. Корьән бит дөньядагы төп диннәрнең төп Китапларын да, аларны кешелек дөньясына тапшырган пәйгамбәрләргә дә таний, үзен аларның дәвамчысы дип белдерә (Тәүрат, Зәбур, Инжил, әл-Китап — Библия). Корьәннең бер сүрәсендә сүз фәкать шул хакта бара:

"Тех, кто уверовал (в Коран),

И тех, кто следует иудаизму

И назореи (христиане), и сабеи,

Кто в Господа и

в Судный день уверил

И (на земле) творит добро,

Ждет (щедрая) награда у Аллаха"

(2:62)

Дөрөс, Корьәндә әлеге Китапларга килеп кергән кайбер хаталар, мәгънә бозулар да күрсәтеп үтелә. Әйтик, Тәүрат турында:

"Когда среди них уже такие были,

Кто слушал Слово Господа,

Потом, уразумев его,

Они (умышленно)

его значение исказили,

И сами ведали об этом".

(2:75)

Яисә Библия хакында:

"О люди Книги!

От нас пришел посланник к вам,

Чтобы указать вам многое из Книги,

Что вы (так тщательно) таите".

(5:15)

Дөньядагы төп дини төгүлиматларның бер Чыганактан — Аллаһы тәгаләдән иңүе беркем өчен дә сер түгелдер, дип уйлыйм, чөнки Ул барлык кеше өчен дә Бер һәм Бердәнбер. Бу диннәр бер зур елгага килеп кушылган аерым инешләргә хәтерләтә. Дини төгүлиматлар да аерым бер халыкка яисә берничә халыкка аерым бер дөвөрдә аларның тарихи үсеш дәрә-

жәсен, дөньяга карашларын, рухи үсеш кимәлен исәпкә алып бирелә. Гадәттә, дини төгүлимат берәр пәйгамбәр, рәсүл аша житкерелә һәм аның сөйләгән вәгазъләреннән соңрак шул диннең төп Китабы туплана, ул канунлаштырыла. (Бхагавад — Гита, Тәүрат, Библия, Корьән һ.б.) Әгәр дә без бу китапларны чагыштыра башласак, аларның нигезендә яткан төп идеяләрнең гажәеп дәрәжәдә охшаш икәнлеген ачыкларбыз. Бу — диннәрнең бер Чыганактан икәннән күрсәтә. Берничә мисал китереп үтик:

Һиндуизм динендә: "Алла — бер, ул һәрбер нәрсәдә яшеренгән, бөтен жиргә үтеп керә. Ул тереклек итүче бөтен нәрсәнең эчкә "Мин"е. Ул барлык гамәлләрнең шаһиты, яратылган бөтен нәрсәләрнең дә яшәеше. Ул акыл бирүче. Ул Абсолют". (Шветашватара Упанишада, 6:11)

Зороастризм динендә: "Алла — бер, Ул барлык игелекләрне Тудыручы, бу игелекләр Аның иҗат җимеше".

Яһуди һәм Христиан динендә:

"Безнең Аллабыз — бердәнбер Алла. Үз Аллаңны бөтен йөрәгең белән, бөтен жаның һәм көчең-хисең белән ярат".

(Библия. Второзаконие. 6:4,5)

Ислам динендә: "Сезнең Аллагыз — бер. Алладан башка Илаһ юк. Ул рәхимле һәм шәфкатьле".

(2:163)

"Безнең Аллабыз бер, һәм барлык мактаулар Аңа!" (4:171)

Мисалларны күп китерергә мөмкин.

Күрәсәң, вакыты җиткән булгандыр, көннәрдән бер көнне мин Корьәндә кабат гәүдөлөнү кануны эзләрен табу нияте белән эшкә керештем. Эчкә сиземләвем миңа "булырга тиеш!" дип әйтеп тора иде. Һәм 2 сүрәнең 28 аятендә шушы юлларга тап булгач, исем-акылым китте:

"Как вы не верите в Аллаха?"

Вы (изначально)

были жизни лишены.

Затем Он одарил вас ею.

Со временем

Он повелит вам умереть,

Чтобы потом опять

вернуть вас к жизни,

И вновь потом

к Нему вы возвратитесь".

Әлеге юлларны укып чыккач хәтта тыным кысылды. Монда бит сүз нәкъ менә кабат гәүдөлөнү, адәми затның эволюциясе турында бара!

Аятънең һәр юлын тикшереп чыгыйк әле.

"Как вы не верите в Аллаха?"

Вы (изначально)

были жизни лишены".

Икенче юлны төгәлләүче "лишены" сүзеннән соң текстта 14 цифрасы тора. Бу Корьән ахырында комментарий-аңлатма булуы хакында сөйли. Тиешле урынны эзләп табам. Анда: "Гарәп сүзә "Маут" ике төрлә мәгънәгә ия: а) үлү, яшәүдән туктау; б) бөтенләй булмау, гомумән яшәмәү", диелә. Димәк, икенчесе мин эзләгән мәгънәгә туры килә.

Әлеге "бөтенләй булмау, гомумән яшәмәү" нәрсәне аңлата соң? Без инде Жанның Аллаһы тәгалә йөрәгеннән бүленеп чыккан нур кисәкчәсе икәннән әйтеп узган идек. Әмма ул кеше жаны рәвешендә яши башлаганчы чиксез озын үсеш юлы уза, бүленеп чыгу белән үк адәми зат жанына әверелми.

Мондый четереклә мәсәләләргә белеп җиткөрмәүче укучылар өчен тагын бер нәрсәне ачыклап үтик: күктән иңгән Жан үзенең үсеш юлын минераллар дөньясыннан башлап җибәрә. Тагын да ачыграк итеп әйткәндә, Жан башта иң авыр шартларга килеп элгә, иң тыгыз һәм караңгы-кысан матдәдә яши (мәсәлән, ташларда). Анда бихисап дөвөрләр кичергәннән соң үсемлекләр дөньясына күчә. Үсемлек инде катып калган минерал түгел, ул хәрәкәтчән һәм сизгер. Монда Жанга күркәм сыйфатлар туплау, тормыш тәҗрибәсе алу өчен мөмкинлекләр зуррак һәм ул алардан тулысынча файдаланырга омтыла. Шулай үсешендә тагын бер баскычка күтөрелә. Әмма һәр нәрсәнең чиге булган кебек, Жанның үсемлекләр дөньясында яшәвә дә иртәме-соңмы тәмамлана. Аңа инде югарырак баскычка — хайваннар дөньясына күчәргә вакыт җитә.

Хайван инде кешедән бер генә баскыч түбән торган шактый сизгер, хәрәкәтчән һәм акыллы нәрсә. Монда Жанның үсүе өчен тагын да киңрәк мөмкинлекләр ачыла, торган саен сизгеррәк һәм акыллырак була барган Жанны хәят дулкыны, төрлечә сыный-сыный, бай тәҗрибә тупларга мәҗбүр итә.

Җирдәге шушы өч дөнья (минераллар, үсемлекләр, хайваннар) сабакларын алу бик күп миллион елларга сузыла.

Ниһаять, үсешнең билгеле бер дәрәжәсенә ирешкән Жанга кеше төнендә яши башлар вакыт килеп җитә. Әлбәттә, Жан әүвәл кыргый кешедә яши. Әмма бу инде хайван түгел, әлеге

кыргый булса да — кеше. Шулай Жан-ның эволюцион үсешендә өр-яңа дәвер башлана. Ул кешелек дөньясына килеп керә. Әлбәттә, монда да мосафир-Жанга, бер жиргә төшөп, бер күккә ашып, бик озак дәверләр үсешен дәвам иттерергә туры килә.

Шик юк, VII гасырда, Мөхәммәт пәйгамбәр аша Ислам төгәлиматы бирелгән чакта яшәгән ком гарәбенә Жанның нинди эволюция юлы аша үтүен белү бөтенләй кирәк булмаган. Мондый белемнәрне ул аңына сыйдыра, кабул итә дә алмас иде. Күрәсең, ул чакта максат Бер һәм Бердөнбер Алла идеясен тагын бер кат кешелек дөньясының исенә төшерү булгандыр, чөнки Яһүди һәм Христиан диннәре инде таралуга карамастан, бөтен халыklar да бу идеяне әле кабул итеп бетерми, байтагы мөҗүсилек караңгылыгында яши, потларга табына. Менә ни өчен Корьәндә мөҗүсилек, потларга табыну зур гәнаһ һәм гаеп эш дип билгеләнә. Әмма яшәеш серен ачып салучы үзәк кануннарда булган кабат гәүдәләнү канунының Корьәндә урын алмый калуын хәтта күз алдына да китерүе кыен. Ни өчен дигәндә, Ислам — кешелек дөньясына бирелгән һәм соңрак дөньякүләм дингә өверелеп киткән иң соңгы классик дин. Димәк, ул үзенә хәтле бирелгән диннәрнең байтак күркәм сыйфатларын туплаган, төрле бозулардан, аңлы һәм аңсыз рәвештә кертелгән үзгәртүләрдән арынган дин булырга тиеш, дип уйларга нигез бар. Әлбәттә, бу соңгы диннең төп Китабы булган Корьәндә кабат гәүдәләнү кануны ничек тә чагылыш табарга, яшертенрәк рәвештә булса да әйтеп үтелергә тиеш иде. Ислам бит халыklarның күп гасырлар шушы дин нуры астында яшәүләрен күздә тотып, алар тора-бара Корьәннең эзотерик ягын да аңлый башларлар дигән өмет белән бирелгән булса кирәк.

28 аятьнең өченче юлы Жанның, күп сынаулар узып, ниһаять, кешелек дөньясына килеп кергән вакытын чагылдыра:

“Затем Он (Аллах) —

одарил вас ею (жизнью)”.

Аллаһы төгәлә тарафыннан кешегә яшәү, тормыш бүләк ителгән икән, димәк, аңа Жан да индерелгән. Монда бер хакыйкәт ярылып ята: Жан әле хайваннар дөньясында чакта сүз адә-

ми зат турында бара алмый. Димәк, Жан инде дүртенче дөньяга — кешелек дөньясына аяк баскан булып чыга.

Аятьнең дүртенче юлында без бик кызыклы моментның шаһитына өвереләбез, чөнки Жан инде үзенәң кеше тәнендә гәүдәләнүләрен башлап җибәрә. Ә ике гомер арасында күктә — Нәфис дөньяда яшәп ала.

“Со временем

Он (Аллах) повелит вам умереть”

Әлбәттә, биредә сүз Жанның вәфаты турында бармый, ә Жанга вакытлы йорт булып хезмәт итүче тәнгә күздә тотыла. Тәнгә бит ул без теге дөньяга күчкәндә салып калдыра торган киём шикелле бер нәрсә генә — бу сәламәт акыллы һәр кеше аңлай алырлык хакыйкәт. Әмма күбебез шушы тәнне кеше үзе дип кабул итәбез түгелме? Шунисына игътибар итик: Жанның магнит көче белән мөһәрчә бер үзәк тирәсендә тупланып торган атом һәм молекулалар кеше “үлү” белән ирәккә чыгалар, төрлесе-төрле якка тарала башлыйлар һәм бу хәл мәетнең таркалуына китерә.

Аятьнең бишенче юлында сүз Жанның кабат жиргә иңүе, конкрет кешедә гәүдәләнүе турында бара:

“Чтобы потом опять

вернуть вас к жизни”

Шулай итеп, мөсафир-Жан кабат жир йөзенең әйләнеп кайта, туып килгән балага кереп урнашып, гомер буе аның жан авазы, йөрәк, намус пышылдавы рәвешендә яши. Әгәр дә кешенең шушы авазга колак салырга акылы җитсә, Жан аңа үзенәң киңәшләр белән гел ярдәм итеп тора, төрле хаталардан, гәнаһлардан саклай, кирәкмәгән гамәлләрдән тыя, тормышта туры юл күрсәтә. Шушы гомер эчендә Жан үзе дә күп нәрсәгә өйрәнә, өстәмә тәҗрибә, акыл туплай, яңа тәәсирләр алып, тагын да зирәгрәк була бара. Һәм шушы хәзинәләр эчке сиземләү, интуиция рәвешендә кеше тәнендәге “чаша-касә” дип йөртелгән махсус урында тупланалар. Бу инде беркайчан да югалмый торган мөңгелек хәзинә. Бер кешене икенче кешедән гомердән гомергә тупланып килүче әлегә хәзинәнең күләме генә аерып тора. Яшь жан белән карт, өлкән жанның төп аермасы шушы байлыкның күләмендә.

Без аралашканда еш кына “күңелем сизә”, “йөрәк кушмый”, “жаным кабул итми”, “жаным карыша” кебек гыйбарәләр кулланабыз. Сүз бит монда жир йөзенең күп тапкырлар яшәгән, төрлесе күргән, ифрат зур тәҗ-

рибә туплаган Жан хакында бара. Димәк, галиҗәнап Жан шушы гәүдәләнештә яшәүче конкрет кешенең үзенең караганда күпкә зирәгрәк икән ләбаса.

Менә Аллаһы төгәлә биргән гомере узып, кеше тагын “вафат була”, Жан кабат теге дөньяга, Атабыз хозурына әйләнеп кайта. 28 нче аятьнең соңгы юлында сүз фәкәт шушы бөөк күчеш көне хакында бара:

“И вновь потом к Нему

вы возвратитесь”

Әмма бу әле барысы да бетте, яшәү төкәнде дигән сүз түгел. Андый менеп-төшөп йөрүләр, жирдә күпмедер яшәп алганнан соң кабат күккә ашулар, тагын жиргә, физик тәнгә иңүләр, бүтән кеше булып яшәүләр әле күп булчак. Бу хәл, кеше жирдә үтәсе бөтен сынауларны да үтеп, физик дөньядагы эволюциясен тәмамлаганчы, Аллаһы төгәлә салган программаның бер өлешен үтәп бетергәнчә дәвам итәчәк. Ә бу программаны адәми зат, инде әйтелгәнчә, бары изгелеккә ирешкәч кенә үти. Шуңа ирешкәч, Жанга инде кабат жиргә иңеп тору хәҗәте калмый.

Аның алдына күктәге чиксез рухи баскыч басмаларыннан өскә, һаман өскә күтәрелү бурычы килеп баса — шулай галиҗәнап Жан, кайчандыр Аллаһы төгәлә йөрәгеннән бүленеп чыгып, караңгы материяне яктырта-яктырта үзе дә ныгый, көч туплай, рухиятләрәк була барган Жан өчен өр-яңа дәвер башланып китә. Илаһи омтылыш белән сугарылган бу чиксез Юлда аны әле бик күп сынаулар, төрле киртәләр генә түгел, казанышлар, иҗат бәхете дә көтә. Әмма үзенәң нинди Чыганактан, нинди Атадан туганлыгын аңлаган Жанны инде бер-нинди көч тә бу юлдан читкә бора, тайпылдыра алмаячак. Ул инде мөңгелек Юлга аяк баса.

2 сүрәнең 21 аятендә Корьән адәм балаларын нәкъ менә шушы юлдан барырга чакыра:

“О люди!

Поклоняйтесь вашему Владыке,

Кто создал вас и тех,

кто был до вас,

Чтобы праведность

могли вы обрести”.

Корьәндәге кабат гәүдәләнү канунын чагылдырган аять, бу гали Китапны игътибар белән укуында, анда әле ачылмаган гәҗәеп тирән мәгънә катламнары яшеренеп ятуын күрсәтә.

¹ Бүгенге көнгә хәтле Корьәннең татарча төгәл тәрҗемәсе булмау сәбәпле, автор аятьләрен В.Порохова тәрҗемәсендәге русча Корьәннән китерергә мөҗбүр. — С.Ш.

Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА

МЫЕКЛЫ

ШАЙТАН

Ике күрше институт тәмамлап авылга кайтты. Икесе дә — мал духтыры. Ләкин Галия сыер сава, Әмир көтү көтө. Вакытлыча. Көзгә таба урыннар бушар, диләр житәкчеләр. Ә яшьләрнең кул кушырып утырасы килми.

Ләкин көннәрдән бер көнне тату гына яшәгән, тату гына эшләгән күршеләр арасыннан кара мәче йөгәрде.

Галия кайтты да әнисенә зарланды:

— Сабира апага әйт әле, әни, улын әзрәк эшкә өйрәтсен. Сыерларны әреkmән басуында көткән. Сөтне авызга алып булмый, әрем төме.

— Әйтермен дә бит, кызым, уңайсыз булмас микән? Аны Әмиргә, болынга төш, дип үзең аңлатасы калган.

— Аңлатырсың, ул бит киребеткән! Мыек астынан гына көлө.

— Йә, алайса, коега кергәндә жайлап кына әйтермен. Тиктомалдан кеше баласын орышу килешмәс, кызым.

Икенче көнне Галия елап ук кайтып керде.

— Сыерларны начар ашаткан! Өч литр сөтем житмәде. Кичә берәр сүз әйттеңме соң, әни?

— Әй, кызым... “Исәнме, Хәтимә апа?” дип елмаеп күреште дә, зиһенем таралды. Бигрәкләр дә ягымлы бала инде!

— Ягымлы булмаган кая! — дип эләктереп алды Галия. — Ә кызыңны ничек рәнжәтә, беләсеңме? Жәйләүдә исемемне кушып жырлай. Үрти инде, чыдар әмәлем калмагач берне чалтырата идем... — Галия уңайсызланып куйды. — Мыеги чәнчер дип курыктым...

— Ярар, балам, гел-гел күрше хакын хаклап булмас, бүген каты гына әйтермен үзенә. Минем бердәнбер кызымнан көлөргә аның нинди хакы бар?

— Кара, әни, онытма!

Алга таба хәлләр тагы да начарлана барды.

— Бүтән эшләмим, әни, түзәрлегем калмады. Шулар кара мыеклы шайтанны күрмәс өчен әллә ниләр бирер идем, — диде Галия күз яшьләрен агызып.

— Сабыр, кызым, сабыр, — диде Хәтимә апа кызының сагышлы йөзенә карап. Бердәнберенең күз яшьләрен күрү аның да елыйсын китерә иде. — Сабираның малае да бигрәк жүнсез булды, ә! Үзен мактыйлар бит әле, уңган имеш, акыллы имеш.

— Акыллы инде! Бүген сыерларымны аерым ашаткан, күбенсеннәр дигәндер. Хайваннарның корсагы кап хәтле, көчкә сөтләрен савып бетердем.

— Күр инде жүнсезне!

— Жүнсезлекнең аръягында инде, әни!

— Үзең дә катырак тор, кызым.

— Ачудан өстенә бер чиләк су койган идем, бөтен кызлар алдында оялтты, әни. “Ун көн юынмаган идем, рәхмәт, Галия, — ди. — Әле дә син бар, сабынсыз гына юндырырга”, — ди, мыеклы шайтан! Аннан соң кычкырдым үзенә каты гына...

— Нәрсә дидең, кызым?

— Әй, оныттым инде...

— Хәтерен калдырырлык итеп кычкырдыңмыни?

— “Безнең урамда эзең булмасын!” — дидем.

— Әстәгыфирулла! Безнең урамда яшәгәч, кая китсен ул?!

— Күчсеннәр, әнә авылның теге башында урын күп.

— Әй аллам, — дип чигәсен тотты Хәтимә апа. — Эшләрегең бигрәк тирәнгә киткән икән, кызым. Менә дигән күршеләр белән шулай дошманлашырбыз микәнни? Берүк татулашыгыз, кызым!

— “Татулашыгыз” дисеңме? Кит! Гомерлек дошманым ул минем, беләсең килсә!

— Түз инде, кызым, “Әмир озаklamый өйләнә”, — ди әнисе.

— Өйләнә ди? Берәр бәхетсезе элгә икән мыеклы шайтанга, — дип көлдә Галия һәм бизәнәп-ясаңып клубка чыгып китте. “Алай да Сабираны күрәп сөйләшим әле, — дип уйлады Хәтимә апа. — Малаең колагын борса да жарыйсы. Кыз баланы нигә рәнжәтә ул? Килешмәгәнне. Бергә уйнап үстеләр, бергә укыдылар. Боерса, бер-берсенәң туена да йөрешерләр”.

Иртә белән Галияне уятырга карават янына килсә, аптырап калды Хәтимә апа: кызы инде жәйләүгә киткән дә. Йокысы йокы түгелдер инде балакайның. Шушы Сабира малае тәмам нервысын ашады бугай. Кая, шул жүнсезне туздырыйм әле.

Ике арада, нәкъ юл уртасында, Сабира очрады.

— Күрше, малаем өйләнә бит! — диде ул бәхетле елмаеп. — Төнлә клубтан бергә кайттылар!

“Аллага шөкер, — дип эченнән генә пышылдады Хәтимә апа, — кызым котылды мыеклы шайтаннан, хатынлы кеше кызлар белән булашып йөрмәс хәзер”.

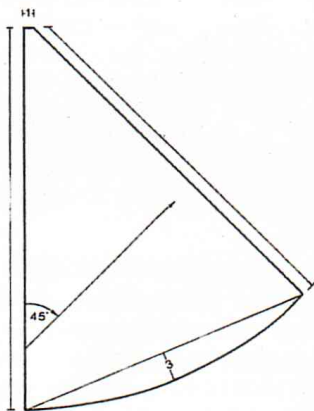
— Бик вакытлы, бик вакытлы өйләнә малаең, Сабира, — диде Хәтимә апа, куанычын яшермичә. — Туйлары кайчанрак була соң?

— Анысын бергәләп уйлашырбыз инде, кодагый...

Төрледән-төрле төстөгә сәдәф һәм чуар туқыма балалар киemen матурайтып-ачып жиберә!

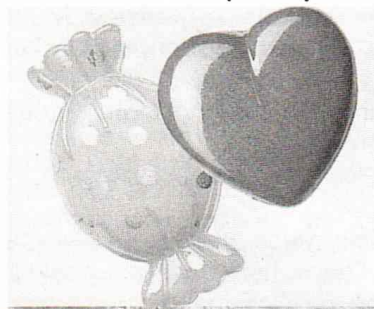
Моның өчен акча туздыруның да хәжәте юк. Иске киём-салым сәдәфләр ташламыйча жыеп барсагыз — мәсьәлә хәл ителде дигән сүз.

Джинсы күлмәкнең аркасына бер үк төрле чуар туқымадан клин-годе ясаһаң бик матур.

Модалы уйгырыз

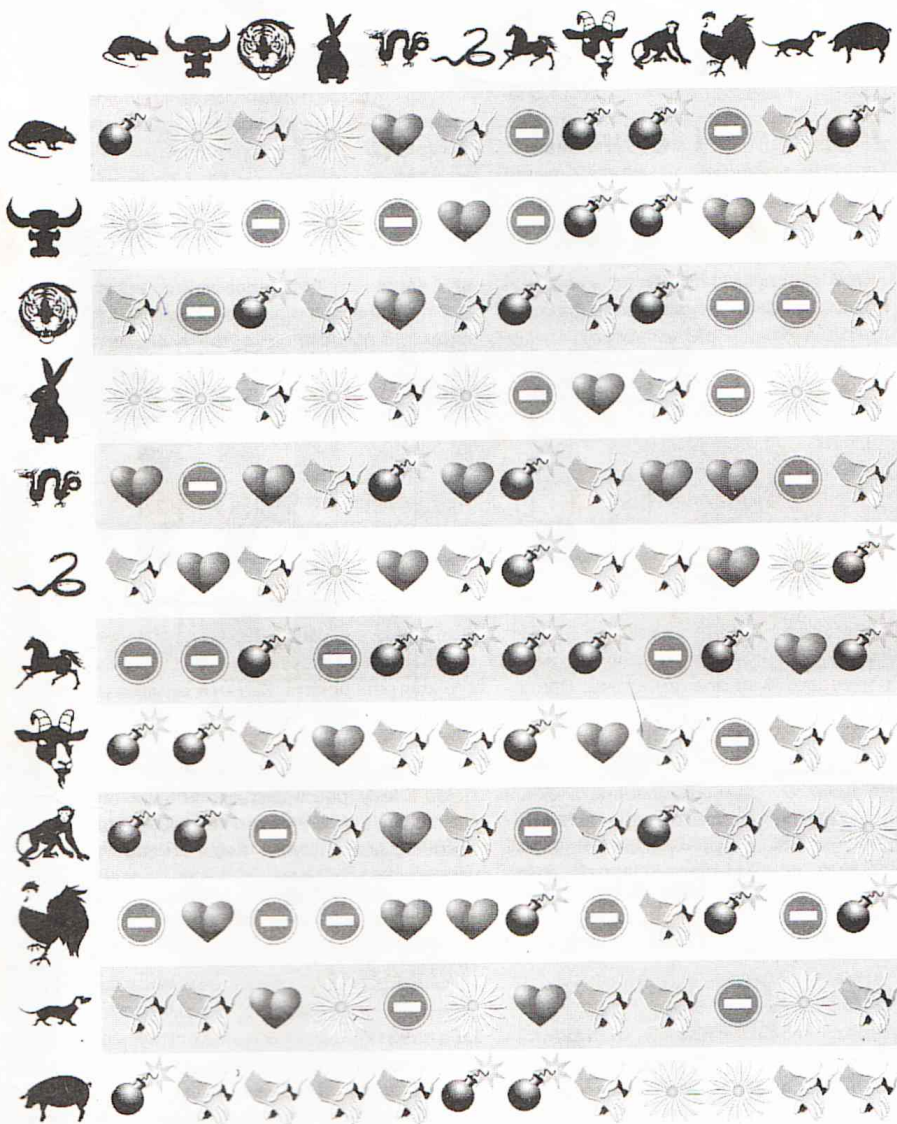
Оригиналь гарнитур: бер генә төстөгә тарттыргычларга тагылған төрле төстөгә һәм зурлыктагы сәдәфләр плюс кулда — беләзек (шулай үк сәдәфләрден ясарга мөмкин).

Кыскарған джинсы итәкне менә шулай озынайтырга була.

Джинсыдан тегелгән эшләпә төрле төстөгә чуар теймәләрдән бөтенләй икенче төрлөгә әйләнә!

Кем белән кем?

Кайсы елда тууга карап, Көнчыгыш акыл ияләре кешелек дөньясын 12 төрле хайванга бүлгәннәр. "Хайваннарның" кайбер парлары үзара бик тату-дус яши, ә кайберләре эт белән мәче төсле...

Символлар нәрсә аңлата:

Идеаль пар
Бер-берегез өчен тугансыз

Дөртле хисләр давылы
Бер төн үткөрү өчен менә дигән пар.

Тизрәк таю ягын кара
Якын килә күрмә

Мәңгелек дуслык
Бик шөп дуслар, әмма шуннан да артыгы барып чыкмый.

Мәхәббәт дип әйтергә була
Аралар нык, әмма хисләр генә дөрләми.

Күсе (1960, 1972)
Үгез (1961, 1973)
Юлбарыс (1962, 1974)
Куян (1963, 1975)
Аждаһа (1964, 1976)
Елан (1965, 1977)

Ат (1966, 1978)
Көжә (1967, 1979)
Маймыл (1968, 1980)
Өтөч (1957, 1969)
Эт (1958, 1970)
Дуңгыз (1959, 1971)

Вертикаль буенча үзегезнең елны, горизонталь буенча парыгызның елын табыгыз да кисешкән урындагы символны карагыз.

Кадерле укучыбыз!

Синең алда — журналыбызның табакдан гына төшкән саны. Бөтен ачу-ярсуыңны (ә, бәлкәм, канәгатьлек хисеңне дә) салып, буш урынга фикереңне яз өле. Тагын бер гозер: эчтәлектәге (икенче якта) исеме турына һәр әсәргә билгә куй: мәктәптөгечә, 1 дән алып 5 кә кадәр (бик тө, бик тө, бик тө ошаганнарына «алтылы» тамызырга да ярый). Укымаганнары турына [—] билгесә куй.

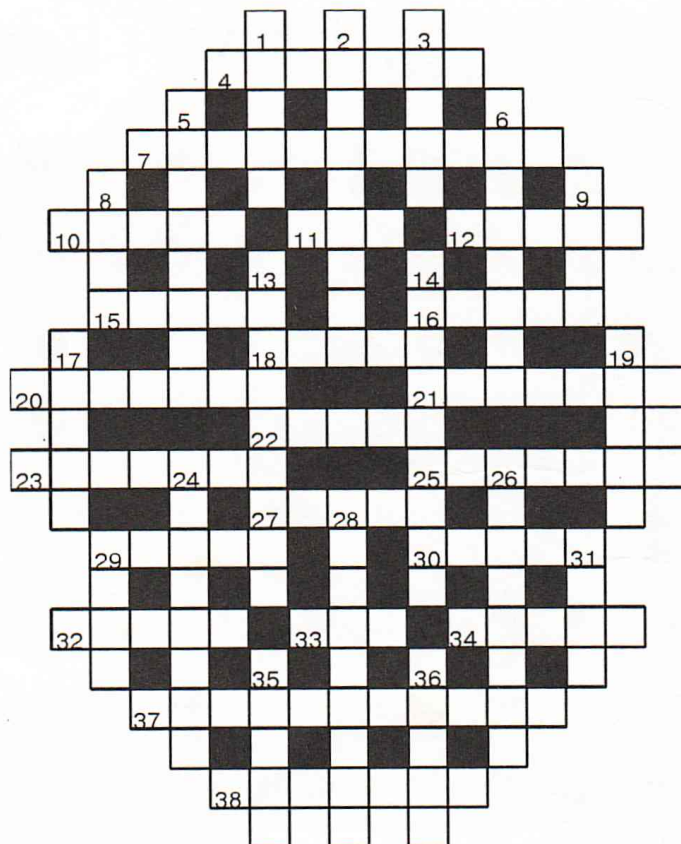
□ БУ САНГА ТУЛАЕМ НИНДИ БИЛГЕ КУЯСЫҢ? []

Инде, кисеп, кәгазьне «Идел»гә жиберәсе генә кала.

Безнең адрес:

420012 Казан, Мөштәри ур.,
14. «Идел».

Нәсер	
РАФАИЛ ГАЗИЗ. КИЧЕР, КИЧЕРӘ АЛСАҢ...	2, 56
Танышу	
РУФИЯ ЗАКИРОВА	5
Вакыт төрәзәсе	
ЗӨЛФӘТ. ШАЯН ПӘЙГАМБӘР	6
РАУШАНИЯ ШӘФИГУЛЛИНА	
МИЛЛӘТ АНЫ САКЛАП КАЛАЛМАДЫ	7
Әдәби мирас	
ФАИЛ ШӘФИГУЛЛИН. Хикәяләр	11
Миллият академиясе	
РАШАТ САФИН	
КАЛАСЫЗ ВАТАН ЯКИ ТАТАР ПСИХОЛОГИЯСЕ	15
Шигърият	
ИЛДУС ГЫЙЛӘЖЕВ	18
Түр башы	
РАШАТ НИЗАМИЕВ	
РАЗИЛ ВӘЛИЕВ: "КИЛӘЧӨККӨ ЫШАНАМ..."	20
Шигърият	
ГОСМАН САДӘ. ФИРУЗӘ ЧИШМӘСЕ	22
Вакыт төрәзәсе	
НӘБИРӘ ГЫЙМАТДИНОВА	
ЯЗМЫШЛАРДАН УЗМЫШ БАРМЫ?	24
Кызык хат конкурсы	29
Вакыт төрәзәсе	
ЛИДИӘ ЛАТЫЙПОВА	
"ЕЛАМА, СИН КАРАК ТҮГЕЛ!"	30
Һәйбәт гайбәт	31
Шигърият	
РКАИЛ ЗӘЙДУЛЛА. БАГЫШЛАУЛАР	32
Әдәби мирас	
МӨХӘММӘТ МӘҖДИЕВ. ТАТАР ПРОВОКАТОРЛАРЫ	34
Вакыт төрәзәсе	
МАННУР САТТАРОВ. ОЧУЧЫНЫ КОТКАРДЫК	42
Ут күрше	
БУЛАТ ХӘМИДУЛЛИН	
РУСИЯНЕҢ КӨНЧЫГЫШ СӨЯСӘТЕ	43
Нәсер	
ӘХМӘТ ГАДЕЛ. МӨХӘББӘТ ҮЧЕ. Хикәя	44
Ша-Ярыш	
РАШАТ НИЗАМИЕВ	
ГЫЙЛЬМЕТДИН БАГАНАЛАРЫ	48
Фән-фәсмәтән	49
Кәсеп-кәсәбә	50, 72
Җилле җинаятьләр	
АЙДАР САХИБЗАДИН	
КАЙГЫРТУЧАН БАЛА	52
Гыйбрәт. Хат	55
Илкәем-илгенәм	
АПАС РАЙОНЫ	66
Хак юл	
СОЛТАН ШӘМСИ	
КОРЬӘН ХИКМӘТЛӘРЕ: БЕР АЯТЬНЕҢ СЕРЕ...	74
Галәмәт	
НӘБИРӘ ГЫЙМАТДИНОВА. МЫЕКЛЫ ШАЙТАН	77
...бер кат кис	78
Тест	79
Кроссворд	80
Тышлыкның 1 битендә Е.Канаев фоторәсеме	

Сулдан уңга: 4. "Колыма хикәяләре", "Имәннәр тамыр җәйгәндә" романнарының авторы. 7. А.Матросов батырлыгын кабатлаган татар егете. 10.Исландиядәге сүнмәгән янартау. 11.Аяз Гыйләҗев повесте. 12.Халыктан ачкалата ярдәм, булышлык. 15.Удмуртиядәге шөһәр. 16.Фазаннар семьялыгынан матур каурыллы жылы як кошы. 18.Ди-варның яки түшәмнең махсус орнамент белән уратылып алынган һәм нинди дә булса рәсем, бизәк төшерелгән бер өлеше. 20. Арчаннар семьялыгынан исертә торган ислә, мәңге яшел саз үсемлеге. 21. Сли-ваның эре, түгәрәк, татлы төре. 22. Штанга күтәрүдә төп ысулларның берсе. 23. Тырнакларны буяу, ялтырату өчен махсус лак. 25. Акрын кыймылдаучы жир-су хайваны. 27. Борынгы Рим мифологиясендә: үлгән кешенең жаны, өрәк. 29. Химик эшләр өчен кулланылучы озын муенлы пыяла савыт. 30. Һинд-Кытай ярымутравындагы таулар. 32. Су юлы белән йөк йөрткән өчен түләү. 33. Ялган гаеп, гайбәт. 34. Ти-шелеп ага торган шеш. 37. Алтын сыман сары яки яшел төстөгә үтә күрәнмәле асылташ. 38. Яшелчә.

Өстән аска: 1. "Хисемнең исеме" китабы өчен Г.Тукай премиясенә лаек булган шагыйрь. 2. Зонтиклылар семьялыгынан ашарга яраклы эре яфраклы үлән. 3. Клавишлы музыка коралы. 5. Эт җиләгесыманнар семьялыгынан яшелчә үсемлеге. 6. Борынгы Мисыр патшасы. 8. Поль-шада дәүләт хакимиятенең югары органы. 9. Әчкелтем-төчә алма төре. 13.Математик гамәл. 14.Су өсте давиллап торганда кешеләрне суднога алу яки төшерү өчен махсус баскыч. 17.Сәүбән Чуганаевның Халисә Мөдәррисова сүзләренә язган җыры. 19.Ярмадан суда яки сөтте пе-шерелгән кие ашамлык. 24.Көнъяк Африканың үзек өлешендәге чүл. 26.Нәфис көмешсыман соры тиреле, тау яркларында яшәүче кимерүче җәнлек. 28.Тәржемәчә, "Бакый" романының авторы. 29.Җил себереп ясаган кар өеме. 31.Йорт хайваны. 35.Урта Азиядә яшәүче халык. 36.Ике башы махсус беркетелгән аркылы агач.

Төзедә: Рәис АПУШ

Арап. 36. Җаваплар. 15. Мокша. 16. Тавис. 18. Панно. 20. Саанак. 21. Ренкад. 22. Ырым. 23. Манжур. 25. Ташка. 27. Ләмүр. 29. Колба. 30. Аннам. 32. Фрахт. 33. Яла. 34. Тилчә. 37. Хризотермилл. 38. Кәбестә. Өстән аска. 1. Харис. 2. Баттырган. 3. Рояль. 5. Бакажан. 6. Фигравен. 8. Сөйм. 9. Әнис. 13. Танкырай. 14. Штормтрап. 17. "Балан". 19. Ботка. 24. Калхари. 26. Шиншилля. 28. Миннебаев. 29. Көрт. 31. Мөчә. 35. Үзбәк. 36. Сулдан уңга. 4. Салахов. 7. Гафитүллин. 10. Гекла. 11. "Яра". 12. Итәң. 15. Мокша. 16. Тавис. 18. Панно. 20. Саанак. 21. Ренкад. 22. Ырым. 23. Манжур. 25. Ташка. 27. Ләмүр. 29. Колба. 30. Аннам. 32. Фрахт. 33. Яла. 34. Тилчә. 37. Хризотермилл. 38. Кәбестә.

«Татарстан сөте»
холдинг компаниясе
президент-генераль директоры
Валият Васильевич Миннагәев

«Татарстан сөте»
холдинг компаниясе
генераль директорының
коммерция буенча урынбасары
Зәфәр Фирдүсович Рәшидов

«Татарстан сөте»

*Татлыг компаниясенең
хитменләре базасы зур
ассортиментта май, каты
баш йогуртлар сыр сата*

Безнең адрес:
Казан шәһәре,
Лебедев урамы,
4 йорт
тел. 37-52-08
64-45-72

«Ракета» хужалыгы житөкчесе
Рəшит Габделхак улы
Дәүләтшин

Апас сөт комбинатының директоры
Хəмит Миңневəли улы
Миңлегалиев

Гөлбакча син, Анасым!

Горбунов исемндəге
хужалык рəисе
Əлфир Ярүлла улы Вəлиев

